

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ФИЛОЛОГИЯ
JOURNAL OF YEREVAN UNIVERSITY
PHILOLOGY

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES

№ 1(40)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
YEREVAN STATE UNIVERSITY PRESS

ԵՐԵՎԱՆ - 2023

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի

Журнал "Вестник Ереванского университета. Филология" выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правопреемник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала "Вестник Ереванского университета"

Three issues of "Journal of Yerevan University. Philology" are published annually. The journal has been published since 2010. It is the successor of "Journal of Yerevan University" published in 1967-2009

Խմբագրական խորհուրդ.

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիսյան Անն (բ.գ.թ., դոց.)

Ավետիսյան Յուրի (բ.գ.դ., պրոֆ.), Փասապարյան Սեդա (բ.գ.դ., պրոֆ., ԳԱԱ թղթակից անդամ), Կատվալյան Վիկտոր (բ.գ.դ., պրոֆ.), Կարապետյան Շուշան (բ.գ.թ., ԱՄՆ), Հովակիմյան Արմեն (պատմաիւ. խմբագրի տեղակալ, բ.գ.թ.), Մատթեոսյան Վարդան (պ.գ.թ., ԱՄՆ), Մարտիրոսյան Հրաչ (բ.գ.թ., Նիդերլանդներ), Մուրադյան Գայանե (բ.գ.դ., պրոֆ.), Ոսկանյան Վարդան (բ.գ.թ., դոց.), Չոլարյան Հակոբ (պ.գ.դ., Միդիա), Պետրոսյան Դավիթ (բ.գ.դ., պրոֆ.), Քալանթարյան Ժենյա (բ.գ.դ., պրոֆ.)

Редакционная коллегия:

Главный редактор: **Аветисян Левон** (к.фил.н., доц.)

Аветисян Юрий (д.фил.н., проф.), **Восканян Вардан** (к.фил.н., доц.), **Гаспарян Седա** (д.фил.н., проф., член.кор. НАН РА), **Калантарян Женья** (д.фил.н., проф.), **Карапетян Шушан** (к.фил.н., США), **Катвалян Виктор** (д.фил.н., проф.), **Мартirosyan Грач** (к.фил.н., Нидерланды), **Маттеосян Вардан** (к.ист.н., США), **Мурадян Гаяне** (д.фил.н., проф.), **Овакимян Армен** (зам. ответ. редактора, к.фил.н.), **Петросян Давид** (д.фил.н., проф.), **Чолакян Агоп** (д.ист.н., Сирия)

Editorial Board:

Editor-in-chief: **Avetisyan Levon** (Ph.D. in Philology, Associate Professor)

Avetisyan Yuri (Sc. D. in Philology, Professor), **Cholakyan Hakob** (Sc. D. in History, Syria), **Gasparyan Seda** (Sc. D. in Philology, Professor, NAS RA Corresponding Member), **Hovakimyan Armen** (Deputy Managing Editor, Ph.D. in Philology), **Kalantaryan Zhenia** (Sc. D. in Philology, Professor), **Karapetyan Shushan** (Ph.D. in Philology, USA), **Katvalyan Victor** (Sc. D. in Philology, Professor), **Martirosyan Hrach** (Ph.D. in Philology, Netherlands), **Matteosyan Vardan** (Ph.D. in History, USA), **Muradyan Gayane** (Sc. D. in Philology, Professor), **Petrosyan David** (Sc. D. in Philology, Professor), **Voskanyan Vardan** (Ph.D. in Philology, Associate Professor)

**ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ՄԻԱԿԱՄԱԿԱՆ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

VII դարի 30-ական թթ. Հերակլ կայսեր հռչակած դավանաբանական նոր քաղաքական կուրսը՝ միակամական վարդապետությունը, հասավ նաև Հայաստան Եզր և Ներսես կաթողիկոսների օրոք: Միայն թե հայ միակամական եկեղեցին ստեղծվեց ոչ թե հայ ավանդական եկեղեցուն զուգահեռ, ինչպես տասնամյակներ առաջ հայ քաղկեդոնական եկեղեցին՝ Սորիկ կայսեր օրոք, այլ նրա փոխարեն՝ ընդամենը վերջինիս բնույթը փոխելով:

Ներսես Տայեցի կաթողիկոսը նոր եկեղեցու համար հիմնեց նոր նստավայր Զվարթնոցում և կառուցեց նոր մայր տաճար՝ Սրբոց Զվարթնոց անունով, այնքան ճոխ ու շքեղ ճարտարապետությամբ, որ ստվեր էր նետում ոչ միայն Էջմիածնի ու Դվինի տաճարների, այլև Ավանի քաղկեդոնական տաճարի վրա: Զվարթնոցի տաճարի օծման արարողությանը մասնակցում էր Բյուզանդիայի կայսր Կոստանտինը՝ տաճարի ֆինանսական հովանավորը, որին այնքան էր դուր եկել նոր տաճարը, որ կամեցավ մայրաքաղաքի ս. Սոֆիայի հարևանությամբ ունենալ մի նմանատիպ տաճար ևս: Դրա համար էլ նա իր հետ տարավ Զվարթնոցի ծեր ճարտարապետ Հովհաննիս, որը, սակայն, տարաբախտաբար մեռավ ճանապարհին:

Բանալի բառեր – *Եզր կաթողիկոս, Ներսես Տայեցի, Զվարթնոց, Գրիգորի վարք, միակամական եկեղեցի, Հերակլ կայսր, Ագաթանգեղոսի խմբագրություն, Օրբիդայի ձեռագիր*

Մինչև դարի վերջը գոյատևած հայ միակամական եկեղեցին իր նոր դավանաբանությանը համապատասխան ստեղծեց Ագաթանգեղոսի նոր խմբագրություն, որը, այդ իսկ ժամանակ թարգմանվելով հունարեն, մեզ է հասել Օրբիդայի գրադարանում պահպանված մի ձեռագրով, որն էլ հայտնաբերել է անվանի արևելագետ Ժերար Գարիտը: Ինչպես հայտնի է, բելգիացի արևելագետ Ժ. Գարիտը ժամանակին հայտնաբերել է տարբեր գրատներում պահպանված Ագաթանգեղոսի պատմության երկու խմբագրություններ, որոնք անվանել է «Վարք»: Դրանցից մեկի բնութագրմանն ու վերլուծությանն է նվիրված սույն հոդվածը:

Հոդվածում ցույց է տրվում, որ խնդրո առարկա «Վարքը» 630-ական թթ. կազմվել է հայերեն հայոց միակամական եկեղեցու կողմից Եզր կաթողիկոսի պատվերով: Այն հավանաբար նույն ժամանակ թարգմանվել է հունարեն, որը և պահպանվել է որոշ կորուստներով: Մասնավորապես չի հասել դրա նախաբանը:

Պարսկա-բյուզանդական երկարատև պատերազմի ընթացքում պարտության էստաֆետը նախորդ կայսր Փոկասից ընդունած հայազգի Հերակլին (610-641) միայն 620-ական թվականներին հաջողվեց լուրջ հակահարվածներ հասցնել Պարսից Խոսրով Պարվեզի զորքերին և 628/29 թ. հաղթական ավարտ արձանագրել: Բյուզանդական կայսրությունը հասավ տարածքային աննախադեպ չափերի, որի համեմատ քաղկեդոնական եկեղեցու ազդեցության գոտին շատ փոքր էր երևում:

Հսկա կայսրության ներքին հասարակական անդորրը պահպանելու համար Հերակլին հարկավոր էր կրոնական լրացուցիչ գործոն, որով կարողանար մարել կամ զսպել քրիստոնեական մեծ համայնքների դավանաբանական բախումները և պառակտումները: Կայսեր պահանջով նման մի դավանաբանական բանաձև առաջարկեց հայր Սերգիոսը՝ հիմնվելով նախորդ դարերի նշանավոր հայրերի կողմից արձարժված ներգործության տեսության վրա, որը պատմությունը հայտնի դարձավ միակամություն անվամբ: Վերջինս կոչում էր վեր կանգնել Քրիստոսի բնության մասին վեճերից և առավել կարևորել աստվածային կամքը, որը մեկն է ու միասնական է Հոր, Որդու և Սուրբ Հոգու համար: Այդ կամքին է պարտական մարդկային կյանքի ողջ պատմությունը, որի պսակն ու փառքը կազմում է ամենահզոր կայսր Հերակլի իշխանությունը¹: Հերակլի կրոնական նոր քաղաքականության միակամական շարժման ալիքը հասավ նաև Հայաստան, որտեղ արևելյան մասի կաթողիկոսն էր Եզրը, իսկ արևմտյան մասում Հովհան Բագավանցուց հետո, որ հավանաբար վախճանվել էր աքսորում մոտ 615 թ., կաթողիկոս չկար: Եզրին կանգնեցրին նույն երկրնտրանքի առջև, ինչ ժամանակին Մորիկ կայսեր օրոք, Մովսեսին:

Եզրը երևի հիշեց այդ ոչ հեռու անցյալը, երբ Հայքում հայտնվեց երկրորդ կաթողիկոսական աթոռը Ավանում: Այս անգամ նա ընդունեց Հերակլի առաջարկը՝ դառնալու միացյալ կաթողիկոս Հայքի երկու մասերում՝ պայմանով, որ հայ եկեղեցին պետք է լիներ միակամական: Այդպես էլ եղավ. Եզրը մասնակցեց Կարնո ժողովին, հաղորդվեց կայսեր հետ և արժանացավ որոշ հայ վարդապետների՝ պատմական դարձած բառախաղային հանդիմանանքին. թե իբր Եզր էր նրա անունը, քանզի հայոց դավանանքը հասցրեց կործանման եզրին: Սակայն հետագա մատենագրական վկայություններից պարզվեց, որ նրան հանդիմանում էին ոչ թե աստվածային կամքի վրա դավանաբանորեն փոքր-ինչ ավելի ուժեղ շեշտադրում անելու համար, այլ որովհետև կարծում էին, թե Եզրը դրանով ընդունել է քաղկեդոնությունը: Իսկ իրականում, ճիշտ է, միակամության վարդապետությունը չէր մերժում Քաղկեդոնի ժողովը, սակայն միաժամանակ պահանջում էր հայ եկեղեցում կիրառել արևմտյան

¹ Այս թեմայով ստեղծված հոծ գրականության փոխարեն հաճույքով հղում եմ ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի մեր աշակերտներից մեկի՝ Սարգիս Մելքոնյանի թեկնածուական ատենախոսությունը «Միակամության վարդապետությունը միջեկեղեցական հարաբերություններում (VII դ. I կես), ձեռագրի իրավունքով, Եր., 2018:

ծիսական որոշ տարրեր, ինչպես, օրինակ, հանել խաչեցարը երից սրբատւոյան բանաձևից կամ ընդունել պատարագի ջրախառն գինին ու թթխմորով հացը: Իհարկէ, քրիստոսաբանորեն ոչ գրագետ մեծամասնութեան աչքին նշյալ մանրութիւնները բավարար էին նույնացնելու միակամականներին ու քաղկեդոնիտներին: Բայց վարդապետորեն դա այդպէս չէր, ուստի Հայքում միացյալ աթոռի կողմնակիցները սկսեցին քարոզչական դժվար աշխատանքներ նոր եկեղեցական իրողութիւնները հոգևոր և աշխարհիկ հանրութեանը բացատրելու համար:

Այնուհետև Եզրին փոխարինեց Ներսէս Շինողը, և միակամական եկեղեցին շարունակեց գոյատևել մինչև Հովհան Օձնեցին: Եվ հենց այդ է պատճառը, որ Հովհան Օձնեցուն վերագրված «Մակս Ժողովոց» գրվածքում Օձնեցի կաթողիկոսից առաջ եղած բոլոր հինգ կաթողիկոսները համարվում են քաղկեդոնական՝ միակամականի փոխարեն, իսկ «Նարբացիոյում» դա հաստատվում է: Հովհան Օձնեցին, որ նույնպէս միացյալ աթոռի ժառանգորդ եղավ իր երկու նախորդների նման՝ Արաբական խալիֆայթի հովանու ներքո, Հայ եկեղեցին նորից տարավ դեպի ելման կէտ՝ մինչև միակամական դիրքեր՝ արդեն միացյալ Հայաստանի միասնական կաթողիկոսարանով:

Այսպիսով, Հայ եկեղեցին, որ Մորիկ կայսեր օրոք կիսվեց արևելյան (ավանդական-միութենական) և արևմտյան (քաղկեդոնական) եկեղեցիների միջև, նորից միավորվեց որպէս հայ միակամական եկեղեցի և գոյատևեց VII դ. 30-ական թվականներից մինչև VIII դ. 10-ական թվականներ: Միայն թե արժէ ճշտել, որ այդ նոր եկեղեցին գոյատևեց Հերակլյան դինաստիային զուգահեռ, թեկուզ բուն Բյուզանդիայում վերջին Հերակլյանները շեղվեցին իրենց դավանական կուրսից դեպի քաղկեդոնականություն՝ 680-681 թթ. VI տիեզերական ժողովով, որ եղավ Կ. Պոլսում, բայց նորից վերահաստատվեց միակամությունը 692 թ. Տրուլլի հինգվեցյան ժողովում, որը, սակայն, տևեց կարճ և վերջնականապէս ասպարեզից իջավ Վարդան Փիլիպիկոս կայսեր հետ միաժամանակ (711-713):

90-ամյա հայ միակամական եկեղեցին կարևոր հետք է թողել հայոց մշակութային կյանքում՝ Ագաթանգեղոսի նոր խմբագրութեան և սրբոց Զվարթնոց տաճարի տեսքով, չհաշված մյուս՝ դեռևս չճանաչված արժեքները:

Հայ միակամական եկեղեցուն պէտք էր նոր Մայր տաճար՝ նոր գաղափարաբանական դիրքավորումով, նոր անունով, վերջապէս՝ նոր ճարտարապետութեամբ:

Հարկավոր էր ամենից առաջ հաշտեցնել երկու ծայրահեղ մտեցումները (քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական) կամ վեր կանգնել դրանցից և Վաղարշապատի ու Ավանի միջակա դիրքում ընտրել տաճարի տեղը: Բարեբախտաբար այդ տեղը, որ նախկին սրբավայր էր եղել, կոչվում էր Զվարթնոց, իսկը այն, ինչ պէտք էր, որովհետև անունը ձգում էր որպէս հրեշտակների երկնային զվարթունների ելարան: Չէ՛

որ միակամության վարդապետների կարծիքով՝ աստվածային միակ կամքի հայտնողները հրեշտակներն էին: Փաստորեն գտնված էին անունը և տեղը: Մնում էր գտնել ճարտարապետ և միջոցներ: Իզուր չէ, որ Ներսես Իշխանցի կաթողիկոսը՝ Մամիկոնյան տոհմի ժառանգ, կոչվեց Շինող: Նա արդեն Տայքում կառուցել էր տվել զվարթնացատիպ տաճար և հրավիրեց նույն ճարտարապետին, որի անունը Հովհան էր: Որքան էլ ճոխ ու ծախսատար լիներ նախագիծը, դրանից քաղաքականապես ավելի նպատակային էին կայսեր ցանկությունն ու առատաձեռնությունը: Նա ընդառաջեց Ներսես կաթողիկոսին, որը միառժամանակ ապրում էր Կ. Պոլսում, երևի նաև Թեոդորոս Ռշտունուն հակադրվելու պատճառով, և արքունական գանձարանը բացվեց Ջվարթնոցի կառուցման համար: Տաճարի օծումը կայացավ կաթողիկոսի կյանքի վերջին տարում (641-661 թթ.), ներկա եղավ անձամբ կայսրը՝ գորախմբով. մի քանի օր Արարատյան դաշտի գյուղերը ներքաշվեցին աշխույժ և շահավետ առևտրի մեջ՝ սնունդ մատակարարելով գորքին, որովհետև կայսեր հրամանով վերջինս իրավունք չունեի ձրի օգտվելու գյուղացիների ունեցվածքից: Կայսրը տաճարը հավանել էր այն աստիճան, որ կամեցավ նման մի կառույց ունենալ նաև մայրաքաղաք Կ. Պոլսում՝ Ս. Սոֆիայի կողքին:

Եվ իսկապես, արտաքուստ՝ եռոլորտ-եռահարկ շենք, ներքուստ՝ մեկ միասնական երկինք՝ գմբեթի տակ, որ կարծես արտահայտում էր ս. երրորդության երեք անձերի միասնական կամքը, որը հայտնում էին զվարթունները՝ գմբեթի վրա և հանդիպադիր հատակի կենտրոնում ունենալով ելևէջի նշանակետեր:

Այլևս ո՛չ Էջմիածին, ո՛չ Շողակաթ կամ Էջկենսալույս, այլ՝ Սրբոց Ջվարթնոց՝ որպես հակադրությունները հարթող, հաշտեցնող վարդապետական անվանաբանական եզր:

Տաճարի օծումից ու համատեղ հաղորդությունից մի քանի օր հետո կայսրը մեկնեց Հայաստանից՝ իր հետ տանելով մեծ ճարտարապետ Հովհանին: Սակայն, ավաղ, ծեր ճարտարապետը ծանր ու դժվարին ճանապարհորդությանը չդիմացավ և վախճանվեց: Սուրբ Սոֆիան իր գեղեցկությամբ մնաց միայնակ, իսկ Դվինի, Վաղարշապատի և Ավանի տաճարները՝ Ջվարթնոցի ստվերում:

Նոր գաղափարաբանությամբ բարեփոխումների միտված հայ միակամական եկեղեցին առաջին հերթին պետք է հիմնավորեր իր ստեղծման պատմությունը՝ այն բխեցնելով Գրիգոր Լուսավորչից և նրա նախընթաց գործերից: Հետևաբար հարկավոր էր ստեղծել Ազաթանգեղոսի միակամական խմբագրություն՝ ցույց տալու, թե ինչպես է նախախնամությունը դարեր առաջ ամեն ինչ կարգավորել այնպես, որպեսզի դարձի գա մի ողջ ժողովուրդ, և ստեղծվի առաջին պետական եկեղեցին: Բնականաբար, նոր խմբագրության պատվիրատուն կաթողիկոսարանն

էր՝ գուցէ և խմբագիր ունենալով հենց իրեն՝ կաթողիկոս Եզր Փառածնակերտցուն (630-641 թթ.): Կասկած չկա, որ այս նոր խմբագրության հայերեն բնագիրը առաջին հերթին պետք է թարգմանվեր հունարեն՝ կայսրության մայրաքաղաքում ներկայացնելու և պատասխանատու անձանց հավաստիացնելու նպատակով:

Բարեբախտաբար այդ հունարեն թարգմանությունը պահպանվել է հավանաբար X դ. գրչության (մինչև Սիմեոն Մետափրաստեսը) մագաղաթե ձեռագիր մատյանում, որի մեջ գետեղված են սեպտ. 20-ից մինչև հոկտ. 22-ը տոնվող սրբերի 33 վարքեր, որոնցում ս. Գրիգորի վարքը զբաղեցնում է ձեռագրի 97ա-163բ էջերը²: Այս մեծարժեք նյութի հայտնաբերման պատիվը պատկանում է Շ. Ֆ. Հակիմին, որը այն գտել է 1961 թ. Մակեդոնիայի Օքրիդա քաղաքի թանգարանում, դրա համար էլ նրա առաջին հետազոտող և գնահատող Ժ. Գարիտը այն կնքեց «Օքրիդայի վարք»: Վարքը սկզբից թերի է եղել, ուստի էլ գրիչը բացը լրացրել է հունարեն Ագաթանգեղոսից համապատասխան մասն արտագրելով, բուն վարքն սկսվում է § 76-ից՝ ըստ Գարիտի համարակալման: Այդ պատճառով էլ Գարիտը ուսումնասիրությունից և հրատարակությունից դուրս է թողել գրչի ավելացված հատվածը³:

Քանի որ Ժ. Գարիտի ուսումնասիրությամբ արդեն պարզաբանված են «Օքրիդայի վարքի» բնագրային առնչությունները հայերեն և հունարեն Ագաթանգեղոսների, հունարեն և արաբերեն «Վարքի», ինչպես նաև Գևորգ Ասորի եպիսկոպոսի 714 թ. գրած նամակի հետ⁴, կարելի է դրանք ընդունել իբրև հավաստի գիտելիքներ, և դրանց վրա էլ վստահորեն հենվել հետագա դատողությունների ժամանակ:

Պարզվում է, որ միակամական հայերեն նոր խմբագրությունը ստեղծելու ժամանակ խմբագիրը իբրև աղբյուր է օգտագործել հայերեն Ագաթանգեղոսը, ինչպես նաև հայ քաղկեդոնական եկեղեցու հայերեն խմբագրությունը, իսկ թարգմանիչը՝ հունարեն Ագաթանգեղոսը և «Վարքը»:

Արաբերեն «Վարքի» թարգմանիչ-կազմողը իբրև աղբյուր է օգտագործել հունարեն «Վարքը» և «Օքրիդայի վարքը»:

Ասորերեն նամակում Գևորգ Ասորին տեղեկություններ է քաղել և՛ հունարեն Ագաթանգեղոսից ու «Վարքից», և՛ «Օքրիդայի վարքից»:

Եվ դա բնական է, որովհետև միջնադարյան գրիչներն ու կազմող-խմբագիրները մեքենայորեն չեն արտագրել միայն մի աղբյուր, այլ ձեռք են բերել հնարավորին չափ այլ աղբյուրներ ևս և, դրանք համեմատելով, կազմել են նոր բնագրային խմբագրություններ: Այստեղ կարևոր է նշել, որ հունարեն «Վարքի» հայերեն նախօրինակը՝ քաղկե-

² «Ագաթանգեղոսի մի նորահայտ հունարեն խմբագրություն (Օքրիդայի վարքը)», թարգմ. հունարենից Հրաչ Բարթիկյանի, առաջաբանը՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, «**Հրաչ Բարթիկյան**, Հայ-Բյուզանդական հետազոտություններ», հ. 1, Եր., 2002, էջ 292:

³ Տե՛ս **G. Garritte**, La vie grecque inédite de sainte Grégoire d'Arménie, Analecta Bollandiana, t. 83, Fasc. 3-4, Bruxelles, 1965.

⁴ Անդ, էջ 235-255:

դոնական Ագաթանգեղոսը, գոյություն ուներ դեռևս VI դ. 30-ական թվականներին, իսկ հունարեն «Օքրիդայի վարքը»՝ VII դարի II կեսին, որովհետև VIII դ. սկզբներին Գևորգ Ասորին նրանից տեղեկություններ է քաղել և ուղարկել Յեշուա վանականին⁵:

Այժմ դառնանք «Օքրիդայի վարքի» որոշ բովանդակային տեղիների մեկնաբանմանը:

Առաջին տպավորությունն այն է, որ, սկսած § 76-ից, «Օքրիդայի վարքը» նույնությամբ հետևում է ազգային Ագաթանգեղոսին՝ տեղ-տեղ կրճատելով կամ բաց թողնելով, իսկ ավելի քիչ տեղերում՝ ավելացնելով նոր տեղեկություններ: Մակայն այն տեղերը, որոնք ընդհանուր են ազգայինի և հունարեն «Վարքի» համար, պահպանվել են նաև «Օքրիդայի վարքում»: Այն տեղերը, որոնցով հունարեն վարքը տարբերվում է ազգայինից, «Օքրիդայի վարքը» չունի կամ հետևում է ազգայինին: Այս իսկ վիճակը զարգացնելու դեպքում կարելի է տրամաբանել, որ նույնը պետք է տարածվեր նաև «Օքրիդայի վարքի» մեզ չհասած մասի՝ մինչև § 76-ը եղածի վրա, որն այսօր Օքրիդայի գրչության մեջ նույնությամբ փոխարինված է հունարեն Ագաթանգեղոսի սկզբնամասով: Պարզ է, որ մինչև ներկայիս միակ գրչությանը կամ նրա նախօրինակին հասնելը խնդրո առարկա հատվածը կորել է, և մեզ հասածի կամ նրա գաղափար-օրինակի գրիչը պակասը լրացրել է ձեռքի տակ եղած հունարեն Ագաթանգեղոսից: Թե ինչպիսին է եղել կորած հատվածը հայերեն միակամական խմբագրության կամ նրա սկզբնական թարգմանության մեջ, ստորև կանդրադառնանք «Օքրիդայի վարքի» յուրահատուկ տեղիները քննելուց հետո:

«Օքրիդայի վարքի» յուրահատուկ բնութից կարելի է կռահել նրա հայերեն նախօրինակի խմբագրի մոտավոր ծրագիրը. խմբագրին հետաքրքրել են միայն ազգային Ագաթանգեղոսի սկզբնամասը (երևի առանց առաջաբանի)՝ մինչև վարդապետությունը, վերջինից՝ մի քանի պարբերություններ (§§ 652, 653, 654 = «Վարքի»՝ §§ 104-105), ապա «Դարձ...» բաժնի այն տեղիները, որոնք վերաբերում են Տրդատի բուժմանը, սրբերի թաղմանը և վկայարանների կառուցմանը, հեթանոսական տաճարների ավերմանը, Գրիգորի ձեռնադրմանը Կեսարիայում, արքունիքի և ժողովրդի մկրտությանը Աշտիշատում և Բագավանում, Գրիգորի առանձնակեցությանը լեռներում: Այսինքն՝ այն ամենը, ինչ կապված է Հայոց դարձի ու նրա նախապատմության հետ, որն էլ ոչ այլ ինչ է, քան դեպքերի պատճառահետևանքային կապերի միջոցով նախասահմանվածության բացահայտում, այն է՝ աստվածային կամքի իրագործում: Հետևաբար պետք է որ խմբագրի համար ավելորդ լինեին առաջաբանը (§§ 1-17), հսկայածավալ վարդապետությունը (§§ 259-715), Գրիգորի տեսիլքը (§§ 731-756), այցը Կոստանդնուպոլիս (§§ 867-

⁵ Տե՛ս **Հ. Տաշեան**, Ագաթանգեղոս առ Գևորգայ Ասորի եպիսկոպոսին, Վենետիկ, 1890, էջ 5: **Հ. Մելքոնյան**, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, Եր., 1970, էջ 191-196:

882), Որդիների վերադարձը (§§ 859-866) և նման այլ տեղիներ: Այսպիսով, խմբագիրը փորձել է ընդգծել 3-րդ դարից մինչև 4-րդ դարի սկիզբն ընկած մոտ 75 տարվա պատմությունն ցույց տալու համար, թե դեռևս ինչքան հեռվից է կռահելի նախասահմանված աստվածային կամքը՝ մկրտելու հայոց ազգին և հիմնադրելու նրա եկեղեցին:

Այս իմաստով պետք է ասել, որ խմբագիրը շատ բան չի փոխել, որովհետև կամքի ներգործման գաղափարը, ճիշտ է առանց ընդգծելու, բայց որոշ չափով առկա է եղել նաև ազգային Ազաթանգեղոսում (§§ 251, 252, 564, հմմտ. «Օքրիդայի վարք», § 101, 102) որպես Մահակ-Մաշտոցյան վարդապետական կնիք՝ ավանդված դեռևս IV դ. աստվածաբան հայրերից:

Միաժամանակ խմբագիրը, ձեռքի տակ իբրև աղբյուր ունենալով ազգային Ազաթանգեղոսը, ինչպես նաև, իբրև օժանդակ նմուշ, հունարեն «Վարքի» քաղկեդոնական հայերեն նախօրինակը, կարողացել է մատուցել մի բնագիր, որը հայ և օտար ընթերցողներին համոզում է, թե ինչու և ինչպես է տիեզերական միակամական եկեղեցին նախ ստեղծվել Հայաստանում: Եվ պատճառը համոզիչ է դարձել ոչ թե Գրիգորի ու Տրդատի և ս. կույսերի ու Տրդատի հաջորդական հակամարտումով ու դրա «քրիստոնեահաճ» ելքով՝ այդ ամենը վերագրելով հերոսների գերագույն սրբությանն ու Քրիստոսի հանդեպ եղած անհատական հավատարմությանը: Այդ դեպքում մենք պարզապես կունենայինք նահատակ անձինք «նուիրեալք սիրոյն Քրիստոսի», ինչպես ասում է Կոմիտաս կաթողիկոսն իր շարականում (VI-VII դդ.) Եզրից ու իր խմբագրից առաջ: Եզր կաթողիկոսի պատվերի մեջ էականն այն էր, որ նոր բնագրի համաձայն՝ հայոց մկրտությունն ու եկեղեցու հիմնադրումը Գրիգոր Լուսավորչի կողմից եղել են ոչ վերջինիս ու նրա թագավոր Տրդատի, ոչ կույսերի ու նրանց հալածիչ կայսեր, ոչ էլ որևէ այլ արարածի, այլ մեն և միայն աստվածային կամքով, որը գործիքի պես օգտագործեց նշված արարածներին՝ նրանց ի միտ և ի գործ մղելով հրեշտակների միջոցով: Իսկ թե ինչու Աստված այդպես կամեցավ, դա ուրիշ հարց է, ավելի ճիշտ՝ նոր հայտնության թեմա է: Նման ծրագրի իրագործման մեջ ակնհայտորեն բավարար չէ ազգային Ազաթանգեղոսի սկիզբը, որտեղ ամեն ինչ սկսվում է, իբր, Հայոց և Պարսից միջև ծագած քաղաքական հակամարտության մեջ Պարսից արքայի անելանելի դրության պատճառով (§§ 18-24):

Հարկավոր էր ավելի հեռուն գնալ ցույց տալու, թե ինչից սկսվեց այդ միջպետական թշնամանքը, թե ինչպես Վաղարշի որդի Արտավան Պարթևից գահը խլեց Արտաշիր Մասանյանը, թե ինչպես վերջինիս ըմբոստանալու դրդեց Արտավանի աղախինը, իսկ թե վերջինս էլ իր հերթին ինչ երազից դրդվեց, որ ոչ պատահաբար լսել էր արքայի և թագուհու գիշերային զրույցից, վերջապես սկիզբը՝ թե այդ ինչ երազ էր, որ կատարվեց ըստ աստղերի ցուցմունքի: Ահա թե ինչպես է պարզվում, որ երկրային անցքերի ակունքը երկինքն է...

Միայն այսպիսի սկսվածքով կարող էր միակամական խմբագիրը Ագաթանգեղոսի պատմությունը դարձնել աստվածային կամքի արտահայտություն: Բայց որտե՞ղ է կորել «Օքրիդայի վարքի» նման վիպասքային սկսվածքը, ինչի պատճառով բուն բնագիրը սկսվում է § 76-ից: Ուրեմն ոչ միայն նշյալ սկիզբը, այլև նրա հետագա շարունակությունը՝ մինչև § 76-ը (Հոփսիսիմեին քարշ տալը), հունարեն թարգմանված բնագրի միջից ընկած է, և հերթական գրիչը այդ պակաս մասը լրացրել է ազգային Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանության հաշվին՝ բոլորովին չկասկածելով, որ այդ լրացումը բնագրինը չէ, օտարամուտ է:

Ճիշտ է, լրացված մասի վկայաբանական հատվածները համընկնում են § 76-ից շարունակվող բնագրին, բայց այդ նշանավոր սկիզբը, որ առնված է Մասանյան վեպից, ագաթանգեղոսյան ոչ մի բնագրում չի եղել, բացի «Օքրիդայի Վարքի» հայերեն նախօրինակից: Հասկանալի է, որ դրա միակամական հայ խմբագրին և պատվիրատու Եզր կաթողիկոսին քաջ ծանոթ պետք է լիներ պարսկական «Արտաշիր Բաբական Կարնամակ» վեպը⁶ եթե ոչ գրավոր, ապա գոնե բանավոր պատումով, որի հետ Ագաթանգեղոսի Պատմության առնչությունը դեռևս սաղմնային վիճակում էր (§ 18): Չնայած դրան՝ հարևան ազգերի վիպական երկու ավանդույթների առնչությունների վերաբերյալ այլազան տեսակետներ են հայտնվել (Մ. Աբեղյան, Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյան, Ն. Ակինյան, Օ. Չունակովա):

Դեռևս վաղ ժամանակ՝ X դ. Մետափրաստյան խմբագրությունից առաջ, որովհետև վերջինիս մեջ Մասանյան վիպական իշխանափոխությունն առկա է, «Օքրիդյան վարքից» այն անցել է հունական Ագաթանգեղոսի մեջ, որից էլ օգտվել է Միմեոն Լոգոփետ-Մետափրաստեսը: Եվ իրոք, այդ վիպական մոտիվը պարունակող հունական Ագաթանգեղոսի մի գրչություն է հասել մեզ (Ֆլորենցիայի Լավրենտյան օրինակ, XII դ.), ինչն էլ վկայում է այն մասին, որ հունական Ագաթանգեղոսում հավանաբար IX դ. արդեն ներառված է եղել վիպական սկսվածքը:

Այսպիսով, Օքրիդայի հունարեն «Վարքն» իր վիպական հատվածը VIII-IX դդ. հունարեն Ագաթանգեղոսին մատուցելուց հետո կորցրել է այն իր առաջին կեսի հետ (75 պարբերությ) IX-X դդ.: Ինչպես արդեն ասվեց, Օքրիդայի «Վարքի» հայկական նախօրինակի ստեղծող խմբագիրը ձեռքի տակ ունեցել է թե՛ հայերեն ազգային, թե՛ հայերեն քաղկե-

⁶ Տե՛ս «Արտաշիր Բաբական Կարնամակ», պահլաւ բնագրէն թարգմ. հանդերձ ծանոթութեամբք դոքթ. Յ. Թիրեաքեան, Փարիզ, 1907: Նաև **Հ. Գ. Զարբանալեան**, Հայկական հին դպրութիւն, Երրորդ տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 206-212 (թարգմ. հունարենից): Հմմտ. Գ. Մուրադյանի թարգմանությունը արևելահայերեն. «Արտաշիրի և Արտավանի վեպը Ագաթանգեղոսի մատյանում», «Իրան-Նամե», Եր., 1994, № 3 (10), էջ 30-32:

⁷ Տե՛ս **Մ. Աբեղյան**, Երկեր, Գ, Եր., 1968, էջ 200: **Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյան**, Ֆիրդուսին և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահնամե»-ում ու հայ մատենագրության մեջ, «Ֆիրդուսի. Բանաստեղծի հազարամյակին նվիրված ժողովածու», Եր., 1934: **Օ. Чупакова**, Отголоски «Деяний Ардашира Папакана» в древнеармянской литературе, ՊԲՀ, 1980, № 4, էջ 196-207: **Ն. Ակինեան**, Մատենագրական հետազոտություններ, Եր., Վիեննա, 1953, էջ 8-15, 55:

դոնական խմբագրությունները, հնարավոր է անգամ՝ սրանց հունարեն թարգմանությունները, որովհետև նոր ստեղծվող միակամական տարբերակը ևս նախատեսված էր թարգմանելու համար: Կարծում եմ, որ հարկավոր է բնագրագիտական փոքրիկ հետազոտության ենթարկել Օքրիդայի հունարեն «Վարքի» և հունարեն Ագաթանգեղոսի Լավրենսյան օրինակի սկզբնամասի վիպական հատվածի լեզվաոճական ու թարգմանական առնչությունները, որովհետև մեր կարծիքով՝ դրանց թարգմանիչը մինևույն անձն է: Ինչո՞ւ եմ առանձնացնում հունարեն վիպական հատվածը հունարեն բուն Ագաթանգեղոսից. հիշեցնեմ, որ դրանք իրար են կցվել հետագայում մի անհայտ գրչի ձեռքով, դրա համար էլ (վիպական հատվածն ու հունարեն ընդարձակ Ագաթանգեղոսը), հայոց լեզվից եկող ընդհանրություններից բացի, ունեն թարգմանական իսկական տարբերություններ, ինչպես եզրակացրել է հմուտ ագաթանգեղագետ և բնագրագետ ժ. Գարիտն ու նրա հետևողությամբ՝ Մատենադարանի գիտաշխատող Գ. Մուրադյանը⁸: Այնուամենայնիվ ժ. Գարիտն ինչ-որ տեղ վիպական հատվածի լեզուն մոտ է համարել հունարեն «Վարքին» (Եսկուրիալի), իսկ Գ. Մուրադյանը՝ Ագաթանգեղոսի լեզվին, քանի որ «նշված փաստերի, ինչպես նաև հայկական մատենագրության տեղեկությունների մի մասը վկայում են, որ Ագաթանգեղոսի նախնական մատյանը պարունակել է այդ պատմությունը, մինչդեռ մյուսները հակասում են այդ համարյա ակնհայտ իրողությանը»⁹:

Փաստորեն Գ. Մուրադյանը միանում է Մ. Աբեղյանի և Կ. Մելիք-Օհանջանյանի կարծիքին, որի համաձայն՝ ազգային Ագաթանգեղոսի սկսվածքում նշմարվող վիպական սյուժեն, հետևաբար և մեզ հետաքրքրող հունարեն վիպական հատվածը իրանական վեպի հայկական տարբերակից են, որը, պայմանական ասած, որպես հայկական «Պարսից Պատերազմի» գլուխ (Խոսրով և Տրդատ), իբր եղել է Ագաթանգեղոսի Պատմության նախնական բնագրում¹⁰: Իսկ մինչ այդ Գ. Մուրադյանը համաձայնում է Մ. Աբեղյանի տեսակետին հակասող գարիտյան դրույթին, թե «Մովսես Խորենացին և Ղազար Փարպեցին պետք է որ Ագաթանգեղոսի մատյանը կարդացած լինեին առանց վիպական հատվածի»¹¹, և իր հերթին Գարիտի բերած բնագրային օրինակի վրա ավելացնում է վիպական հատվածի և հունարեն Ագաթանգեղոսի բնագրերի միջև եղած լեզվական տարբերությունների այլ օրինակներ. «Նշված տարբերությունները վկայում են, որ երկու խնդրո առարկա բնագրերը, լինելով հայերենից թարգմանություն, թարգ-

⁸ Տե՛ս Գ. Մուրադյան, Արտաշիրի վիպական հատվածն Ագաթանգեղոսի բնագրերում, «Աշտանակ», Բ, Եր., 1998, էջ 46-55:

⁹ Անդ, էջ 53: Հետաքրքիր է, որ այս մեջբերված խոսքով հեղինակային հոդվածը չի ավարտվում և, ըստ իս, շարունակվում է խմբագիր Ա. Մարտիրոսյանի միջամտությամբ, որովհետև այն միանգամայն նրա ոճով է. «Այսպես. մենք առաջարկում ենք խնդիրը, որը լուծում է պահանջում»:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 51: Հմմտ. Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., Կ. Մելիք-Օհանջանյան, նշվ. աշխ.:

¹¹ Գ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 48:

մանվել են տարբեր անձանց ձեռքով»¹²: Իսկ Ն. Ակինյանը համաձայն է Գարիտի կարծիքին, այսինքն՝ վիպական հատվածը սկզբնապես եղել է էսկուրիալի «Վարքում»: Վերջապես կա նաև ամենավաղը հայտնված Գուտշմիդի կարծիքը, ըստ որի՝ վիպական հատվածը Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանչի հավելումն է¹³, ինչին համաձայն է նաև Ա. Տեր-Ղևոնդյանը¹⁴:

Ստացվում է երեք կարծիք, որոք հավասարապես անհամոզիչ են, անապացույց և խախուտ հիմքերի վրա հեցած: Բայց տարօրինակն այն է, որ ոչ մի կարծիք չի վերաբերում Օքրիդայի «Վարքին», այնինչ որ Գարիտն ինքն է առաջինը լրջորեն հետազոտել այդ բնագիրը, որի առաջին կեսը կորսված է: Եվ եթե հունարեն «Վարքի» և նրա արաբական տարբերակի թերի սկիզբը լրացվեց նույնի արաբերեն ամբողջական բնագրով, ապա Օքրիդայի «Վարքը» մինչև օրս մնացել է թերի: Տարօրինակ է նաև այն, որ «Վարքի» արաբական ամբողջական տարբերակի ի հայտ գալուց հետո էլ վիպական հատվածը «Վարքի» հետ կապելու դրույթը դեռ շրջանառումից դուրս չի մղվել¹⁵, որովհետև արաբերեն լրիվ թարգմանությունից պարզվում է, որ հուն. «Վարքի», ինչպես նաև Մառի գտած նրա արաբերեն բնագրի ամենասկզբում պետք է լինե՞ր Տրդատի և Գրիգորի հանդիպումը Անահիտի տաճարում, որին էլ պետք է հաջորդեին չարչարանքները¹⁶: Ինչևէ, կարևորն այն է, որ վիպական հատվածը նախապես չի եղել ո՛չ ազգային Ագաթանգեղոսում, որը կարդում ենք այսօր, ո՛չ էսկուրիալի «Վարքի» հայերեն նախօրինակում և ո՛չ էլ հավելվել է նրա հունարեն թարգմանչի կողմից:

Մնաց վերջին հնարավոր տարբերակը, որի մասին ասվեց ամենասկզբից. այդ վիպական հատվածը եղել է Օքրիդայի «Վարքի» հայերեն բնօրինակի սկսվածքը, որը ամբողջովին՝ առանց կրճատումների թարգմանվել է հունարեն, ինչպես VI դ. վերջին գրված հայերեն քաղկեդոնական տարբերակը թարգմանվեց («Վարք» հունարեն): Սակայն, ինչպես հայերենը երկար կյանք չունեցավ, այնպես էլ նրա հունարեն թարգմանության մոտավորապես առաջին կեսը ընկավ-կորավ ձեռագրից (երևի VII-VIII դդ. սահմանին), դրա համար էլ երբ երկու հունարեն վարքերից համադրաբար թարգմանվում էր արաբերեն տարբերակը (ըստ Ն. Մառի՝ IX դարում), այդ մասն արդեն չկար:

Քանի որ մինչ այժմ Օքրիդայի «Վարքի» հայերեն բնագրի միակամական բնույթի միակ վկայությունը համարել ենք վիպական հատվածի առկայությունը նրա սկզբնամասում, հարկավոր է վկայակոչել բնագրի միակամական այլ տեղիներ ևս, որպեսզի պարզ լինի խմբագիր-կազմողի գաղափարական բուն նպատակադրումը:

Այսպես, Օքրիդայի «Վարքի» § 94-ում, որով սկսվում է «Գրիգորի

¹² Նույն տեղում:

¹³ Տե՛ս **A. van Gutschmid**, Agathangelos, Leipzig, 1877 (ZDMG, B. XXXI), էջ 5-6:

¹⁴ Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, Հոդվածների ժողովածու, Եր., 2003, էջ 181:

¹⁵ Տե՛ս **Հրաչ Բարթիկյան**, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 161:

¹⁶ Տե՛ս **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, նշվ. ժող., էջ 239:

քարոզը», ըստ Ժ. Գարիտի բաժանման, ս. Գրիգորը մարդկանց ասում է, որ ամենագոր արարիչը հավերժ բարին է կամենում մարդկանց, և «եթե դուք, դարձի գալով, ընթանաք նրա կամքի համաձայն, նա ձեզ կտա կյանքի անմահություն»:

Պարզվում է, որ Հռիփսիմյան կույսերի նահատակությունը, Գրիգորի չարչարանքները Աստծուն ճանաչողների համար պատահական չեն, այլ նախախնամությամբ են սահմանված. «Իմացեք, թե ինչու Աստված կամեցավ մարդկանց մահվան հանգիստը, որպեսզի իր փառաց ներկայությամբ հայտնի դարձնի այն բարիքները, որ պիտի տա իրեն սիրողներին, ճանաչողներին և իր կամքը կատարողներին» (§ 95): Իսկ քիչ հետո (§ 101) ս. Գրիգորը բացատրում է. «Նա խորագույն վիրապում թունավոր գազաններին ընտանի դարձրեց իմ՝ իր ծառայի նկատմամբ և թեև ես Նրա այդքան մարդասիրությանը արժանի չեմ, բայց ձեր փրկության... համար ես փրկվեցի, որպեսզի իմ քարոզչությամբ իմանաք Նրա այսպիսի հրաշքները» (Օքրիդայի «Վարքի» վերոնշյալ համարները (§§ 94-102) զուգորդվում են ազգային Ագաթանգեղոսի §§ 226-251-ի հետ՝ ցաքուցրիվ հերթականությամբ ու համառոտումով):

Նույնը շարունակվում է §§ 102-109-ում, երբ հրեշտակները տեսիլքի մեջ Գրիգորին տեղեկացնում են Աստծո կամքի մասին, որպեսզի նա մարդկանց բերի «ղեպի կենդանի Աստվածը, ... Միածին Որդին և ամեն ինչ կենդանացնող Սուրբ Հոգին...»: Եվ ահա այստեղ հայտնվում է մի հատված ազգային Ագաթանգեղոսի «Վարդապետությունից» (§§ 652-654), որը չլսված բան է Ագաթանգեղոսի բոլոր օտարալեզու թարգմանություններում, որովհետև դրանց նպատակը ոչ թե դավանաբանական ուսուցումն է, այլ տվյալ ժամանակի եկեղեցաքաղաքական ինքնահաստատումը: Բայց քանի որ այդ նպատակին հասնելու համար հարմար է «վարդապետության» ինչ-ինչ դրույթներ քաղելը, Օքրիդայի «Վարքի» հայերեն նախօրինակի խմբագիրը այդպես էլ վարվում է §§ 104-107-ում:

Նա օգտագործում է միակամության գաղափարն իյուստրացնող լավագույն կերպարներին՝ Եղիա, Աբրահամ, Հովհաննես Մկրտիչ, ինչպես նաև ավետարանական Թզենու առակը:

«Արդ, նայեք Հովհաննեսին՝ ապաշխարության մեծ քարոզչին, ինչպես էր նա բարձրաձայն խոսում Աբրահամի սերնդի հետ՝ ասելով. «Արարեք այսուհետև պտուղ արժանի ապաշխարութեան և մի համարիցեք ասել յանձինս, թե ունիմք մեք հայր զԱբրահամ, ասեմ ձեզ, զի կարող է Աստուած ի քարանցս յայսցանէ յարուցանել որդիս Աբրահամու» (Մատթ. Գ, 8-9, Ղուկ. Գ, 8): Այդ ասելով նա Աբրահամին պատվից չէր զրկում, այլ, նրանց ապաշխարութեան կոչելով, դրդում էր բարեգործությամբ Աբրահամի արժանի գավակները դառնալ, քանզի նա հոգում է և բերկրեցնում պտղաբերողներին...» (§ 104):

Ապա հաջորդիվ (§ 105) պատմում է Թզենու առակը և կոչ է անում ընկալելու. «Ի թզենույ անտի ուսարո՞ւք զառակն (Մատթ. ԻԴ, 32), քանզի

այդ թզենին ամուլ մարդկանց նման չորացավ, որպեսզի մենք իմանանք, որ ով արդարության պտուղը չունի, նա թզենու նման կչորանա»: Ուրեմն մարդը պետք է միշտ պատրաստ լինի Աստծո կամքը կատարելու, որն էլ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Ոտղաբերություն, ահա թե ինչ է ուսուցանում ս. Գրիգորը, որին խմբագիրը համեմատում է Եղիայի և Հովհաննես Կարապետի հետ իբրև լեռնակյաց խոտաճարակ ճգնեցողի: Եվ ահա թե ինչու է խմբագիրը հսկայածավալ «Վարդապետությունից» ընտրել հենց այդ պարբերությունները: Դրանով միաժամանակ նա ցույց է տալիս, որ կամքի և ներգործության վարդապետությունը հարազատ է նաև Ազաթանգեղոսին:

Ազգային Ազաթանգեղոսի ՃԲ հատվածը (§§ 731-755) պատմում է տեսիլքի միջոցով սրբավայրերի կառուցման տեղի ընտրության մասին, որին հաջորդում է կառուցման ընթացքը (ՃԴ-ԺԶ հատվածներում): Կառուցման գործին մասնակից դառնալու համար Տրդատ արքան, որ մինչ այդ Գրիգորի աղոթքով միայն մարդկային բանականություն էր ձեռք բերել (§ 291), Գրիգորից խնդրում է գոնե ձեռքերի ու ոտքերի բուժում (§ 763), վերջինիս աղոթքով Տրդատի ձեռն ու ոտն ազատվում են կճղակներից (§ 764), ու նա անցնում է գործի՝ տիկնոջ և քրոջ հետ փորելով սրբերի հանգստարանները (§ 765-766), վեմ-քարեր բերելով Մասիսից (§ 767): Չորս սրբավայրերի կառուցումն ավարտելուց հետո ս. Գրիգորի երրորդ աղոթքով Տրդատը լիովին բուժվում է՝ ձեռք բերելով իր նախկին մարմինը՝ առավել «փափակցեալ մատաղացեալ» (§ 773), նրա հետ էլ՝ բոլոր ախտավորները (§ 774), որին էլ հաջորդում է կուռքերի կործանումը:

Այսու հայերեն Ազաթանգեղոսում ունենք բուժման երեք դրվագ (§221, 763, 773), որոնցից միայն երկուսն է առկա Օքրիդայի «Վարքում»․ մեկը Խոր Վիրապից դուրս գալուց անմիջապես հետո՝ աղոթքով (§ 92, նույնի վերապատումը՝ § 110), մյուսը՝ աստվածային հայտնությամբ՝ որպես վերջնական բուժում, թեկուզ Տրդատը խնդրել էր արձակել ձեռն ու ոտը (§ 112): Հետաքրքիր է, որ Օքրիդայի «Վարքում» կառուցապատման մեծ տեսիլը չկա, բայց բուժման հայտնությունը կա. «Եվ ահա երկնքից ձայն լսվեց, որ ասում էր՝ Գրիգո՛րի՛ս, արիացիր ու գորացիր, քանզի ես քեզ հետ եմ մինչև հավիտյան: Դու ինձ համար եկեղեցիներ կկառուցես և կբարձրացնես նրանց եղջուրը... և այն շնորհքը, որ խնդրեցիր, կպարզենեմ քեզ» (§ 112): Ու Տրդատի հարցին, թե Գրիգորը ի՞նչ է հրամայում, «նա նրան տվեց դագաղների չափերը, որոնց համեմատ նա պետք է (փոսեր) փորեր սուրբ աճյունները ամփոփելու համար» (§ 112): Մրանով ևս հաստատվում է սույն «Վարքի» միակամական հայտնության մեխանիզմը ոչ այնքան տեսիլքով, որքան հրեշտակների կամ աստվածային ձայնի միջնորդությամբ:

Այդ միտումը նկատվում է անգամ Գրիգորին Խոր Վիրապից դուրս քաշելու դրվագում (§ 91= Ազաթ. § 218): Խոսքով իղուխտի երազի 5-րդ դրոմամբ Օտայ Ամատունին գնում է, Արտաշատի Վիրապի գլխից կանչում՝ ըստ հայկական Ազաթանգեղոսի. «Գրիգո՛րի՛ս... Տե՛ր Աստուածն

քո, զոր պաշտէիր դու՝ նա հրամայեաց հանել զքեզ այտի» (§ 218): Մտացվում է, որ Աստված հրամայել է իրեն (իրենց), ոչ թե Գրիգորին:

Բայց ահա Օքրիդայի տարբերակում կարդում ենք. «Գրիգոր ընդ, եթե դեռ կենդանի ես, դուրս եկ վիրապից, քանզի քո պաշտած Տէր Աստվածը հրամայեց քեզ դուրս գալ»: Այստեղ հրամանն ուղղված է Գրիգորին, որի համար Աստուծո կամքը գլխավորն է, եթե անգամ նա մեռած լինէր, պիտի կատարէր... որպէս առակի պտղաբերողը, իսկ վերը հեթանոսները կատարում են Աստուծո կամքը սպառնալիքի ազդեցության տակ՝ ասելով, որ Աստուծո հրամանով եկել են Գրիգորին հանելու:

Նույն միակամական վարդապետական ընկալմամբ ս. Գրիգորը դիմացել է չարչարանքներին, տասնհինգ տարի մնացել է վիրապում, բուժել է արքային, ամփոփել վկայուհիներին, քարոզել, ձեռնադրվել ու մկրտել է Աստուծո կամք: Ահա ևս մի դրվագ: Հայկական Ագաթանգեղոսում թագավոր Տրդատը խորհրդածողով է անցկացնում Վաղարշապատում և որոշում Գրիգորին հովվական առաջնորդության կոչել, որից Գրիգորը հրաժարվում է (§§ 792-793): Բայց երբ նույն բանը տեսիլով է հայտնվում թե՛ Տրդատին, թե՛ Գրիգորին, վերջինս պատասխանում է, թե «Կամք Աստուծոյ կատարեսցին» (§ 794): Արդեն իսկ հասկանալի է, որ միակամական խմբագրության մեջ գործը միանգամից տրվում է հրեշտակի միջնորդությանը, որին Գրիգորը նույնպէս պատասխանում է. Տիրոջ կամքը թող կատարվի, և երբ արքան հայտնում է Գրիգորին քահանայապետ լինելու մասին, կրկնում է. «Տիրոջ կամքը թող կատարվի» (§ 121):

Պետք է ասել, որ շատ գրագետ աշխատանք է տարվել խմբագրի կողմից ամբողջ հայկական Ագաթանգեղոսը ըստ միակամական գաղափարի համառոտելու և կուռ շարադրանք ստանալու առումով՝ և, ի տարբերություն հայ քաղկեդոնական խմբագրության, գրեթե ի չիք դարձնելով արդիականացման հետքերը: Ուստի շատ մեծ մանրադիտակ է հարկավոր խմբագրի աշխատանքում VII դ. 30-ականների տարրեր հայտնաբերելու համար: Կարծում եմ՝ նման մի հետք կարելի է համարել Գրիգոր Լուսավորչի քարոզչության սահմանների նշումը նախավերջին պարբերությամբ. «Ահա այդպէս հայոց համայն աշխարհում մինչև Մարաց ու Աղվանք ընդարձակվեց Սուրբ Գրիգորիոսի միջոցով և շնորհօքն Քրիստոսի սուրբ ավետարանի քարոզչությունը, նա բոլոր քաղաքներում եպիսկոպոսներ ու քահանաներ հաստատեց, ապա և վանքեր հիմնադրեց» (§ 128): Դա նշանակում է, որ Եզր կաթողիկոսի օրոք հայ եկեղեցու միջազգային ազդեցությունը ուղղված էր դեպի արևելք և հարավ: Ճիշտ է, հունարեն բնագրից դժվար է դատողություններ անել հայ խմբագրի խոսքի մշակույթի վերաբերյալ, բայց և այնպէս որոշ հիմքեր կան նրան բարձրակարգ ուսյալ համարելու համար: Օրինակ, ս. Գրիգորի ուղևորությունը Կեսարիա ազգային և հայ քաղկեդոնական խմբագրություններում բավականին ծավալ է գրավում, մինչդեռ միակամական հայացքով դրա կարիքը չկար. «Ամենասուրբ եպիսկոպոս

Ղևոնդիոսի հրամանով եպիսկոպոսների բազմություն հավաքվեց սուրբ Գրիգորիոսին ձեռնադրելու համար: Նրա վրա ձեռքերը և սուրբ ավետարանը դնելով՝ ընդունված աղոթքով նրան ձեռնադրեցին: Ամենասուրբ Ղևոնդիոսը, համայն կղերն ու իշխանները, ողջ քաղաքը սաղմոսերգությամբ նրան ճանապարհեցին Հայոց աշխարհը» (§ 123):

Իհարկե, կարելի է ենթադրել, թե այս հատվածը հայերենում եղել է ընդարձակ, բայց հունարենում համառոտվել է եթե ոչ թարգմանչի, ապա որևէ գրչի կողմից, այդ դեպքում ստիպված ենք ընդունել սովյալ գրչի ունեցած նույնպիսի միակամական հայացքը Հայոց դարձի շարադրման հարցում, ինչը անհավանական է թվում:

Խմբագրի գրագիտությունը երևում է նաև հայերենի մի փոքրիկ հետքից, որը չի ջնջվել անգամ հունարեն թարգմանության մեջ. «Ճանապարհին նրանք եղան Տրիդիս կոչվող քաղաքում, դներով լի Ապոլլոնի տաճարում, որտեղ բոլոր քրմերը սովորություն ունեին դների ազդմամբ գուշակություններ անել» (§ 114): Հրաչ Բարթիկյանը (կամ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը) այստեղ ծանոթագրել է. «Հունարենում աղավաղված է, Տրիդիս քաղաք գոյություն չունի, Ագաթանգեղոսի հայերեն բնագրում «Տրի դից» է: Խոսքը Տիր աստծու մասին է, որ համապատասխանում է հույների Ապոլլոնին»¹⁷: Հենց բանն էլ այդ է, որ հունարենում Տրիդիսը ոչ թե աղավաղված է, այլ նշված է իբրև տեղանուն, և եթե վկայակոչում ենք հայերեն ձևը՝ Տրի Դից մեհյանը, չպետք է մերժենք նույնանուն քաղաքի գոյությունը, որովհետև ոչ ոք այն չէր հորինի: Ագաթանգեղոսի հունարեն և հայ քաղկեդոնական «Վարքում» քաջ հայտնի են դիցանունները և նրանց հունական գուգահեռները, Օքրիդայի «Վարքն» էլ բացառություն չէ: Նշանակում է՝ նրա հայերեն նախօրինակում է եղել Տրիդից քաղաքը Արտաշատի ճանապարհի վրա: Եթե հունարենում այն գրվել է Տրիդիս, ապա ճիշտ է տառադարձվել, որովհետև քաղաքի անունը չի թարգմանվել (ինչպես դիցանունը՝ Ապոլլոն): Իսկ ինչո՞ւ քաղաք, որը մատենագրական կամ հնագիտական այլ վկայությամբ հայտնի չէ: Մի թե հայագիտական միտքը անցյալի բոլոր իրողությունները յուրացրել է և այլևս պատրաստ չէ նորություններ իմանալու: Իրական պատմական տրամաբանությունը պահանջում է ընդունել Արտաշատի մատույցներում գտնված Տիր աստծո մեհյանի շուրջ հնարավոր բնակավայրի գոյությունը, որը պարիսպներ ունենալու դեպքում կդառնար դասական տաճարաքաղաք: Հասկանալի է, որ նման քաղաքը պետք է գոյատևեր որպես տաճարի սպասավայր-սպասավոր¹⁸, իսկ տաճարի վերացման հետ ինքն էլ վերանար: Խնդրի իսկական հասցեատերը հնագիտությունն է, բայց հայոց լեզուն նախապես հուշում է, որ քաղաքը կոչվել է Տրիդիս՝ ոչ թե ուղղականացված հայցական հոլովով, ինչպես Մասիս, Գորիս, Շահապունիս (= Շահաբուգ), Կեչառիս,

¹⁷ Հրաչ Բարթիկյան, նշվ. աշխ., էջ 304:

¹⁸ Այսինքն քաղաքը եղել է տաճարի ենթակառուցվածքը, ոչ թե հակառակը:

այլ որ Տրիդից անվան մեջ հունարենում վերջին հնչյունը դարձել է «Ս»: Իսկ ե ղ բ կարող էր գրվել Տրիդից, երբ երկու մասն էլ (Տրի+դից) ընկալենք իբրև հատկացուցիչ և վերականգնենք հատկացյալը, ինչպես մայր Ագաթանգեղոսում է. «Նախ դիպեալ ի ճանապարհի երազացոյց երազահան պաշտաման Տրի Դից, դպրի գիտութեան քրմաց, անուանեալ Դիւան գրչի Ռումիգդի, ուսման ճարտարութեան մեհեան» (§ 778): Այսինքն՝ նախ ճանապարհին հանդիպում են Տիր աստուծոյ (Տրի Դից) մեհյանին, որ Ռումգդի գրչի (=Տիրի) դիվանն է: Տրի դից մեհյան նույնն է, թե Տրի Դից քաղաք. սա հայերենը: Հունարենով դարձել է. «Նրանք եղան Տրիդիս կոչվող քաղաքում, որտեղ բոլոր քրմերը սովորություն ունեին դևերի ազդմամբ գուշակություններ անել» (§ 114): Ուրեմն այսպես. հայերենն ասում է՝ Տիր աստուծո քաղաք, իսկ հունարենը՝ Տրիդիս «քաղաք», որովհետև չի հասկացել քաղաք իբրև հատկացյալ, այլ հատկացուցիչը սեռականով ընկալել է իբրև ուղղական հոլովով անուն:

Իսկ ինչո՞ւ չի կարելի Տրիդիս անվան տակ ենթադրել հայերեն հոգնակի հայցականով տեղանուն: Որովհետև այն ժամանակ կստանանք ոչ թե Տիր աստված, այլ Տրի աստվածներ, ինչը դիցաբանության կանոններին հակասում է:

Հետաքրքիր է, որ դեռևս վաղ ժամանակներում Տիրան, Տրդատ, Տիրոց, Տիրիթ, Տիրատուր, Տրիտուր, Տիրինկատար, Տիրառիճ, Տիրակք հատկանունները վկայում են, որ Տիր անունը շատ էր մխրճվել հայերենի խոսակցական ոլորտներ, ուստի քանի որ շատ արծարծվում ու հոլովվում էր բանավոր խոսքում, բնական է, որ առաջանար հոլովական գուգաձևություն՝ Տիր>Տրի, Տիր>Տրեայ>Տրէ: Վերջինս երբեմն շփոթվում է ուղիղ ձևի հետ և ենթարկվում կրկնահոլուման՝ Տրէի ամսին և այլն:

Առիթը օգտագործելով՝ համադրենք հայ քաղկեդոնական խմբագրության թարգմանության (հուն. «Վարք») և հայ միակամական խմբագրության հունարեն թարգմանության մեջ օգտագործված հայկական դիցանունների հունական գուգահեռները:

	Վայր	Հայկ. Ագաթանգեղոս	Հուն. «Վարք»	Օգրիդայի «Վարք»
1.	Անի	Արամազդ	Ջևս	Կրոնոս և Ջևս
2.	Արտաշատ	Անահիտ	Արտեմիս	Արտեմիս
3.	Արտաշատին մերձ Տրիդից տաճարաքաղաք	Տիր	Ապոլլոն	Ապոլլոն
4.	Երեզ	Անահիտ	Արտեմիս	Արտեմիս
5.	Թորդան	Բարշամինա	Հռեա	–
6.	Թիլ	Նանե	Աթենաս	Աթենաս
7.	Բագայառիճ	Միիր	Դիոնիսոս	Դիոնիսոս
8.	Աշտիշատ (սենեակ Վահագնի)	Աստղիկ	Ափրոդիտե	Ափրոդիտե
	Աշտիշատ (վահեվանեան մեհեան)	Վահագն	–	–
	Աշտիշատ (Ոսկեհատ Ոսկեմոր բազին)	Անահիտ	–	–

Հետաքրքիր է, որ հունարեն բնագրերը հիշատակում են բոլոր ութ սրբավայրերը, բայց, ի տարբերություն հայկականի, նրանք Աշտիշատին կցում են մեկ և նույն դիցանունը՝ Աստղիկ, իսկ Օքրիդայի «Վարքը» Թորդանը թողնում է առանց դիցանվան՝ հավանաբար տարակուսելով սեմական Բարշամինայի հունարեն գուգահեռի հարցում:

Վերոբերյալ դիտարկումը մղում է ենթադրելու, որ երկու հունարեն վարքերի հայերեն նախօրինակները իրար հետ աղերսներ ունեն: Այդ միջբնագրային աղերսները հիմնավորվում են ոչ այնքան սրբավայրերի քանակով (8), որը գալիս է հայկական Ագաթանգեղոսից, որքան այն բանով, որ երկուսն էլ ամեն մի վայրին կցում են մեկ դիցանուն՝ անտեսելով Աշտիշատի երեք մեծանունները:

Այսինքն՝ նրանց նմանություններն ու տարբերությունները գալիս են ոչ թե թարգմանիչներից, այլ հայկականի խմբագիրներից, որոնցից երկրորդը՝ միակամականը, աղբյուր է ուեցել ոչ միայն ազգային Ագաթանգեղոսը, այլև քաղկեդոնական խմբագրությունը և գիտակցաբար անտեսել է Բարշամինային՝ գերադասելով լռությամբ շրջանցելու Թորդանի դիցանունը. «Առնելով Տրդատ թագավորին՝ (Գրիգորիոսը) եղավ Հայաստանի մի այլ գավառում, որի անունն է Դարանաղի, որպեսզի այդ շրջանում էլ եղած կուռքերի տաճարներն ավերեն: Հասնելով Թորդան կոչվող գյուղը և նրա մեջ տաճար գտնելով՝ տապալեցին այն, ջարդուփշուր արեցին կուռքերը... Այստեղ ևս աղոթարան կառուցելով և պատվական խաչը կանգնեցնելով՝ թագավորի հրամանով քաղաքին շրջակա ողջ տարածքը աղոթարանին առանձնացրին» («Օքրիդայի վարք», § 117): Պարզ երևում է, որ այս մեջբերումը սերում է հայերենից, քանզի թարգմանիչը ոչ մի պատճառ չունի բաց թողնելու դիցանունը:

Այսպիսով, երկու հուն. վարքերի հայերեն նախօրինակների միջև դիցանունների հարցում կան մեկ նմանություն և մեկ տարբերություն, բայց նմանության փաստն ավելի զորավոր է և ստիպում է միջբնագրային կապ տեսնել դրանցում: Ինչ վերաբերում է դիցանունները նույնակերպ թարգմանելուն, ապա դրանք վաղ միջնադարում ձևավորված ընդհանուր գիտելիքներ էին:

Այսպիսով՝ ամփոփենք:

Օքրիդայի «Վարքը» թարգմանվել է հայ միակամական եկեղեցու «Ագաթանգեղոսից», որն ստեղծվել է VII դ. 30-ական թվականներին՝ Եզր կաթողիկոսի և Հերակլ կայսեր օրոք: Թարգմանությունը հայերեն տարբերակին հաջորդել է անմիջապես, որովհետև այն հայերենի ստեղծման նպատակներից կամ շարժառիթներից մեկն էր: Հայերենը հավանաբար VIII-IX դարերում շրջանառումից դուրս է ընկել այլևս պետք չլինելու պատճառով, իսկ հունարենը գոյատևել է գոնե մինչև X դ., որովհետև նախամետափրաստյան մագաղաթե ձեռագրով է պահպանվել: Հնարավոր է, որ հունարենը հայերեն նախօրինակից ինչ-ինչ տեղերում տարբերվի, բայց երևում է, որ ավելի շատ համառոտելու մի-

տում է եղել, քան թե կրճատելու: Այսինքն՝ տեղեկատվական կորուստ չի եղել, բայց ցավալիորեն եղել է, իհարկե, բնագրի առաջին մեծ կեսի կորուստ (մինչև § 76), որը մեզ հասած ձեռագրում լրացված է հունարեն Ագաթանգեղոսի առաջին մասի նույնական քաղաքումով: Ժ. Գարիտի քննությունից արդեն հասնի է, որ Օքրիդայի «Վարքը» իր II կեսով ավելի նման է հայերեն Ագաթանգեղոսին, քան հունարենին, որից էլ պակասող մասը քաղված է¹⁹: Մակայն Օքրիդայի «Վարքի» պակասող մասի սկիզբը գտնված պետք է համարել հուն. Ագաթանգեղոսի Լավրենտյան գրչության և Մետափրաստյան խմբագրության մեջ պահպանված վիպական հատվածի տեսքով, որովհետև այն լիովին շարադրված է միակամական հայացքով և շատ ներդաշնակ է «Վարքի» § 76-ից հետո եղած շարադրանքին: Պետք է ըստ այդմ կարծել, որ VIII դ. ինչ-որ գրիչ Օքրիդայի «Վարքից» (մինչև վերջինիս առաջին կեսի կորուստը) նրա վիպական նախաբանը արտագրել-կցել է հունարեն Ագաթանգեղոսին, որից էլ օգտվել է Միմեոն Մետափրաստեսը: Դրանով փաստորեն փրկվել է Օքրիդայի «Վարքի» սկիզբը այն մեծ կորստից, որին ենթարկվել է «Վարքի» ամբողջ առաջին կեսը:

Միակ փաստը, որ թվում է՝ խոչընդոտում է վիպական հատվածը Օքրիդայի «Վարքի» սկիզբ համարելուն, այն է, որ Տրդատի քրոջ անունը այնտեղ տառադարձվել է իբրև Կուսարոդուկտա (<հայ. Խոսրովիդուխտ), ինչպես Պատմության մեջ՝ Կուսարո և Կուսարոդուկտա: Իսկ վիպական հատվածում Խոսրով անունը տառադարձված է իբրև Խոսրոես, ինչպես հունարեն «Վարքում»՝ Խոսրոյդուկտա²⁰: Բայց սա էական չէ, որովհետև դա կարող է թարգմանության մեջ լինել միօրինակ, բայց հերթական գրչի ձեռքով փոխվել և առաջացնել այլընթերցվածք: Ասվածը վերաբերում է նաև «Խոսրով» բառում երկու բաղաձայնի միջև ձայնավոր հնչյունի առկայությանը կամ բացակայությանը, ինչպես հայերենում: Իսկ եթե դրան ավելի մեծ նշանակություն տանք, քան անվան սկզբնատառի գրությանը՝ «Խ» թե «Կ», ինչն ավելի խելամիտ կլինեք, ապա կարելի է ասել, որ իրոք, Օքրիդայի «Վարքը» մերձենում է հունարեն «Վարքին», և բոլորովին էլ անհնար չէ մտածել, որ երկուսն էլ թարգմանվել են հայոց քաղկեդոնական կաթողիկոսարանի նույն թարգմանչի կողմից 30 տարի ընդմիջումով:

Մի խոսքով, Օքրիդայի «Վարքի» և վիպական հատվածի լեզվաճական համեմատական քննությունից հետո վերջնականորեն պարզ կդառնա վերջինիս պատկանելությունը Ագաթանգեղոսի հայերեն միակամական խմբագրությանը: Առայժմ հայ և օտարալեզու մատենագրության մեջ Օքրիդայի «Վարքը» մնում է միակ միակամական հայկական գրական հուշարձանը:

¹⁹ Տե՛ս **G. Garritte**, *La vie grecque inédite de sainte Grégoire d'Arménie*, *Analecta Bollandiana*, t. 83, Fasc. 3-4, Bruxelles, 1965, t. 240-245:

²⁰ Տե՛ս **Գ. Մուրադյան**, նշվ. աշխ., էջ 48, **Ա. Տեր-Ղևոնդյան**, նշվ. աշխ., էջ 295:

Բայց կա նաև մի նուրբ հանգամանք: Բանն այն է, որ հայոց միակամական եկեղեցին գոյատևել է ավելի երկար, քան Բյուզանդիայում (մինչև Հովհան Օմեցին), որտեղ VII դ. 80-ական թվականներից հրաժարվեցին միակամությունից՝ հավանաբար հոգուտ քաղկեդոնության՝ իբրև հերթական տիեզերածողովի հետևանք: Իսկ VII դ. վերջից մեզ է հասել հայերենից հունարեն թարգմանված մի համառոտ եկեղեցապատմական ակնարկ, որը հայտնի է պայմանական վերնագրով՝ «Narratio de rebus Armeniae» («Յաղագս հայկական հարցի» կամ «Յաղագս իրաց հայկականաց»), և որը իրավամբ գնահատվել և հռչակվել է որպես հայ քաղկեդոնական գրական երկ²¹:

Ահա, եթե սույն ակնարկը շարադրվել է հայոց միակամական եկեղեցու ժամանակ, ապա ինչու այն չընկալել իբրև միակամական և քաղկեդոնական բանավեճ: Խնդիրը դրվում է առաջին անգամ, և քննարկման կարիք կա:

Մանավանդ «Նարատիոյի» վերջին հատվածը՝ Եզրից մինչև Սահակ Չորսփորեցի, ցույց է տալիս, որ դարավերջի քսանամյակում բյուզանդական կողմը, արդեն լինելով քաղկեդոնիկ, փորձում էր իրեն ձգել հայ միակամական եկեղեցին: Դրա համար էլ Կ. Պոլսում պատվավոր արգելանքի մեջ էր կաթողիկոս Սահակը, որը երբ վերադառնում է, կրկին անցնում է միակամության դիրքերը, ինչը վշտացնում է քաղկեդոնիկ հեղինակին. «... Հայաստանում մնացածները... հակառակվում ու վիճում էին Սահակի և նրա հետ գնացողների հետ՝ ասելով, որ «եթե դարձի չգաք և չնզովեք» նրանց, չենք ընդունի ձեզ մեր երկրում: Իսկ նրանք, սիրելով մարդկային փառքը և ոչ Աստուծո, նորից նզովեցին նախ իրենց, որպես հոռոմների հետ հաղորդված, ապա հոռոմներին, և այդպիսով ցույց տվեցին, որ նրանք անբուժելի են իրենց չարության մեջ»²²:

Եզր, Ներսես, Սահակ և մյուս կաթողիկոսները (մինչև Հովհան Օմեցին) որևիցե վկայությամբ չեն կարող համարվել միակամությունից հրաժարվածներ: Քանի որ նրանց իշխանության օրոք միակամական եկեղեցին փոխարինում էր Հայ առաքելական եկեղեցուն, և ոչ թե նրան զուգահեռ գոյավարում էր, ինչպես ժամանակին քաղկեդոնական եկեղեցին էր, այդ պատճառով «Նարատիոյի» հեղինակը չի տալիս միակամականի անունը, այլ ներկայացնում է իբրև հայ ավանդական եկեղեցի, ոչ թե, իհարկե, միտումնավոր կերպով, այլ, հավանաբար, չիմացության պատճառով: Դա երևում է նրանից, որ մի դեպքում նա համակրում է Եզրին ու Ներսեսին, մյուս դեպքում քննադատում է վերջիններիս գիծը շարունակող Սահակին: Այսինքն՝ չգիտի, որ երեքն էլ եղել են միակամական կաթողիկոսներ, որոնցից վերջինին քաղկեդոնականները

²¹ Sté u **Gérard Garitte**, La Narratio de rebus Armeniae, édition critique et commentaire, – Corpus Scriptorium Christianorum Orientalum, vol. 132, Subsidia tome 4, Louvain, 1952:

²² **Հր. Բարթիկյան**, նշվ. աշխ., էջ 109:

փորձել են հեղաշրջել դեպի իրենց, քանի դեռ նա մայրաքաղաք Կ. Պոլսում էր: Բայց հետո ոչինչ չէին կարող անել, երբ նա վերադարձավ Հայաստան և հրաժարվեց Քաղկեդոնից հոգուտ իր նախկին դավանաբանական տեսակետի՝ միակամության:

Այժմ լիովին հասկանալի է դառնում եկեղեցապատմական մի այլ փոքրիկ ակնարկում՝ «Սակս Ժողովոց» կոչված գրվածքում, տրվող գնահատականը Հովհան Օձնեցուց առաջ եղած կաթողիկոսներին, թե իբր սրանք բոլորը ուղիղ դավանանքից շեղվածներ են, որոնց մեջ են նաև նույն Հովհանի ուսուցիչներ Եղիան ու Սահակը²³: Պարզվում է, որ Հովհան Օձնեցու ավանդական տեսակետից (Կոմիտաս կաթողիկոսի օրոք եղած) շեղվածներ էին ոչ միայն քաղկեդոնականները, այլև միակամականները: Դրա համար էլ հնարավոր է, որ «Նարատիոն» գրված լինի 700-ից հետո մինչև 710-ական թվականներ, երբ դեռ կաթողիկոս էր Եղիա Արժիշեցին, երբ դեռ ընդունվում էր Քրիստոսի երկու բնությունը, բայց չէր կարևորվում, որովհետև մերժված էր երկու կամքի գոյությունը: Դարի վերջին, սակայն, Բյուզանդիայի անհանդուրժող դիրքը հանգեցրեց հայ կաթողիկոսական և քաղաքական իշխանությունների հետ պառակտման, ինչն էլ պատճառ դարձավ, որ վերջիններս Սահակ կաթողիկոսի գլխավորությամբ անցնեն աշխարհաքաղաքական նոր դիրքավորման և Արաբական խալիֆայթի հետ կրոնաքաղաքական նոր բանակցությունների ու երկխոսության, ինչն իր ավարտին հասավ մեծ բարեփոխիչ Հովհան Օձնեցու շնորհիվ: Իզուր չէ, որ երկուսն էլ Սահակը և Օձնեցին, հետագայում դարձան Արաբական խալիֆայթի հետ դաշնակցային հարաբերություններ սկզբնավորող հերոսներ միջնադարյան վանական բանահյուսության մեջ²⁴:

Այսպիսով, հայոց միակամական եկեղեցու գործունեության վերաբերյալ կա երկու անուղղակի մատենագրական արձագանք, մեկը՝ հունարեն («Նարատիոն»), մյուսը՝ հայերեն («Սակս Ժողովոց»), երկուսն էլ՝ VIII դարից: Հետագայում հայ ավանդական եկեղեցու վարդապետական ընկալման մեջ միակամականները խառնվել են քաղկեդոնականների հետ և այդպես էլ հիշատակվել իբրև քաղկեդոնիկ հայեր այնպես, ինչպես «Նարատիոյի» հայ քաղկեդոնիկ հեղինակն է միակամական եկեղեցին ընդունել հայ ավանդական միութենական եկեղեցու տեղ և քննադատել:

АРЦУНИ СААКЯН – Редакция армянского монофелитства истории Агафангела. – В 30-е годы VII века новый конфессиональный политический курс, провозглашенный императором Гераклом, Учение о монофелитстве, пришел в

²³ Տե՛ս Յովհան Աւձնեցի, Յովհաննու Իմաստասիրի հայոց կաթողիկոսի սակս ժողովոց, որ եղեն ի Հայք // Մատենագիրք Հայոց, Է., Անթիլիաս, 2007, էջ 123:

²⁴ Տե՛ս **Ղեւոնդ Վարդապետ**, Պատմաբանութիւն // Մատենագիրք Հայոց, հ. 2, Անթիլիաս, 2007, էջ 752-753: Հմմտ. **Մ. Օրմանյան**, Ազգապատում, Ա., Եր., 2001, էջ 913-914, 958-959:

Армению при католикосах Езре и Нерсесе. Но Армянская монофелитская церковь создавалась не параллельно с Армянской традиционной церковью, как Армянская халкидонская церковь десятки лет назад во время правления императора Морики, а вместо нее, лишь изменяя природу последней. Католикос Нерсес Тайеци основал новую резиденцию для новой церкви в Звартноце и построил новый собор Святого Звартноца, с такой богатой и величественной архитектурой, что он затмил не только соборы Эчмиадзина и Двина, но и халкидонский собор Авана. На церемонии освящения собора Звартноц присутствовал византийский император Константин, финансовый спонсор храма, которому так понравился новый храм, что он захотел иметь подобный храм в окрестностях Святой Софии, в столице. Поэтому он взял с собой Ована, престарелого архитектора Звартноца, который, к сожалению, умер в пути. Армянская монофелитская церковь, просуществовавшая до конца века, создала новую редакцию Агафангела в соответствии со своим новым символом веры, который, в то же время, был переведен на греческий язык и дошел до нас в форме рукописи, хранящейся в Охридской библиотеке, которую нашел известный востоковед Жерар Гаритт.

Ключевые слова: католикос Езр, Нерсес Тайеци, Звартноц, житие Григория, монофелитство, император Геракл, редакция Агафангела, Охридская рукопись

ARCRUNI SAHAKYAN – *Edition of the Armenian Monothelitism of the History of Agathangelos.* – In the 30s of the 7th century, the new confessional political course announced by Emperor Herakles, the Doctrine of Monothelitism, reached Armenia during the reign of Catholicoses Yezr and Nerses. But the Armenian Monothelitism was not created parallel to the Armenian traditional church, like the Armenian Chalcedonian church decades ago during the reign of Emperor Morik, but instead of it, only changing the nature of the latter. Catholicos Nerses Tayetsi established a new residence for the new church in Zvartnots and built a new cathedral named Saint Zvartnots, with such opulent and magnificent architecture that it overshadowed not only the cathedrals of Etchmiadzin and Dvin, but also the Chalcedonian cathedral of Avan. The consecration ceremony of Zvartnots Cathedral was attended by Byzantine Emperor Constantine, the financial sponsor of the temple, who liked the new temple so much that he wished to have a similar temple in the neighborhood of Saint Sofia, in the capital. That is why he took with him Hovhan, the old-aged architect of Zvartnots, who unfortunately died on the way. The Armenian Monothelitism, which survived until the end of the century, created a new edition of Agathangelos in accordance with its new creed, which, at the same time, was translated into Greek and reached us in a form of a manuscript preserved in the Ohrid library, which was discovered by the famous orientalist Gerard Garret.

Key words: *Yezr the Catholicos, Nerses Tayetsi, Zvartnots, Gregory's life, Monothelitism, Emperor Herakles, Agathangelos' edition, Ohrid manuscript*

ՈՒՍՏԱՆՏԻԿ ՄԻՐՈ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ-ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՐԲՈՒՀԻ ՏՅՈՒՍԱԲԻ ԵՎ ՄԻՊԻԼԻ ՎԵՊԵՐՈՒՄ*

ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ, ՄԻՐԱՆՈՒՇ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ

Ուսումնասիրության նպատակն է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ապրած և ստեղծագործած արևմտահայ կին հեղինակների՝ Սրբուհի Տյուսաբի «Մայտա», «Սիրանոյշ», «Արաքսիա կամ վարժուհի», և Միպիլի «Աղջկան մը սիրտը» վեպերի օրինակով ցույց տալ ռոմանտիզմի դարաշրջանի գրական տեքստերը՝ որպես ռոմանտիկական սիրո փիլիսոփայական-մարդաբանական մեկնաբանության և մշակութաբանական ֆեմինիստի ձևավորման հնարավորություններ, ինչպես նաև ընդգծել *ռոմանտիկ սիրո* և *ռոմանտիկ դիսկուրսի* խորքային կապը անհատի ինքնիրացման կարիքների և հնարավորությունների հետ:

Ուսումնասիրության *խնդիրն* է փիլիսոփայական-մարդաբանական դիսկուրսի միջոցով ընդգծել ռոմանտիկ սիրո արտահայտություններով պայմանավորված այն բոլոր փոփոխությունները, որոնք նյութականացվում և իրացվում են արևմտահայ կին հեղինակների վեպերում և առկա են *սուբյեկտ* ու *սուբյեկտիվություն* կատեգորիաների իմաստաբանական տիրույթների բազմաչափության մեջ¹:

Ուսումնասիրության *արդիականությունը* պայմանավորված է արդի ընկալումներում 19-րդ դարի երկրորդ կեսի ռոմանտիկական վեպի նորովի բացահայտմամբ, ինչը պատմամշակութային համատեքստում որոշակիորեն հակադրվում է վերլուծության ավանդական մոդելին: Արևմտահայ կին հեղինակների՝ Սրբուհի Տյուսաբի և Միպիլի ռոմանտիկական տեքստերը (վեպերը) ուսումնասիրել ենք փիլիսոփայական-մարդաբանական պատկերավորման, կանանց ազատագրության համատեքստում սոցիալ-մշակութային և աշխարհայեցողական փոխակերպությունների, ինչպես նաև՝ նշանագիտության տեսանկյուններից:

Բանալի բառեր - Սրբուհի Տյուսաբ, Միպիլի, ռոմանտիկ սեր, արևմտահայ կին հեղինակներ, փիլիսոփայական-մարդաբանական մեկնաբանություն, սուբյեկտ, սուբյեկտիվություն

* Ուսումնասիրությունը իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության պայմանագրային «Կանանց հիմնախնդիրները 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ գրականության մեջ» թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում: Ծածկագիր՝ 2IT-6B118:

¹ Տե՛ս **Naira Hambardzumyan, Siranush Parsadanyan**, Philosophical-Anthropological Concepts of Subject and Subjectivity as a Genesis of Women’s Emancipation. WISDOM, vol. 24, no: 4, 2022, էջ 56-63. DOI: <https://doi.org/10.24234/wisdom.v24i4.953>.

Ներածություն

Միջանձնային հարաբերությունների փոխակերպությունները և փոխադարձ հաղորդակցությունները հաճախ բացահայտվում են ռոմանտիկ սիրո ֆենոմենի այնպիսի դրսևորումների միջոցով, որոնք բնութագրական են 19-րդ դարի երկրորդ կեսի (նաև՝ հետագայի) սոցիոմներին, որոնք փորձում էին ավանդական ամուսնական հին կարգաբանությունից, այսպես կոչված, *միջնորդական* կամ *առքուվաճառքային առարկայացնող* մոդելից անցնել նորի՝ զգացմունքներով պայմանավորված զուգրնկերոջ ընտրությանը: Ըստ Շլեգելի՝ ռոմանտիկական տեքստի գլխավոր գործառույթը միֆի ստեղծումն է, ռոմանտիկ սիրո միֆականացումը²: Ռոմանտիկական սիրո միֆը, որ անվերապահորեն ստեղծվում էր ռոմանտիկ հեղինակների կողմից, վարքագծի առանձնահատուկ մոդել էր, որը բնութագրական չէր տվյալ ժամանակաշրջանի շատ ներկայացուցիչների: Այնուամենայնիվ, հասարակության մտավորական շերտը գրական շատ երկերում և, ընդհանրապես, արվեստում, արձարձում էր ռոմանտիկական կրթերի ծածկագրերը՝ սուբյեկտի խորը անհատական կարիքներին համապատասխան: Այս մոտեցումը առավել գրավիչ և արժեքավոր դարձրեց ռոմանտիկ սիրո մոդելը կին հեղինակների երկերում, որոնց ստեղծած միֆը վիպական ժանրում նրբորեն գործում է ոչ միայն իմաստաբանական, այլև շարահյուսական փոխներթափանցումների տիրույթներում:

Ռոմանտիկ սիրո արտահայտությունը արևմտահայ կանանց երկերում օգնում է մեկ տեքստում միավորելու սուբյեկտի³ *ինքնանկարագիրը*, որի միջոցով նա ձեռք է բերում իր անհատականությունը, ուստի նրա զգացմունքների բնագոյային դրսևորումները, որոնք արժեքավոր են սիրո սուբյեկտի առկայության տեսանկյունից, ուղղորդվում են քնարական երկխոսության միֆական վեհացումով:

Էնթոնի Գիդենսը նշում է, թե սիրո վեհության արտացոլման պատմական ընկալումը ներթափանցել է անհատական կյանք՝ զգալիորեն ընդլայնելով պատումի ռեֆլեքսայնությունը, իսկ պատմականությունը (նարատիվը) ինքնին անհատականացվել է՝ անկախ սոցիալական համատեքստից⁴: Վեպը, ինչպես և գրական նոր ժանրը (խոսքը էպիստոլ-

² Տե՛ս **Шлегель Ф.** Речь о мифологии. Литературные манифесты западноевропейских романтиков. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980, էջ 62-65:

³ A subject is a being who has a unique consciousness and/or unique personal experiences, or an entity that has a relationship with another entity that exists outside itself (called an object). A subject is an observer and an object is a thing observed. Տե՛ս **Solomon R.**, Subjectivity, in Honderich: United Kingdom: Ted. Oxford Companion to Philosophy: 2005. Oxford University Press: 900 էջ:

⁴ Քսաներոդ դարի վերջում Էնթոնի Գիդենսը ձևակերպեց սիրային հարաբերությունների առաջացման նոր թեզը և անվանեց այն կոնֆլուենտային սեր, որը ռոմանտիկ սիրո հակադրությունն էր: Կոնֆլուենտային սերը, ըստ Գիդենսի, հեղհեղուկ, անցողիկ սեր է, որը հիմնված է սուբյեկտների սեռական գրավչության վրա, ուլքեր, սակայն, միմյանց չեն օժտում հոգով միավորվելու հատկություններով, այլ ավելի շուտ հակված են վայելելու այդ հարաբերությունները՝ որպես փաստ կամ կյանքի իրադարձություն՝ այժմ և այստեղ: Այսօրինակ սիրային փոխհարաբերությունների տևողությունը որոշվում է միայն սուբյեկտների՝ այն երկարաձգելու պատրաստականությամբ,

յար (նամակագրական) վեպի մասին է), որը ստեղծեց Ժան Ժակ Ռուսոն «Նոր Էլոիզով», որպես սիրային ապրում կամ անհանգստություն և առօրեականությունից դուրս մեկ այլ իրականություն, տարբեր են, սակայն դրանք միֆեր են, որոնք ստեղծվում են ռոմանտիկ սուբյեկտի կողմից: Այդ առումով ռոմանտիկ սերը ինքնին զգացմունք չէ, այլ սիրո նկատմամբ սիրահարված սուբյեկտի մշակութային կարգավորումների (installations) համակարգ, որը վեպում իրացվում է ասացման և քնարական պատկերների ներքին մենախոսությունների միջոցով:

Սիրահարված սուբյեկտը (ռոմանտիկ սիրո սուբյեկտը, որը իրացնում է իր ներքին կարգավորումների համակարգը) ընկալվում է որպես սուբյեկտիվության տարաբնույթ ձևերից մեկը, որի հետևանքով թարմացվում է *Ուրիշ*⁵-ի հետ շփման հնարավորությունը: Սիրահարված սուբյեկտը ինքն իրենով է ընդգծում զգացմունքի առանձնահատուկ բնույթը, և դրա աստիճանական զարգացումը տեղի է ունենում հատկապես սեփական *ես*-ի և *Ուրիշ*-ի հետ ներքին փոխհարաբերությունների միջոցով:

Այսօրինակ վերաբերմունքը *Ուրիշ*-ին ընկալվում է որպես առանձնակի գաղափարաբանական, ինչպես նաև երկխոսական տարատեսակ աղբերից մաքրվելու հնարավորություն: Սուբյեկտիվության այս կերպը մինչ օրս ձգտում է պահպանելու *միաստության* ֆենոմեն դառնալու իր գործառույթն ու կարգավիճակը և հավակնում է բնականության և այն՝ կողմնայնության, որոնք ընդգծում են սիրո փորձառության սահմանը՝ չհավակնելով ոչնչի: Այս հանգամանքը չափազանց ուշագրավ է և արդյունավետ, քանի որ չափազանց բարձր է սիրային փոխհարաբերությունների և զգացմունքների գրավչությունը, իսկ բնագոյային (ռեֆլեքսայնության) մակարդակը ցածր է: Սոցիալական մոտիվացումը և ինժեներիան՝ որպես տեխնոլոգիական հնարք, մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում են պահում անհատի գոյաբանության այս հիմնախնդիրը:

Աշխարհիկացման գործընթացները որպես *անհնայի* դրսևորում

Արդի ժամանակներում առավելապես օգտագործվում է *խոստովանական* սիրո դիսկուրսը՝ որպես տարբեր միֆոլոգեմների և գաղափարախոսությունների հաղորդագրություններ, զանգվածային մշակույթի տեքստերում՝ սերիալներում, մելոդրամաներում, սիրային վեպերում, պարահոգեբանական գրականության մեջ, *վանիլային* բովանդակություն ունեցող սոցիալական ցանցերում՝ ազդեցություններ գործելու նպատակով:

Սույն երևույթը ուշագրավ է նաև պատմամշակութային ենթատեքստ-

ուստի, զուգրնկերների գրավչությունից ու ցանկությունից բացի, ոչինչ չի ապահովում նրանց համատեղ կյանքը: Սա ինտիմ հարաբերությունների զարգացման նոր փուլ է, որը վերաբերում է սուբյեկտիվության նոր ձևերին, որոնք համապատասխանում են պոստմոդեռնիզմի դարաշրջանի նոր մարտահրավերներին: Տե՛ս **Anthony Giddens**, *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Stanford University Press, Stanford, California, 1992, 212 էջ:

⁵ Տե՛ս **Semone De Beauvoir**, *The Second Sex*: Translated and Edited by H.M. Parshley. Jonatan Cape: Thirty Bedford Square London, 1956, London, 701 էջ:

տում և հնարավորություն է ընձեռում տեսնելու և հիմնավորելու ռոմանտիկ սիրո այն բոլոր փոխակերպությունները, որոնք տարբեր ժամանակներում տեղի են ունեցել տարբեր սոցիումներում դեռևս այս միջի ձևավորման նախասկզբից: Այս համատեքստում 1880-90-ական թվականներին Օսմանյան կայսրությունում ապրած և ստեղծագործած արևմտահայ կին հեղինակների Սրբուհի Տյուսաբի «Մայտա»⁶, «Սիրանոյշ»⁷, Սիպիլի «Աղջկան մը սիրտը»⁸ վեպերը բացառություն չեն և ամփոփում են սիրո (որպես ուղղահայացի) հասկացման և վերապրումի հայեցակարգերը: Այդ ուղղահայացները պայմանավորված են արևմտահայ կին հեղինակների՝ աշխարհի նկատմամբ ունեցած դասական ռացիոնալության, ռոմանտիկական-միստիկական վերաբերմունքի և դրանցով պայմանավորվող գիտակցության գոբալ առձակատումով: Դրանք դրսևորվում են ոչ միայն գնոսեոլոգիական, այլև գոյաբանական տիրույթներում:

Գիտակցության *դասական* և *ռոմանտիկ* տիպերը իմացաբանության տիրույթում հարաբերվում են ճանաչողության *ռեֆլեքսային* և *ոչ ռեֆլեքսային* մեթոդներին և հոգեֆիզիոլոգիայի տիրույթում միավորում են մտածողության բոլոր դրսևորումները: Այդ կերպ ձևավորվում է սիրահարված սուբյեկտի, որը միաժամանակ օբյեկտն է, երկու տեսակ՝ *ռացիոնալ* և *զգացմունքային*, որոնք հարաբերականորեն հակալկշռում են միմյանց:

Ռոմանտիկ սիրո դրսևորումը՝ որպես կնոջ կողմից գնահատվող և իրացվող հոգեբանական և մտավոր վիճակների արտահայտություն, արևմտահայ գրականության մեջ առաջին անգամ բացահայտվում է կին հեղինակների երկերի՝ վեպերի, պատմվածքների, բանաստեղծությունների և միջոցով: Աշխարհիկացման այս դանդաղ գործընթացները, որոնք սկսվել էին 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, կնոջը ուղղորդում են՝ ստեղծելու և զարգացնելու ինքնակատարելագործման, ինքնիրացման նոր օրինաչափություններ, որոնք օգնում են հայրիշխանական մշակույթում արդիականացնելու նաև իրենց ներքին կանացիությունը: Սիրո այսօրինակ փորձառության խորհրդանշական իմաստն այն է, որ իռացիոնալ աշխարհը առօրեականություն է ներթափանցում *անիմայի*⁹ կանխատեսումների միջոցով:

⁶ **Սրբուհի Տյուսաբ**, Մայտա, Կ. Պոլիս, 1883, տպ. Ջարդարեան, 249 էջ:

⁷ **Սրբուհի Տյուսաբ**, Սիրանոյշ, Կ. Պոլիս, 1885, տպ. Նշան Կ Պերպերեան, 408 էջ:

⁸ **Սիպիլի**, Աղջկան մը սիրտը, Կ. Պոլիս, 1891, տպ. Ճիվլէկեան, 251 էջ:

⁹ Անիման և անիմուսը (լատ. anima և animus - *հոգի*, համապատասխանաբար արական և իգական *հոգի*): Յունգի կողմից հոգեբանություն ներմուծված տերմիններ են՝ արական և իգական արքետիպերի նկարագրության համար: Յունգը *անիմուսը* առնչում էր կտրուկ, կոշտ, չափազանց սկզբունքային, արտաքին աշխարհի հետ կապված որոշումների հետ, իսկ *անիման*՝ էմոցիաների, տրամադրությունների և ներքին աշխարհի հետ: Յունգը գտնում էր, որ յուրաքանչյուր մարդ ունի անիմայի և անիմուսի տարրեր այնպիսի չափաբաժիններով, որոնք պայմանավորված չեն նրա սեռային պատկանելությամբ: Այսպիսով, տղամարդու բնավորության մեջ կարող է գերակայել անիմուսը, սակայն անկախ լինել նաև անիման: Տե՛ս **C. G. Jung**, Anima and Animus. N.Y.: Spring Magazine, 1957; **H. Binswanger**, Positive Aspects of the Animus. New York: Spring Magazine, 1963; **Anima J. Hillman**. New York: Spring Magazine, 1973; **Susan Rowland**, "Anima, Gender,

Նշված թեզի լավագույն օրինակ կարող է լինել Սրբուհի Տյուսաբի «Մայտա» վեպը, որը գրվել է *նամակագրական* վեպի ավանդույթներով: Վեպում նամակագրության միջոցով բացահայտվում են օսմանյան բռնապետական կայսրության փակ հասարակության հայրիշխանական բարքերը և սիրահարված սուբյեկտների՝ Մայտայի և Հերիգայի կարգավիճակները: Տյուսաբը բացահայտում է նաև ռոմանտիկ սիրո ֆենոմենը և դրա իրացումը պատմամշակութային համատեքստում՝ *անհասանելի սիրո էքստազի* փոխանցման միջոցով (Հերիգա-Տիգրան, Կոմս-Մայտա, Տիգրան-Մայտա), որը ստեղծվում է, երբ սիրահարված սուբյեկտը¹⁰ ամբողջանում է աշխարհի հետ իր ներքին *անհմայի*¹¹ միջոցով, որը կնոջ հանդեպ երկրային սերն է:

Զգացմունքի այսօրինակ փոխանցումը ստեղծում է հատուկ իդեալականացված բարձր և առանձնահատուկ սիրո կողմնորոշումը, որը այսպես թե այնպես ինչ-որ պատճառով հավերժական չէ և, հնարավոր է, նաև վտանգավոր է: Միաստիկական սիրո զգացմունքը ռոմանտիկական հարաբերությունների և ռացիոնալիստական ընկալումների համադրություն է, որը բնութագրական է 19-րդ դարի երկրորդ կեսի գրականությանն ընդհանրապես: Եվ չնայած տվյալ ժամանակաշրջանին հատուկ բարոյականության վերաբերյալ շեշտադրումներին, միևնույն է, Տյուսաբի «Մայտա»-ն *կանանց ազատագրությունը* հատկանշող գաղափարների համադրության տեքստ է: Այն բաղկացած է բազմաթիվ *նարատիվ-նամակներից*, որոնք կրում են «Մայտա առ տիկին Սիրա», «Տիկին Սիրա առ Մայտա», «Կոմս առ Մայտա» և «Մայտա առ Կոմս», «Տիգրան առ Մայտա» խորագրերը՝ կախված նրանից, թե ով է նամակի հեղինակը: Դրանցում հեղինակը և նրա հիմնական նամակագիրը՝ տիկին Սիրան, ինչպես նաև Կոմսը, Տիգրանը, Հերիգան, Պետրոսը պատմում են իրենց հույզերի, զգացմունքների և գործողությունների մասին:

Նամակ-հատվածների միջև սուբյեկտների *բազմակիություն* էֆեկտի միջոցով հստակորեն կարգավորված են տեքստի իմաստաբանական ու շարահյուսական տիրույթները: Սա Մայտա-Սիրա-Կոմս հաջողված դիսկուրս(ներ)ի միֆականացումն է, որում գաղտնագրվում է ստեղծագործական գործընթացը որպես փաստ, և նամակները ընթերցողի կողմից ընկալվում են որպես իրական մետապատումներ:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ ուշադիր ընթերցման դեպքում առանձնանում են երեք հիմնական *մետապատկերումներ*, որոնք համակարգվում են հեղինակի կողմից: Սիրայի՝ որպես բարեկամուհու, կամ Մայտայի աղջկա Յուլիանեի անմեղության և ազատության պատկերումների թեմաները ստեղծում են նամակների միջոցով տրվող իրական զգացմունքների էֆեկտները:

Feminism”: Edited by Kelly Bulkeley, and Clodagh Weldon (eds), Teaching Jung, AAR Teaching Religious Studies Series, 2011, online edn, Oxford Academic, 22 Sept., 2011), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199735426.003.0011>. 2022

¹⁰ Վեպում այն մարմնավորվում է Տիգրանի և Կոմսի կերպարներով:

¹¹ Տե՛ս **Susan Rowland**, Teaching Jung: Edited by Kelly Bulkeley and Clodagh Weldon: Chapter 2: Anima, Gender, Feminism, Oxford Academic, էջ 169-182:

Ռոմանտիկ սիրո ռացիոնալիստական համակարգումը

Տյուսաբի «Սիրանոյշ» վեպում ազդեցիկ դիրք է զբաղեցնում Սիրանուշի հայրը, «Արաքսյա կամ վարժուհի» վեպում՝ տիկին Աբգարյանը, «Մայտա» վեպում՝ տիկին Սիրան և Մայտան, որոնց հայացքների և սիրո ռացիոնալիստական համակարգումը, ներառյալ ինտելեկտի նկարագրության և գայթակղության պատկերավորման տեխնիկաների տիրապետումը, հեգնանքը և դինամիզմը, ներգրավումը *Ուրիշ*-ի տիրույթ, կերպարները գործնականում դարձնում են առավել կենսական:

Տյուսաբի և Սիպիլի վեպերում սիրահարված կանանց կերպարները (Մայտա, Սիրանուշ, Արաքսյա, Բուբուլ) պատկերվում են բարության և որոշ դեպքերում անմեղության հատկանիշներով՝ որպես *հայրիշխանական չգրված օրենքներով բանադրված բարոյականության զոհեր*: Մայտան առավել հասուն է, և ինչպես տեսնում ենք, նա Սիրայի հետ քննարկում է հայրիշխանական փակ սոցիումում կնոջը պարտադրվող կարգավիճակը համարելով նրան հասարակության *ողորմելի զոհը*՝ «Իրօք, ի՞նչ կ'ընէ օրենքը: Օրենքը կնոջ վիզը չուան մի կ'անցունէ, գոր կը սեղմէ և կը թուլցնէ ըստ հարկին <...> Օրենքը ներումն կը շնորհէ արանց մուլտեանց, մինչդեռ կնոջ ամենափոքրիկ յանցանքը կը պատժէ խստի» (էջ 158-159): Նշյալ բոլոր վեպերում ուշագրավ են սիրահարված կանայք, նրանց հիացական պատիվությունը ոչ միայն շրջապատի, այլև աշխարհի հանդեպ: Սա *բոնասպետական-փակ սոցիումի հատկանիշ է*:

Ընդգծված զգայականություն, անհավասարություն, զոհաբերության պատրաստականություն, գայթակղվելու անհնարինություն, *Ուրիշ*-ի հանդեպ վստահություն, անկեղծություն և զգացմունքների զսպված արտահայտություն. սրանք են այն բնութագրերը, որ Տյուսաբի «Մայտա», «Սիրանոյշ», «Արաքսիա կամ վարժուհի» և Սիպիլի «Աղջկան մը սիրտը» վեպերում ունեն սիրահարված կին-սուբյեկտները: Այս բնութագրերում *իրական կիրքը* և կանանց *էքստատիկ* վիճակները, որոնք կմղեին նրանց կենսական գործողությունների, բացակայում են: Սույն հանգամանքը պայմանավորված է հայրիշխանական սոցիումով, որի խիստ ավանդական կանոնները կանանց մղում են սոցիալական հասարակության լուսանցքներից դուրս: Սա տղամարդկանց հասարակությունն է, և այստեղ կինը մարգինալացվում է: Ուստի՝ սա բոլորովին այլ կյանքի *էթոս* է, որը *ուժ-գիտելիք* իշխանության ևս մեկ հնարք է: Ու թեև վերոնշյալ բոլոր վեպերի հեղինակներն էլ գլխավոր կերպարների միջոցով ստեղծում են տղամարդկանց բևեռացվածության կոլիզիան, որի զոհն են Մայտան («Մայտա»), Սիրանուշը («Սիրանոյշ»), Բուբուլը («Աղջկան մը սիրտը»), ինչ-որ չափով՝ Արաքսիան («Արաքսիա կամ վարժուհի»), այնուամենայնիվ նրանց բոլորի ներսում ապրում է սիրո ներքին զգացումը: Թեև Սիպիլի գլխավոր կերպարի՝ Բուբուլի դեպքում սիրո անկումը հանգեցնում է մահվան, քանի որ նա հանուն իրեն անձանոթ սիրո զգացմունքը լիարժեքորեն ապրելու հրաժարվում է ինքն իրենից, սեփական *էս*-ից: Նա հակված է իռացիոնալության ու այնկողմնայնության և գիտակցում է

կյանքի ավարտուն լինելը, գիտակցում է նաև սեփական մարմնի վերջավոր լինելը: Այնկողմնայնությունը դառնում է իրականություն և անհատական մակարդակում ձեռք է բերում գոհաբերության հատկանիշներ: Բուբուլը հրաժարվում է իր սիրուց: Այդ հրաժարումը, սակայն, մահվան միջոցով ամբողջանալու այն հնարավորությունն է, որ *Ուրիշ*-ը (Գառնիկը) իր սպառողական բնույթի շնորհիվ ձեռք է բերում կին-սուբյեկտի (Բուբուլի) գոհաբերության (մահվան կամ կյանքից հրաժարումի) հաշվին:

«Սիրանոյշ» վեպում իրավիճակը քիչ այլ է. հայրը Սիրանուշին պարտադրում է գոհաբերություն կատարել, և դրանով խախտվում են սրբացման ծեսը և ներքին հավասարակշռությունը աղջկա և սոցիումալի միջև, որը նույնպես հանգեցնում է մահվան: Այնկողմնայնությունը այս դեպքում ապահովում է հույզերի և զգացմունքների իրականությունը, որը անմիջականորեն արտացոլում է մարդկային հարաբերությունների տիրույթը, որտեղ մարդը մշտապես ձգտում է վերջնական իմաստի ձեռքբերմանը, որը մարդու այլության վերջնական արդյունքն է, քանի որ տեղի է ունենում հոգեբանական մաքրագործումը, որը ամբողջովին ներագրում է սիրո օբյեկտի վրա:

Էքզիստենցիան որպես ռոմանտիկ սիրո և տառապանքի գոյաբանական սահման

Սիրո փորձառության կախարդական հմայքը ընդհանրապես կրում է մարդկային բնագոյների անհավատալի վերափոխությունը և հուզական-զգայական էներգիայի ակնթարթային վերաբաշխումն ու վերաուղղորդումը: Սիրահարվելով մարդը հավատում է, որ գտել է իր կյանքի իմաստը և վերջնանպատակը, որոնք նա բացահայտում է մեկ այլ մարդու գոյությամբ: Գտնելով իր բացակայող կեսին՝ մարդը ունենում է ամբողջականության զգացողությունը և լիանում է: Հետևաբար, նա ինքն է իրեն զգում որպես ամբողջական սուբյեկտ, որը կարող է իրական կյանքով ապրել: Նրան թվում է, թե կյանքը լցվել է գերմարդկային էներգիայով և սովորական երկրային գոյությունից հասել է անմատչելի բարձունքների: Նման անմատչելիությունը նրա համար իսկական սիրո հանդեպ վստահության նշան է:

Հոգեբանական այս ամբողջությունը ներառում է, սակայն, անգիտակցական պահանջներ, որոնք նրա ներսում անպայմանորեն ստեղծում են զգացմունքների ինտենսիվությունը և հրճվանքը: Եվ երբ սուբյեկտը զգում է, թե ինքը տարված է, և թե ինչ-որ ուժի ազդեցության և իշխանության ներքո է, նա կրկին բացահայտում է իր կյանքը և կրկին վերագտնում ու իմաստավորում է աշխարհի հետ իր ներքին հոգեկան կապը: Այդ պատճառով, երբ նա սիրահարվում է, աշխարհը բազմաթիվ ներքին իմաստներ է ձեռք բերում, և ցանկացած առօրեական մանրուք իմաստավորվում է այնկողմնայնությամբ:

Եվ երբ սիրահարվածությունն անցնում է, աշխարհը դառնում է մռայլ և դատարկ, թեև կինը և տղամարդը նորից մնում են նույն մարդիկ, որոնք ունեին այդ զգացումները: Այլ կերպ՝ սուբյեկտը, թեկուզ կարճա-

ժամկետ, սակայն կարծում է, թե կարող է հաղթահարել սովորական մահկանացուի իր կարգավիճակը և կյանքը դարձնել առավել ամբողջական, երջանկացնել իր ընտրյալին՝ սիրո օբյեկտին հաղորդելով կարևորության, առույգության ու էքստազի զգացողությունները և դրանց միջոցով փորձել հասնել ամբողջականության նաև աշխարհի հետ:

Արևմտահայ կին հեղինակներ Տյուսաբի և Միպիլի վեպերում սերը մեկնաբանվում է որպես կյանքի միակ իմաստ, հակադրվում է նյութին հարստությանը, թեպետ երկու դեպքում էլ (սիրո և հարստության սպառումներով) համահարթեցվում է կին-սուբյեկտի կարևորությունը: Արդյունքում, ռոմանտիկ զգացմունքների, հույզերի և ապրումների տևակա-նության մեջ սերը վերածվում է կյանքը ապրելու ունիվերսալ հնարավորության, քանի որ ռոմանտիկ սիրո մեջ առկա է նաև տառապանքի բաղադրիչը, որը միաժամանակ լինելության ճգնաժամը գոյաբանորեն հաղթահարելու ճանապարհն է: Միրահարվածի հոգևոր թռիչքի մեջ միաժամանակ առկա են հաղթանակի և պարտության, ուժեղության և թուլության, չարի և բարու բինար բաղադրիչները, քանի որ սուբյեկտը աստիճանաբար սկսում է ընկալել աշխարհի անկատարությունը, որը ոչ այնքան բանական է, որքան ներգրավված է գոյի օտարման և նյութակա-նացվող մարմնական փորձի լինելության տիրույթում:

Այս դեպքում է, որ ենթարկվելով *Ուրիշ*-ի հանդեպ սիրո ամենակույ զգացողությանը՝ կին-սուբյեկտը հասնում է սեփական օտարվածությանն ու մենակությանը, սակայն կարողանում է զգալ *Ուրիշ*-ի զգայութ-յունների ոչ բանական հիմքերը: Նա հասկանում է, որ ցավի և մենա-կության զգացողությունների դեպքում բոլոր մարդիկ ունեն այն նույն ապրումները, որոնք ձևավորում են հոգու և մարմնի հիշողությունները: Ցավի ճանաչողության այս նոր գիտելիքի շնորհիվ է կին-սուբյեկտը սկսում է հասկանալ այն բոլոր նշանները, որոնք հակադրվում են լոգո-սին, իշխանությանը, քանի որ հնարավոր իրական գիտելիքը նրան տրվում է փորձի միջոցով: Հետևաբար, առերեսումը ցավին և մենակությ-յանը առերեսվելն է սեփական ինքնությանը՝ տարածաժամանակային քրոնոտոպից դուրս: Այս առերեսումն էլ վերադարձնում է կին-սուբյեկ-տին աշխարհի արքետիպային ընկալմանը, որտեղ անձնական ցավը և աշխարհի ցավը միավորվում են ու դառնում անսահման: Այս դեպքում *Ուրիշ*-ը չի կարող օգնել, քանի որ նա նույնպես միայնակ է և անգոր է՝ վերացնելու գոյաբանական լինելության (էքզիստենցիալի) սահմաննե-րը: Դրանց հաղթահարումը հնարավոր է միայն քնքշության միջոցով, ո-րը որոշակիանում է, երբ *Ուրիշ*-ի մեջ սուբյեկտը ճանաչում է ինքն իրեն: Սերը վերապրած կին-սուբյեկտի տառապանքը կնիքվում է մենակությ-յան գիտակցմամբ և աշխարհի հետ հնարավոր միավորմամբ:

Մահը որպես սիրո անխուսափելի և բացարձակ փոխակերպություն

Միբուց ստեղծված անհանգստության էքզիստենցիալ-գոյաբանա-կան իմաստը տառապանքի միջոցով վեհանալն ու աշխարհի հետ միա-

վորվելն է: Միայն թե տառապանքը անսահման է և կարող է հանգեցնել վերջնակետի (մահվան), ինչպես Միպիլի «Աղջկան մը սիրտը» և Տյուսաբի «Միրանոյշ» վեպերի գլխավոր կին կերպարների՝ Բուբուլի և Միրանուշի դեպքում է. ***մահը գիտակցվում է որպես անխուսափելի և բացարձակ փոխակերպություն:*** Հետևաբար, մահը կարևոր դեր ունի ինչպես ռոմանտիկ սիրո, այնպես էլ սիրո առասպելացման և ապաստարացման տիրույթներում: Մահվան նշանագիտական պատկերման լեզվի մասնագետ ընթացքում (Միրանուշ, Բուբուլ, Հերիգա, Յուլիանե) իմաստային ունիվերսումը չի ամբողջանում, քանի որ խոցելի է:

Իրականությունից սնվող անհանգստության մեջ մահը բացարձակ մարզինալ է, այդ պատճառով մահվան և մահացածների, մասնավորապես սիրելիների մահվան թեման գրավում է ռոմանտիկներին: Այս հանգամանքը տեսանելի է նաև համաշխարհային գրականության նմուշների՝ «Տրիստան և Իզոլդա» ասպետական վեպի արքետիպային կերպարների, Շեքսպիրի «Ռոմեո և Ջուլիետ» ողբերգության և այլ երկերի համատեքստերում, որոնցում ռոմանտիկ սիրո պատմությունները ողբերգական են:

Մահը դառնում է կերպափոխման և ազատության անվերապահ խորհրդանիշ: Ռոմանտիզմի մեջ այս ավանդույթը շարունակվում է. այն լրացվում է տառապող և հիասթափված սուբյեկտի դեկադենտական-անկումային ինքնասիրությամբ, որը պատրաստ է ոչնչացնել ողջ աշխարհը հանուն սիրելիի: Լավագույն օրինակը այս դեպքում Միպիլի Բուբուլն է, որը հանուն սիրելիի հրաժարվում է իրեն բաժին հասած ապահով կյանքից, գնում է սիրո հետևից, սակայն հայտնվում է հայրիշխանական փակ սոցիումի իրականության մեկ այլ սահմանում. դոգմատիկ ու տաբուացված հասարակությունը մարզինալացնում է իր օրենքներին չենթարկվող աղջկան: Խոստովանության (նամակը գրելու) հայտնի տեսարանում Բուբուլը հաղորդություն ստանալու պես է արտասանում՝ *Ես Բուբուլն եմ՝* գերբնական կամք գործադրելով և ճեղքելով *օբյեկտից սուբյեկտ անցման ճանապարհը կյանքի և մահվան միջև*, ընդհուպ *մինչև այն սահմանը, որից այն կողմ չկա շարժում և չկա վերադարձ: Ռոմանտիկ սիրո դիվային և հաճախ «անբարոյական» բնույթը խլում է սոցիումով պայմանավորված նրա ազատությունը:*

Հետադիմական հասարակությունների կողմից անբարոյականություն համարվող այս դրսևորումը հատկանշական է 19-րդ դարին, և ինչու ոչ, առկա է նաև արդի ժամանակներում: Մույնը բնութագրական է չզարգացած և տգետ սոցիումներին, թեև Բուբուլը արդարացված է, քանի որ գործում է անկեղծության ազդեցությամբ: Բուբուլի կերպարը բացարձակի հասցված ռոմանտիկ աղջկա կերպար է, որում կյանքը իմաստավորող սիրո զգացումը ներհատուկ է մահվան, և որում ընդգծվում է անտարբերությունը այն ամենի նկատմամբ, ինչը սիրո առարկա չէ: Մրբության և սիրո այդ խառնուրդը, թվում է, ունի հեռանկարներ, քանի որ սիրո սրբացման և վերաիմաստավորման ճշգրտությունն առավել արժեքավոր է, քան այն, թե

աղջիկը երիտասարդ էր և անմեղ: Միայիլը գիտակցում է սիրո երկակիությունը՝ հայկական մշակույթ բերելով Բուբուլի և Գառնիկի կերպարները:

Սերը որպես միֆոլոգիական տիեզերք

Այսպիսով, սերը հնարավորություն է, որի միջոցով մարդը նախ ճանաչում է ինքն իրեն¹², իր առանձնակիությունը որպես ինքնուրույն արժեք և առաքինություն: Ռոմանտիկ սերը բնութագրվում է որպես սրբություն, որը հաճախ ուղղորդում է մարդուն՝ անցնելու թույլատրելիի սահմանները: Միրո սրբացումը, սակայն, տարբաժանելի չէ անխուսափելի պղծումից և առավել տեսանելի է, երբ այդ պղծումը տեղի է ունենում սուբյեկտի ինքնիրացման ներքին համակարգում: Ուստի՝ հասարակության բարոյականության հիմքերը խախտող որոշակի արարքի ընդունակ է միայն այն սուբյեկտը, ով գտել է սեփական *էս*-ը և կարող է վերականգնել աստվածային բարոյականությունը: Հետևաբար, սիրո պաշտամունքին զուգահեռ ծնվում է նաև ցանկալիի պաշտամունքը:

Միրելու և սիրված լինելու ցանկությունը *միֆոլոգիական տիեզերք* է ներմուծում մաքրության պատկերներով իդեալականացված *կանացիությունը*, որը Տյուսաբի «Միրանոյշ» վեպում հարկադիր ամուսնության միջոցով ենթարկվում է պղծման և հպատակության, իսկ ֆրանսուհի կնոջ՝ Ժանեթի կերպարի միջոցով Տյուսաբը ի հայտ է բերում կանացի դիվային բնույթը, որը նյութականացնում է սիրո պղծումը և ձգտում է գերակայության: Միրուց ծնված փորձառությունը գնահատվում է բարձր, քանի որ ռոմանտիկ սիրո սոցիալականացման ֆենոմենը, որպես առանձնակի ծիսակարգ, վերարտադրում է իրեն՝ ենթարկվելով *ռոմանտիկ սիրո* օրինաչափություններին: Այս ֆենոմենը լավագույնս նկարագրված է Խոսե Օրտեգա ի Գասեթի¹³ կողմից Ստենդալի «Միրո մասին» էսսեի և վերջինիս *բյուրեղացման*¹⁴ տեսության քննադատության մեջ, որում Գասեթը պնդում է, թե մարդկային սիրո հիմքը սիրո օբյեկտը փրկելու ցանկությունն է. չհիանալ, չտարվել, մոտ չթողնել, *սակայն համառորեն պնդել նրա գոյությունը*. մերժել աշխարհի այն կառուցվածքը, որտեղ սիրո օբյեկտը չի կարող գոյություն ունենալ¹⁵: Սակայն, ըստ էության, սա նույնն է, ինչ նրան անընդհատ կյանք ներշնչելը, քանի որ այն հասանելի է մարդուն միայն սեփական մտքերում: **Սերը կյանքի հավերժական պարզն է, արարում և հոգու խնամք:**

Միրո միջոցով կատարելության ձգտումը և *բյուրեղացումը* սուբյեկ-

¹² Տե՛ս **Jose Ortega Y. Gasset**, On love: aspects of a single theme, 2012, Publisher: Martino Fine Books, 204 էջ:

¹³ Տե՛ս նույն տեղը:

¹⁴ *Բյուրեղացում* հասկացությունը առաջադրել է Ստենդալը, որպեսզի նկարագրի սիրո ծնունդը: Տե՛ս **Stendal**, On Love, Translated from the French with an Introduction and Notes by **Philip Sidney Woolf** and **Cecil N. Sidney Woolf**, M. A., Fellow of Trinity College, Cambridge. New York. Brentano's: First Published 1915, Reprinted 1920 Printed in Great Britain at The May flower Press, Plymouth: William Brendon & Son, 336 էջ:

¹⁵ Տե՛ս **Jose Ortega Y. Gasset**, նշվ. աշխ.:

տի մեջ ստեղծում են օբյեկտին տիրանալու և ունենալու ցանկությունը, քանի որ նա ցանկալի է դառնում հենց այն մտավոր գործողության արդյունքում, որը ոչ այլ ինչ է, քան սիրահարված լինելու պրոցեսը: Այդ պատճառով Գասեթը առաջադրում է *սիրել* և *սիրահարված լինել* հասկացությունները: *Բյուրեղացման* ֆենոմենը, իհարկե, ամփոփում է սիրային ողջ պատմությունը, որը օբյեկտի ռոմանտիկացման և աստվածայնացման տիրույթում է: Ստենդալի առաջին *բյուրեղացումին* հաջորդում է երկրորդը՝ նա ինձ սիրում է¹⁶, որը բնութագրվում է սիրո օբյեկտի շուրջ անվերջ դիսկուրսով և ներառում է սուբյեկտի ողջ կենսական աշխարհը:

Եզրակացություն

Տյուսաբի «Մայտա», «Միրանոյշ» և Միպիլի «Աղջկան մը սիրտը» վեպերում ռոմանտիկ սիրո գոյաբանությունը, կյանքի և մահվան փիլիսոփայությունը դիտարկելի են բացառապես սիրուն առնչվող հույզերի ու զգացմունքների տեսանկյունից, որոնք արևմտահայ կին հեղինակները՝ Տյուսաբը և Միպիլը, իրացնում են *երևակայության* տիրույթում: Սույնը նաև օբյեկտին հեռահար ճանաչելու հնարավորությունն է, մինչև ֆիզիկական մերձեցումը ընկած ժամանակահատվածը: Այս դեպքում սուբյեկտը իր երևակայության տիրույթում ստեղծում է ինչպես սիրո օբյեկտը, այնպես էլ ինքն իրեն՝ որպես այդ օբյեկտը սիրողի: Մա սիրո սուբյեկտի ծիսականացման և օբյեկտի ստեղծման որոշակի ձև է: Կին հեղինակները կին կերպարների սիրահարվածության միջոցով են հայտնագործում սուբյեկտիվացման ֆենոմենը:

Միրո համամարդկային արժեքը այս դեպքում ծնվում է մարդու՝ հոգեբանական և սոցիալական ամբողջություն դառնալու կարիքից, որը հաճախ թվում է կեղծ, քանի որ այն ընդամենը երևակայության աշխատանք է, պատրանք, իռացիոնալություն: Հետևաբար, փորձը, որը հատուկ է ինչպես 19-րդ դարին, այնպես էլ ժամանակակից մշակույթին, դիսկուրսիվության և պատմականության տիրույթներում շարունակում է ներագդել կյանքի վրա: Այս տեսանկյունից ռոմանտիկ սերը իրական է, որքանով որ իրական են գաղափարները, որոնք կրում են Միպիլի և Տյուսաբի կերպարները՝ Բուբուլը, Միրանուշը և Մայտան: Միպիլը և Տյուսաբը վեպերի զարգացումները բխեցրել են 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրության հայրիշխանական սոցիումում գործող բարքերից և չափանիշներից, բռնապետական արժեհամակարգից, հայոց ազգային հիմնախնդիրներին առնչվող համընդհանուր շահերից:

Օսմանյան կայսրության փակ հասարակության ավանդական մոդելներին հակադրվում են *սուբյեկտ* և *սուբյեկտիվություն* փիլիսոփայական և մարդաբանական կատեգորիաները, որոնք համապատասխանում էին փոխակերպվող հասարակության պահանջներին, կենտրոնացած էին քաղաքացիական, իրավական, տնտեսական սուբյեկտի

¹⁶ Stendal, նշվ. աշխ.:

ստեղծման վրա, որը կարող էր պատասխանատվություն ստանձնել ոչ միայն սոցիալական գործընթացի, այլև սեփական կյանքի համար:

НАИРА АМБАРЦУМЯН, СИРАНУШ ПАРСАДАНЯН – *Философско-антропологическая интерпретация романтической любви в произведениях Србуи Тюсаб и Сипил.* – Цель исследования – показать литературные тексты эпохи романтизма на примере романов западноармянских писательниц второй половины 19 века Србуи Тюсаб («Майта», «Сирануш», «Араксия, или Гувернантка») и Сипил («Сердце девушки»), которые сформировали культурологический феномен философско-антропологической интерпретации романтической любви, а также подчеркнуть глубинную связь романтической любви и романтического дискурса с потребностями и возможностями самореализации личности. Задача исследования – с помощью философско-антропологического дискурса выявить все те изменения, связанные с романтической любовью, которые материализовались и реализовались в романах западноармянских писательниц и присутствуют во всей многомерности семасиологических категорий *субъект* и *субъектность*. Актуальность исследования обусловлена новым прочтением романтического романа второй половины 19 века в условиях вызовов современности, что в историко-культурном контексте противопоставляется традиционной аналитической модели. Романтические тексты (романы) западноармянских писательниц – Србуи Тюсаб и Сипил – были изучены нами в рамках философско-антропологической поэтики с учетом контекста женской эмансипации, социально-культурных и концептуальных трансформаций, а также с точки зрения семиотического анализа.

Ключевые слова: *Србуи Тюсаб, Сипил, романтическая любовь, западноармянские писательницы, философско-антропологическая интерпретация, субъект, субъектность*

NAIRA HAMBARDZUMYAN, SIRANUSH PARSADANYAN – *Philosophical-Anthropological Interpretation of Romantic Love in the Works of Srбуhi Tyusab and Sipil.* – The aim of the study is to show the literary texts of the Era of Romanticism, as opportunities for the formation of a philosophical-anthropological interpretation of romantic love and a cultural phenomenon, using the example of the novels “Mayta”, “Siranush”, and “Araksia or the Teacher” by Srбуhi Tyusab and “A Girl’s Heart” by Sipil, Western Armenian female authors who lived and created in the second half of the 19th century, as well as to emphasize the deep connection of *romantic love* and *romantic discourse* with the needs and possibilities of an individual’s self-realization. The problem of the study is to emphasize all the changes conditioned by expressions of romantic love, which are materialized and realized in the novels of Western Armenian female authors and are present in the multidimensionality of the semantic domains of the categories of *subject* and *subjectivity*, through the philosophical-anthropological discourse. The relevance of the study is conditioned by the discovery of the romantic novel of the second half of the 19th century in a new way in the domain of modern challenges, which is opposed to the traditional analysis model in the historical and cultural context. We have studied the romantic texts (novels) of Western Armenian female authors, Srбуhi Tyusab and Sipil, in the context of philosophical-anthropological depiction and women’s emancipation from the perspectives of socio-cultural and world-view transformations, as well as symbolism.

Key words: *Srбуhi Tyusab, Sipil, romantic love, Western Armenian female authors, philosophical-anthropological interpretation, subject, subjectivity*

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ԳՐԱԿԱՆԱԳԵՏԸ

ԺԵՆՅԱ ՔԱԼԱՆԹԱՐՅԱՆ

Հողվածում քննության են առնվում Վահագն Դավթյանի գրական-քննադատական հոդվածները, որոնք վերաբերում են հայ և տարբեր ազգերի գրողների (բանաստեղծների) և պարունակում են ընդհանրական նշանակություն ունեցող տեսական հարցադրումներ: Այդ հարցադրումները վերաբերում են պոեզիայի էությանը, ավանդույթի և նորարարության անխզելի կապին, գրականության ազգային բնույթին, թարգմանության խնդրին և այլն: Դավթյանի հոդվածները երկվյալն են, որովհետև մի կողմից բացահայտում են անհատ գրողի առանձնահատուկ կողմերը, մյուս կողմից՝ գրականության ընդհանուր օրինաչափությունները:

Դավթյանի գրականագիտական հոդվածների հետ սերտորեն առնչվում են ընդհանրապես մշակույթի և արվեստի տարբեր ճյուղերի՝ նկարչության, երաժշտության, թատրոնի ու ռեժիսուրայի, ճարտարապետության ու քանդակագործության վաստակաշատ գործիչների դիմանկարները՝ նրանց արվեստի նրբորեն դիտված հատկանիշների ընդգծմամբ: Նմանատիպ հոդվածները հակադարձ էֆեկտով ստեղծում են հենց Դավթյան արվեստագետի դիմանկարը:

Բանալի բառեր – *պոեզիա, ներդաշնակություն, ենթագիտակցություն, բնանկար, ավանդույթ, նորարարություն, ազգային, համամարդկային, չափանիշ, թարգմանություն*

Հարուստ ու բազմազան է Վահագն Դավթյանի գրական ժառանգությունը: Այն պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հիմնական մասի՝ պոեզիա՝ իր ժանրային բազմազանությամբ և, գրողի իսկ բնութագրումով՝ զուգահեռ ճանապարհ: Ջուգահեռ ճանապարհն իր հերթին բազմաձյուղ է՝ գրական-տեսական ու քննադատական հոդվածներ, դիմանկարներ, գրախոսություններ, հրապարակախոսություն, հուշեր: Անշուշտ, թվարկածը չի սպառում գրողի գործունեության ամբողջ ցանկը՝ թարգմանություն, խմբագրական աշխատանք և թերևս այլ հասարակական պարտականություններ: Այս հոդվածում մեզ հետաքրքրողը բանաստեղծի գրական-քննադատական, կամ, ավելի ընդհանրական իմաստով՝ գրականագիտական ժառանգությունն է¹: Այդ ժառանգությունն ինքնատիպ է, կրում է հեղինակի անհատականութ-

¹ Այս խնդրին մասնակի անդրադարձ կա մեր «Վահագն Դավթյան» (Եր., 1991թ.) գրքում: Այլ հարցադրումներով ու չափանիշներով Դավթյանի քննադատական ժառանգությանն անդրադարձել է նաև Դ. Գասպարյանն իր «Վահագն Դավթյան. կյանքը և ստեղծագործությունը» (Եր., 2007) մենագրության մեջ:

յան կնիքը, ու ամեննին էլ զարմանալի չէ, որ ակադեմիկոս Վահագն Դավթյանի գրականագիտությունը ակադեմիական բնույթ չունի, բայց դա բնավ էլ չի նշանակում, թե այն գիտական չէ: Դավթյանն առանձնա- նում է այն իմաստով, որ իր հոդվածներում տողատակերին հղումներ չի անում, ինչպես նաև՝ բառացի մեջբերումներ: Հեղինակությունների տեսակետներին նա դիմում է այն դեպքում, երբ դրանք լիովին համա- հունչ են իր ըմբռնումներին: Բայց այդ ըմբռնումներն էլ իրենց հերթին ձևավորվել են ազգային ու համաշխարհային հարուստ գրականության յուրացման, սեփական կենսափորձի, այսինքն՝ անցած գեղարվեստա- կան ճանապարհին ձեռք բերած գիտելիքների, ինչպես նաև գրական մեծ անհատականություններից՝ Բլոկից, Թումանյանից, Վարուժանից, Չարենցից և բազում այլ մեծերից առած դասերի հիման վրա: Ըստ այդմ կարելի է ասել, որ Դավթյանի գեղագիտությունը սնվում է տարբեր ա- կունքներից և զարգանում է ժամանակին զուգընթաց: Այսքանով հան- դերձ Դավթյանն ունի գրականագետի սեփական չափանիշները: Սու- րեն Աղաբաբյանին նվիրված հոդվածում նա գրում է. «...լավագույն գրականագիտությունը, լավագույն քննադատությունն այն է, ուր գի- տությունն ու արվեստը ներդաշնակորեն միաձույլ են հանդես գալիս, բացահայտվում մեկը մյուսով»²: Այդ սկզբունքը, որով նա առաջնորդ- վում է Աղաբաբյանին բնութագրելիս, լիովին համապատասխանում է հենց իրեն: Սա նշանակում է, որ գրականագետ Դավթյանի մեջ միշտ առկա է բանաստեղծը, որն օգնում է արվեստով ձևակերպել իր գիտա- կան մտքերը և չմնալ խստագույն ակադեմիզմի շրջանակներում: Ավե- լորդ չի լինի հիշեցնել գրականագետին ներկայացվող Դավթյանի մի պահանջ ևս, որով առաջնորդվում է նաև ինքը. «Գրականագետն ու քննադատը այն ժամանակ է միայն կարողանում ազդեցություն ունե- նալ գրական ընթացքի ու երևույթների վրա, երբ հանդես է գալիս ոչ թե սոսկ որպես գրական երկի կամ երևույթի բարեխիղճ մեկնաբան ու տարեգիր, այլ որպես սեփական ասելիքը, աշխարհին ու երևույթներին նայելու սեփական դիտակետը, սեփական հայացքն ունեցող կրքոտ ստեղծագործող» («ԻՄԲ», էջ 562): Սրանք կարծես մեզ ուղղված ուղերձ- ներ են՝ ճիշտ հասկանալու իր գրականագիտական ժառանգությունը:

Արդ, ի՞նչ գրական խնդիրներ է շոշափում Վահագն Դավթյանը:

Կան հարցադրումներ, որոնք առանցքային են և մշտապես զբա- դեցնում են նրան ու դրսևորվում են գրեթե բոլոր հոդվածներում, և կան դիտարկումներ, որոնք թեև շատ ուսանելի, բայց կապված են այս կամ այն գրողի առանձնահատկությունների բացահայտման հետ: Երկու դեպքում էլ գրողը ձգտում է ընդհանրացման, փնտրում է օրինաչափը:

Վահագն Դավթյանի հոդվածներում հիմնական խնդիրը, որ ունի առաջին հերթին տեսական հետաքրքրություն, ոչ պատահականորեն,

² Վահագն Դավթյան, Ի սկզբանե էր բանն..., Եր., «Խորհրդային գրող», 1989, էջ 560: Այս գրքից արված հետագա քաղվածքների էջերը կնշվեն տեղում՝ «ԻՄԲ, էջ...» ձևով:

պոեզիան է: Դա ըստ էության չավարտվող թեմա է, և յուրաքանչյուր նոր հոդվածում Դավթյանը գտնում է մի նոր հավելյալ հատկանիշ, որն ամբողջացնում է նախորդ դիտարկումները, իսկ ամեն մի բանաստեղծի դիմանկարի մեջ նա հայտնաբերում է տվյալ անհատականության հետ կապված պոեզիայի դրսևորման մի նոր առանձնահատկություն: Այս առումով կարելի է ասել, որ պոեզիայի վերաբերյալ Դավթյանի դիտարկումները չեն ավարտվում որևէ մեկ հոդվածով, այլ ունեն շարունակական բնույթ: Դավթյանի համար պոեզիան ամենից առաջ սեր է, բայց դա շատ ընդհանուր պատկերացում է, ապա գալիս է հաջորդ միտքը՝ պոեզիան ներդաշնակության հասնելու կրքոտ ձգտում է: Նրա այս ըմբռնումը ավելի հարազատ է Բլոկի բնութագրությանը, թե պոեզիան ձգտում է ներդաշնակություն գտնել զգացմունքների աններդաշն փոթորիկների մեջ: Պոեզիան չունի միանշանակ և բոլորին բավարարող բնութագրություն, որովհետև բանաստեղծներից յուրաքանչյուրի համար այն տարբեր է, բխում է անհատականության ներքին էությունից, մեկի համար ճակատագիր է, մյուսի համար՝ գաղտնիք, երրորդի համար՝ գտնումի հրաշք ու հաճույք: Պոեզիայի համար Դավթյանն ունի մշտապես թարմացվող բանաձև: Իսկական պոեզիան, ըստ բանաստեղծի, ծնվում է ահեղ իրականության հետ բախվելիս, որի արդյունքը ողբերգական գեղեցկությունն է: Բանաստեղծների փորձը հուշում է Դավթյանին, որ բոլոր մեծերի ստեղծագործական սխրանքը նրանց անձնական տառապանքով ու ողբերգությամբ է ուղեկցվել: Դա հաստատվում է նրանց կենսագրությամբ: «Չլիներ արքորական Դանթեի ողբերգությունը, համաշխարհային պոեզիան հազիվ թե նվաճեր այն խորություններն ու բարձրությունները, որ նվաճված են «Աստվածային կատակերգության» մեջ: Եթե Դոստոևսկին «Մեռյալ տնից» դուրս չբերեր տառապանքի իր փորձը, հազիվ թե հասներ մարդկային ոգու ամենաթաքուն անկյունները թափանցելու և լուսավորելու կարողությանը» («ԻՄԲ», էջ 42-43): Իհարկե, հասկանալի է, որ չպետք է կենտրոնանալ հատկապես ողբերգության ու տառապանքի վրա, խոսքը վերաբերում է կյանքի ճանաչողությանը և զգացմունքի ապրված լինելուն: Անկախ ընտրված թեմայից ու բովանդակությունից, բանաստեղծությունը, ըստ Դավթյանի, պետք է ապրված զգացում լինի, այլապես կեղծ կստացվի: «Բանաստեղծությունը շատ մատնիչ բան է,- գրում է նա,- որքան ուզում ես պաճուճիր, խոր երևալու ակնկալությամբ, որքան ուզում ես պղտորիր ու խճողիր, միևնույն է, ոչինչ չես թաքցնի, եթե ցավ չունես ու ցավ ես խաղում, կմատնի, եթե չես սիրում ու սիրահարի կեցվածք ես ընդունում, մեկ է, ոչ մեկին չես խաբի» («ԻՄԲ», էջ 180): Ըստ Դավթյանի՝ բանաստեղծությունը չունի միանշանակ ու ավարտված բանաձևային բնորոշում: «Այսքան տարի, բանաստեղծության հետ գործ ունենալով, միայն մոտավորապես գիտեմ, թե ինչ է բանաստեղծությունը», - գրում է նա («ԻՄԲ», էջ 173): Չգիտենալով հանդերձ՝ այնուամենայնիվ, նա տա-

լիս է մի քանի բնութագրություններ: «Ինձ համար իսկական բանաստեղծություն է այն գործը, որ առաջին իսկ տողերով առնչվելով սրտիս մեջ եղած ինձ համար իսկ անհայտ ինչ-որ լարի, ստիպում է, որ այն թրթռա» (նույն տեղում, էջ 174): Ի վերջո, բանաստեղծությունը, որքան էլ ունենա ընդհանրացնող բովանդակություն կամ փոխանցվող հույզեր, անհատական հուզական ապրում է, որտեղ կարևոր դեր ունի ստեղծագործող անհատի ենթագիտակցությունը: Այդ է պատճառը նաև, որ, Դավթյանի կարծիքով, իսկական, հատկապես քնարական ու մեղեդային բանաստեղծությունը անհնար է պատմել: «Դե եկ ու վերապատմիր, ասենք, Տերյանի «Աշնան մշուշում շշուկ ու շրշում»... կամ Մեծարենցի «Գիշերն անուշ է, գիշերն հեշտագին» բանաստեղծությունները» (ն.տ., էջ 170): Այնուամենայնիվ, ոգեղեն լինելով հանդերձ բանաստեղծությունը խառն հույզերի անկապ միացություն չէ, այլ տրամաբանական ու միաժամանակ ներդաշնակ կառույց: Դավթյանը գրում է. «...ճշմարիտ բանաստեղծության նախանշաններից մեկը, այսուհանդերձ գտնում եմ, որ այնտեղ ամեն ինչ պիտի ներքին ճշգրտություն ունենա, այո, բանաստեղծության պես վերացական երևույթը մաթեմատիկական թաքուն ճշգրտություն պիտի ունենա, այնքան թաքուն, որ աննկատելի լինի» (ն.տ., էջ 181): Դավթյանի բնութագրությունները արտաքին, այսինքն՝ տեսողական ու լսողական տպավորությունների արդյունք չեն, այլ ապրված զգացումների բանաձևում: Եվս մի կարևոր դիտարկում՝ հասկանալու համար բանաստեղծության կարևոր առանձնահատկություններից մեկը: «...Իմ կարծիքով հենց կատարյալ բանաստեղծությունն այն է, ուր ոչ մի տող դուրս չի մղվում ընդհանուր հյուսվածքից, ոչ մի պատկեր չի շեշտում իր արտասովորությունը, ոչ մի համեմատություն այք չի ծակում, ոչ մի հանգ ավելի բարձր չի հնչում, քան կողքինը, այլ խոսքով, ամեն ինչ ներդաշնակ է, ինչպես բնական հոսքը» (ն.տ., էջ 183): Եթե կողք կողքի դնենք բանաստեղծության վերաբերյալ Դավթյանի բոլոր բնութագրությունները, կստանանք գրական տվյալ սեռի գրեթե ամբողջական պատկերը, գրեթե, որովհետև հարցադրումների ընտրությունը այս պարագայում պայմանավորված է բանաստեղծ-գրականագետի նախասիրությամբ: Բովանդակային, լեզվական ու ազդեցության առումով պոեզիան չի կարող ազգային չլինել, և այստեղ ազգայինն ունի իր բաղադրիչները: Նախ՝ լեզվի խնդիրը: Ոչ միայն բանաստեղծի, այլև հայ մարդու արժանիքները Դավթյանը չափում է մայրենի լեզվի ու մշակույթի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով. «... ինձ համար ամենից առաջ յուրաքանչյուր մարդու՝ մտավորական լինի, թե շարքային աշխատավոր, վերաբերմունքն է մայրենի լեզվի, մշակույթի, ժողովրդի դարերով կուտակած բարոյական արժեքների նկատմամբ, որովհետև դրանք են հիմքերի հիմքը և ապագայի գրավականը» (ն.տ., էջ 267): Դավթյանը քաղբենիներ է անվանում նրանց, ովքեր իրենց հայրենիքում, պետական հիմնարկներում և

այլուր գերադասում են խոսել ոչ հայերեն. իր ժամանակ դա ռուսերենն էր, հիմա մոդայիկ է անգլերենը: Դավթյանն այս հարցը ավելի հանգամանակից է շոշափում Վարուժանին նվիրված հոդվածներից մեկում: Եվ դա արդարացի է, քանի որ Վարուժանը, կարելի է ասել, սպառնիչ պարզաբանում է խնդիրը. «Մեզի համար, որ զանազան սպառնալիքներու տակ ինկած փոքր ազգ մըն ենք, որ պետք ունինք մեր բոլոր տոհմային հատկությունները կեղրոնացնելու ու զարգացնելու, մեզի համար կըսեմ՝ մեր լեզուն մատի ծայրերով բռնելը խիթայի ոճիր մը կը համարվի» (ն.տ., էջ 87): Ազգային գրականություն ստեղծելու առումով բոլոր ժամանակների համար հստակ է հնչում Վարուժանի հատկապես «Մեր գրականության մեջ արվեստը հայ պետք է ըլլա, իսկ անոր հատակը կամ հիմը կազմող գաղափարը՝ համամարդկային» (ն.տ., էջ 88) բանաձևը: Վարուժանին նվիրված դիմանկարում, վերլուծելով նրա ստեղծագործական առանձնահատկությունները, Դավթյանը նկատում է. «Անձնականից դեպի ազգայինը, ազգայինից դեպի համամարդկայինը. այսպիսին էր Վարուժանի հոգեբանական ու ստեղծագործական ուղին» (ն.տ., էջ 82): Վարուժանի օրինակով այդ ուղին է Դավթյանն առաջարկում ստեղծագործող անհատին: Նրա համար ազգայինը ոչ այնքան նպատակ է, որքան անհրաժեշտ նախադրյալ՝ մարդուն ու համամարդկայինին հասնելու համար: Ինչ խոսք, որ համամարդկային գաղափարը ազգայինի միջով է անցնում, արքիտմա է, որ չկա վերացական համամարդկայնություն արվեստի բնագավառում: Հանրաձանոթ այս ձևավորումներին Դավթյանը հավելում է սեփական դիտարկումը, այն է՝ «...բանաստեղծները ոչ թե այն պատճառով են մեծ, որ ազգային են, այլ ուղիղ հակառակը՝ մեծ են, դրա համար են ազգային» (ն.տ., էջ 41): Մարդ - ազգություն - համամարդկայնություն ուղեգիծը Դավթյանը տեսնում է բոլոր մեծ բանաստեղծների՝ այդ թվում՝ Պետրոս Դուրյանի, Համո Սահյանի և այլոց ստեղծագործություններում: Ազգայինի դրսևորումը Դավթյանը փնտրում և գտնում է ոչ միայն քնարական կամ պատմական հերոսների մեջ, այլ նաև բնության պատկերներում, որի հանգույն ձևավորվում է մարդու կերպարը, հայրենի հողում, որը լիցքավորում է մարդու գիտակցական ու հուզական աշխարհը: Առաջին հայացքից սա կարող է նույնիսկ անհավանական հնչել: Կարելի է մտածել, որ, ի վերջո, մեր մոլորակն ամեն տեղ նույն բաղադրությունն ունի՝ հող, քար, ջուր, լեռներ, հարթավայր, անտառ ու անապատ: Բայց, Դավթյանի ընկալմամբ, հայրենիքում երկրաբանական այդ նմանատիպ երևույթներն ունեն այլ բովանդակություն, ներծծված են տարբեր հիշատակներով, լեզենդներով և առասպելներով ու արթնացնում են տարբեր գուտ ազգային ոգի: «Հայրենիքն ստեղծվում է այնպիսի հոգևոր գումարելիներից, որոնց թիվն անհամար է և սահմանն անչափելի: Այդ գումարելիների մեջ ամենամեծերից մեկը թերևս պոեզիան է՝ սովյալ ժողովրդի էպոսը, առասպելը, լեզենդները, երգը, բանաստեղ-

ծությունը: Գալիս են սերունդները և տեսնում, որ իրենց բնակավայրի հողն ու ջուրը իմաստավորված են, կավն ու քարը՝ շնչավորված, որ տափաստաններն ու անտառները, անդունդներն ու հովիտները լիքն են առասպելներով, լեգենդներով, երգերով, լիքն են ոգեղեն ու հոգեղեն խորհուրդներով, և զգում են, որ իրենց բնակավայրը սուկ աշխարհագրական հասկացողություն չէ, այլ հոգևոր հայրենիք»³: Ինքնին հասկանալի է, որ մատնանշած այս երևույթը միայն հայ գրողի ու հայ ազգային ոգուն չի վերաբերում, այլ ունի ընդհանրական նշանակություն:

Վ. Դավթյանի ընկալմամբ՝ պոեզիան բնության սուկ վերարտադրողը չէ, և բնությունն էլ սուկ նկար, պատկեր կամ հովվերգություն չէ: Նա հիշեցնում է Արկադի Գայդարի այն միտքը, թե գրողները հաճախ իրենց մանկական գրողներ են ձևացնում, որպեսզի շատ լուրջ ու կարևոր բաներ ասեն: Այդ միտքը նա կիրառում է Համո Սահյանի կապակցությամբ գրելով. «Համո Սահյանն էլ է հաճախ «խորամանկորեն» իրեն բանակարիչ ձևացնում շատ մեծ, բարդ ու լուրջ բաներ ասելու, մարդկային ողբերգություններ բացելու համար» («ԻՄԲ», էջ 142): Ամեննին չնսեմացնելով բանակարի գեղագիտական նշանակությունը՝ Դավթյանը գրում է. «...այնուամենայնիվ, կարծում եմ, որ Սահյանի հիմնական ժանրը բանակարը չէ, այլ դիմանկարը: Քարափի դիմանկար է դա ու պապի, եզան դիմանկար է դա ու մասրենու, իսկ ընդհանրացման մեջ՝ Հայաստանի, հայ մարդու, հայ ժողովրդի հավաքական դիմանկարը» (ն.տ., էջ 142): Եվ այդ ոչ հավակնոտ «դիմանկարները» Դավթյանը համեմատում է Գեղարդի վանքի առյուծների կամ Աղթամարի և այլ վանքերի զարդաքանդակների հետ: Այսինքն՝ ազգային ունի հարուստ ակունքներ և դրսևորման բազմազան ձևեր:

Բնության հետ կապված ևս մի դիտարկում: Բնությունը բանաստեղծի համար ամենից առաջ ներշնչանքի, գեղեցիկի ընկալման, պատկերավոր մտածողության հարուստ աղբյուր է: Իհարկե, բնության գեղագիտական դերի մասին արտահայտվել են ինչպես տարբեր ժողովուրդներ, այնպես էլ տարբեր նախասիրություն ունեցող արվեստագետներ՝ կլասիցիստները, ռոմանտիկները, իմպրեսիոնիստները... բայց յուրաքանչյուր ժամանակաշրջան յուրովի է իմաստավորում այդ խնդիրը: Դավթյանն իր հերթին հարցին նայում է այլ տեսանկյունից. «Ես չեմ հավատում, թե ասֆալտի վրա կարող են բանաստեղծներ և առհասարակ արվեստագետներ ծնվել: Ճշմարիտ արվեստագետների կնքահայրը բնությունն է, խոստովանատեղին՝ լեռը, անտառը, դաշտը, կիրճը, քարանձավը, իսկ ժողովրդի բարոյականությունն ու աշխատանքային ազնվությունը՝ խոստովանահայրը: Վերհիշեցեք մեր արվեստի մեծությունների կենսագրությունները և կհամոզվեք դրանում» («ԻՄԲ», էջ 278): Իհարկե, Դավթյանի այս ձևակերպման մեջ առաջին տեղում երևույթը

³ Վահագն Դավթյան, Չուգահեռ ճանապարհ, Եր., 1976, էջ 169: Այս գրքից հետագա քաղվածքների էջերը կնշվեն տեղում՝ «ՁՃ, էջ ...» ձևով:

հուզականորեն ընկալող բանաստեղծն է, քան տեսականորեն մտածող գրականագետը, այսուհանդերձ, դեռևս ոչ ոք չի ժխտել բնության դերը արվեստի՝ մասնավորապես այնպիսի ճյուղերում, ինչպիսիք են երաժշտությունը, նկարչությունը, բանաստեղծությունը և այլն:

Մյուս կարևոր խնդիրը, որ Դավթյանը հաճախ և տարբեր առիթներով շեշտադրում է, ավանդույթի և նորարարության հարաբերությունն է: Ընդհանրապես, անկախ Դավթյանի այս հարցադրումից, հիշեցնենք, որ գրականության՝ երկար դարերի ընթացքում ձգվող շղթան, որ օղակօղակ հանգուցվում է իրար, երբեմն պատմության անկումային պահերին կտրվել է, բայց շարունակության պահին վերականգնվել է կապը և առաջընթացը: Այսինքն՝ ավանդույթի ուժը չի անհետանում: Դավթյանն այն համոզմունքն ունի, որ յուրաքանչյուր գրող պետք է քաջատեղյակ լինի իրենից առաջ ստեղծված մշակույթին: Նա գրում է. «Չեմ հիշում, մեծերից ով է ասել, թե վարդի մասին բանաստեղծական նոր խոսք ասելու համար պիտի իմանաս վարդի մասին մինչ այդ գրված բոլոր բանաստեղծությունները: Նաև ավելացրել է, կարելի է, իհարկե, վարդի մասին նոր խոսք ասել, քեզանից առաջ եղածները չիմանալով, բայց այդ դեպքում պիտի հանճարեղ լինես»⁴: 1965 թվականի տարեվերջին Դավթյանը հանդես եկավ «Ժամանակակից պոեզիան և ռեալիզմի նախահիմքերը» հոդվածով, որը առիթ դարձավ երկար ձգվող մի բանավեճի, և որի ընթացքում, կարելի է ասել, առաջնությունը խլեց Պ. Սևակը՝ «Հանուն և ընդդեմ ռեալիզմի նախահիմքերի» հոդվածով: Պատկերավոր ասած՝ այստեղ «առաջին մեղքը» Մարտիրոս Մարյանինն էր, որին վկայակոչում է Դավթյանը՝ արվեստի նախնական ու պարզ ձևերին վերադառնալու առաջարկի առիթով: Իր արվեստի առանձնահատկությունների մասին խոսելով՝ Ս. Մարյանն ասում է. «Ես սկսեցի որոնել ավելի պարզ ձևեր ու գույներ, իրականության գեղանկարչական էությունը արտահայտելու համար»: Մարյանն առաջ է քաշում պարզ ու հստակ ձևերի միջոցով նախահիմքերին հասնելու անհրաժեշտության հարցը, որովհետև այդ պարզ կոչվող ձևերը ձեռք են բերվել երկար որոնումների ընթացքում և հայտնաբերել են էականը: «Եզրիպտական բուրգի հասարակ ձևի մեջ,- գրում է նա,- նիրհում է երբևէ ստեղծված ճարտարապետական ձևերից ամենաամուրը և համապատասխանում է բնիկ լեռների ձևերին: Դա մտքի աշխատանքի ու բնության կապի մի հանճարեղ մարմնացում է՝ հսկայական, ահռելի, հատկապես երբ տեսնում ես նրա ոտքերի տակ, Նեղոսի ափին կուչ եկած գյուղակը»⁵: Ազդակ ստանալով Մարյանից՝ Դավթյանը ևս առաջարկում է իր ժամանակի պոեզիան ազատել ավելորդ ծանրաբեռնվածությունից և մոտեցնել Սողոմոնի «Երգ երգոցին», 20-րդ դարի բանաստեղծ Ռաբինդրա-

⁴ **Վահագն Դավթյան**, Լույս առավոտի, Եր., «Սովետական գրող», 1984, Առաջաբան (էջակալված չէ):

⁵ **Մարտիրոս Մարյան**, Արվեստի մասին, կազմեցին՝ Վ. Հ. Մաթևոսյան, Յու. Գ. Խաչատրյան, Եր., «Սովետական գրող», 1986, էջ 121:

նաթ Տագորի «Պարտիզպանին» կամ էլ հայ բանավոր գրականության նմուշներին «Արտաշես և Սաթենիկ»-ի առասպելին կամ «Վահագնի երգին»: Նախկին պարզ ձևերին վերադառնալու փորձեր նա տեսնում է Նարեկացու տաղերում, Միամանթոյի ու Վարուժանի բանաստեղծություններում: Հարց կարող է առաջանալ՝ արդյոք այս կերպ Դավթյանը չէ՞ր առաջարկում վերադարձ դեպի միջնադար, ինչպես փորձում էին բացատրել ոմանք: Անկասկած՝ ոչ: Եթե հնագույն ժամանակներից ձևավորված և մեզ հասած ավանդները ձուլվում կամ ներդաշնակորեն զուգադրվում են ժամանակակից սկզբունքներին, ապա ստեղծվում է ազգային, բայց և ժամանակակից ինքնատիպ արվեստ: «Այսպիսով, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, - գրում է Դավթյանը, - 20-րդ դարի մեր բոլոր խոշոր արվեստագետները՝ Սարյանն ու Չարենցը, Միամանթոն ու Կոջոյանը, Վարուժանն ու Տերյանը, նրանք, որ նոր, ժամանակին համահնչուն խոսք են ասել և դուրս եկել ազգային շրջանակներից, այդ բանն արել են համարձակորեն գնալով հենց դեպի ազգային մշակույթի նախահիմքերը, ուր այնքան առատ են այդ գույներն ու ձևերը, որոնք պարզ են ու ամուր: Դա միաժամանակ նրանց տարել է դեպի մի այնպիսի ինքնատիպություն, այնպիսի ազգային ձևեր, որոնք, ինչպես Չարենցն էր ասում գրողների առաջին համագումարի ամբիոնից, «արմատապես տարբեր» են մյուս բոլոր արվեստագետների գործադրած ձևերից» (ԶՃ, էջ 285): «Հանուն և ընդդեմ ռեալիզմի նախահիմքերի» իր արձագանք հողվածում Սևակը, մասամբ համաձայնելով հանդերձ նախահիմքերի գաղափարին, այնուամենայնիվ, շեշտադրում է հատկապես գիտության զարգացման, ինչպես ինքն է ասում՝ հարաբերակալության տեսության, քվանտային ֆիզիկայի և այլ գիտական նոր նվաճումների փաստը՝ առաջադրելով այդ ամենին համապատասխան բանարվեստի նոր միջոցներ: Բանավեճի, որ ժամանակին շատ եռանդ է իլել շատերից, մեջ չմտնելու համար ցանկանում ենք այստեղ հիշատակել Մարտիրոս Սարյանի մի ուրիշ միտք, որ, չվերաբերելով հանդերձ սույն բանավեճին, պատասխանում է Սևակի հարցին: «Ասում են՝ մեր դարը գիտության դար է, - գրում է Սարյանը: - Բայց մի թե՛ մարդկության պատմության մեջ կարելի է հիշել որևէ դար, որ գիտության դար եղած չլինի: Շոգեքարշն իր դարի համար նույնպիսի հրաշք էր, ինչպես ատոմային էներգիան մեր դարի համար: Ո՛չ, չկա և երբեք չեն եղել գիտության դարեր և արվեստի դարեր առանձին-առանձին: Միայն սրանց միասնությունը, փոխկապակցությունն են միշտ գծել դարաշրջանի կերպարը»⁶:

Կարծես թե ավանդույթի հետ հաշվի նստելու խնդիրն այսպես թե այնպես հասկանալի է, ավանդույթից հրաժարումը՝ աղետաբեր՝ ըստ Դավթյանի: Իսկ նորարարությունը, ո՛վ և ինչպե՛ս է նորարար: Մա նույն հարցի շարունակությունն է: Դավթյանը խոստովանում է, որ այդ

⁶ Մարտիրոս Սարյան, նշված գիրքը, էջ 37:

հարցի վերաբերյալ պատրաստի դեղատոմս չունի, այնուամենայնիվ, հակված չէ ոչ միայն ավանդականն ու նորը հակադրելու, այլև համոզված է, որ գրեթե բոլոր նորարարները, այսպես թե այնպես, հենվում են ավանդականի վրա: Լավագույն օրինակը նա համարում է Չարենցին, սակայն Չարենցի նորարարությունը կարծես թե չի համընկնում ընդունված չափանիշներին: «Բանն այն է,- գրում է Դավթյանը,- որ նորարարությունն ասելով մենք հաճախ հասկացել ու հասկանում ենք հնի, ավանդականի, մինչ այդ եղածի ժխտում: Մինչդեռ Չարենցի գրական գործն ու փորձը, անկախ նրա դեկլարացիաներից ու հայտարարություններից, բոլորովին այլ բան են ապացուցում» («ԻՄԲ», էջ 115): Եթե մի ուրիշը այդքան դիմեր ավանդականին, ապա նա անպայման կմեղադրվեր էպիգոնության մեջ: Դավթյանը թվարկում է Չարենցի այն բոլոր գործերը, որոնց ակունքները նշմարելի են: «Վաղ Չարենցի վրա հսկում է Տերյանը, Բլոկն է հսկում, հսկում են սիմվոլիստները: «Դանթեական առասպելի» մթնոլորտից արդեն Թումանյանի, հատկապես «Դեպի անհունը» պոեմի, շունչն է զգացվում», «Տաղարանի» հասցեն առավել քան որոշակի է»: Այդպես նաև մնացած գործերից շատերը: Այնուամենայնիվ, Չարենցը մեծ նորարար է, և այդտեղ ոչ մի պարադոքս չկա: «Այդպիսի նորարարության համար,- գրում է Դավթյանը,- նախ պիտի ունենալ հսկա տաղանդ, ունենալ բանաստեղծական այնպիսի ոգի, որի բռնկումների մեջ հինը վերածուլվի, շողա բոլորովին նոր փայլով, որ ամեն ինչի դիպչելիս շնչավորի ու դարձնի իրենը: Չարենցը հենց այդպիսի տաղանդ էր ու այդպիսի ոգի» (ն.տ., էջ 116): Առհասարակ Դավթյանը բազմիցս է անդրադարձել Չարենցին՝ մերթ համոզմունք հայտնել, որ նրա մեջ միաժամանակ մի քանի բանաստեղծ են ապրում, մերթ էլ գրել, որ Չարենցն «իր բանաստեղծական գործությամբ ու բազմազանությամբ եզակիներից է աշխարհում»:

Ավանդականի ու նորի համադրության իմաստով նա բերում է նաև Համո Սահյանի օրինակը: Իր ապրած ժամանակն իբրև մեկնակետ ընդունելով՝ Դավթյանը հայտարարում է, որ վերջին 50-60 տարիների ընթացքում մեր պոեզիայում հիմնականում իշխել են երկու ուղղություններ՝ թումանյանական-խսահակյանական և տերյանական- չարենցյան: Համո Սահյանին հաջողվում է զուգահեռ ընթացող այդ ուղղությունները միացնել. «Նա իր ստեղծագործության մեջ կարողացավ հասնել այդ երկու ավանդների ներդաշնակ միասնությանը, որի արդյունքը եղավ մի շատ բնական ինքնատիպություն, մի նոր որակ» (ն.տ., էջ 20): Ի վերջո, Դավթյանը հանգում է այն եզրակացության, որ նորարարությունը հատուկ բանաձև չունի, դա նախ և առաջ անհատականության ու ոճի խնդիր է, և որքան մեծ է անհատականությունը, այնքան մեծ է նրա նորարարությունը, և, վերջապես, «ամեն մի իսկական բանաստեղծ նորարար է»:

Չուտ տեսական հարցեր շոշափող հողվածների հազվադեպ կարելի է հանդիպել Դավթյանի մոտ, բայց նրա գրեթե բոլոր հողվածները,

դիմանկարները, գրախոսություններն աչքի են ընկնում տեսական կարևոր հարցերի արծարծումներով, իսկ բանաստեղծական պատկերավոր խոսքը ներքուստ տրամաբանական է ու պատճառաբանված: Գրողներին նվիրված նրա բազմաթիվ դիմանկարները ժանրային առումով որակապես տարբեր են: Որպես կանոն՝ Դավթյանը այս կամ այն գրողի կենսագրական տվյալներն ու ստեղծած գործերը չի հիշատակում դիմանկարներում կամ, ավելի ճշգրիտ, այդ սկզբունքով չի առաջնորդվում: Նա փորձում է իր ներկայացրած գրողների՝ հիմնականում բանաստեղծներից յուրաքանչյուրի տարբերակիչ առանձնահատկությունը շեշտել, մատնանշել այն առանցքային գիծը, որը տիրական է տվյալ գրողի մոտ: Դավթյանը համոզված է, որ իսկական բանաստեղծ լինելու համար բավարար չէ նույնիսկ լավ բանաստեղծություն գրելը: «Հարկավոր է լինել մոլորակ, սեփական օրենքներով ապրող, սեփական մթնոլորտ, սեփական գույներ, լեռներ ու անդունդներ, հովիտներ ու դաշտեր, նաև գաղտնի քարանձավներ ունեցող մոլորակ: Եվ այնքան էլ կարևոր չէ, մեծ է այդ մոլորակը, թե փոքր»⁷: Այս կարևոր խնդիրը պարզելու համար բանաստեղծ-գրականագետը այս կամ այն բանաստեղծի ստեղծագործության վերլուծությունը կատարում է նախապես իր մտքում, իբրև լաբորատոր կամ սև աշխատանք, որի արդեն կշռադատված եզրակացությունն է ներկայացնում ընթերցողին: Օրինակ՝ «Հանճարեղ տրտունջ» հոդվածում բանաստեղծ-գրականագետը Դուրյանի ամբողջ ստեղծագործության իմաստն է կենտրոնացնում ընդամենը մեկ-երկու տողերում: Թեև դիտարկման ելակետը «Տրտունջք» բանաստեղծությունն է, բայց ստորև բերվող քաղվածքը հավասարապես վերաբերում է Դուրյանի ամբողջ ստեղծագործությանը. «Կարծում ենք, որ այս դեպքում դարձյալ մահվան սպառնալիքն էր, մենամարտն էր մահվան հետ, որ եկել էր ոգեկոչելու պատանի բանաստեղծի հոգու գաղտնարաններում ննջող բոլոր ուժերը, ժամանակից շուտ արթնացնելու հանճարը...»⁸ («ԻՄԲ», էջ 49): Թեև Դուրյանն ունի մի շարք գլուխգործոցներ, բայց Դավթյանի ներկայացմամբ «Տրտունջքի» կայծակնային բռնկման լույսերի մեջ է, որ առավել իմաստավորվում ու մեր դեմ իրենց ամբողջ գլխապտույտ խորությունն են բացում նրա մյուս գործերը: «Տրտունջքը» զորավոր մագնիսի նման իր շուրջը հավաքած է պահում» Դուրյանի մյուս ստեղծագործությունները, որոնց, Դավթյանի կարծիքով, կարելի է տալ «Հանճարեղ տրտունջ» վերնագիրը: Մի քանի տեղին և դիպուկ դիտարկումներից հետո Դավթյանն անցնում է համոզիչ ընդհանրացման. «Բայց ոչ միայն ամբողջական, նաև ավարտուն բանաստեղծ է նա», որովհետև «Դուրյանի նման բանաստեղծները մեկ փիլիսոփայությամբ ու մեկ հիմնական ասելիքով են գալիս աշխարհ» («ԻՄԲ», էջ 54-55):

Վարուժանի դիմանկարը մի փոքր ավելի ընդարձակ է ու համեմա-

⁷ Վ. Դավթյան, «Լույս առավոտի», Առաջաբան:

⁸ Նույն հոդվածը տե՛ս նաև «Զուգահեռ ճանապարհ» գրքում:

տաբար հանգամանակից, ու այդպես էլ պիտի լիներ Վարուժանի վաստակի համեմատ: Բայց ընդհանուր առմամբ այստեղ էլ գործում է նույն օրինաչափությունը: Հուշող վերնագրին՝ «Երգ տառապանքի ու գեղեցկության», իհարկե, ոչ անմիջապես, հաջորդում է բանաստեղծի ստեղծագործության ընդհանրացված պատկերը. «Եթե ամեն իսկական ու մեծ բանաստեղծ նման է ինքնուրույն մոլորակի, ապա Վարուժանը մի շատ ինքնատիպ մոլորակ է: Նա կարծես պտտվում է միայն Արեգակի շուրջը և իր առանցքի շուրջը չի պտտվում: Այդ իսկ պատճառով նրա մի կեսը միշտ լուսավորված է արևով, մյուս կեսը միշտ խավարի մեջ է» («ԻՄԲ», էջ 80): Բանաստեղծ-գրականագետի խոսքը պատկերավոր է, արտահայտիչ ու հուզական: Նրա կարծիքով՝ Վարուժանի պոեզիայի լուսավոր կեսում ցորենի ծփուն արտեր են, գեղեցիկ ասպետներ, չքնաղ կանայք, արևելյան բաղնիքներ, իսկ մյուս կեսում մարդկային տառապանքի հրաբուխներ են գործում, արյան լավաներ են հոսում, ու մահն իր խրախճանքն է անում: Եվ լույսի ու խավարի սահմանի վրա մի կողմում երազանքն է կամ իդեալը, մյուս կողմում՝ իրականությունը, նրանք ուզում են խառնվել, բայց դա անհնար է: Սակայն պատկերավոր խոսքի հիմքում Դավթյանի սթափ միտքն է, առողջ տրամաբանությունը, ու նա խոսքի շարունակության մեջ և՛ պատկերավոր, և՛ սթափ հաստատում է իր ասելիքը Վարուժանի բանաստեղծության օրինակներով՝ հրնթացս նոր հատկանիշներ ավելացնելով արդեն ասվածին:

Կարելի է ասել, որ հիմնականում նույն սկզբունքով են գրված Թումանյանի, Իսահակյանի, Չարենցի, Մեծարենցի, Սիամանթոյի, Մահարու, Մահյանի, Բլուկի, Պուշկինի, Պետեֆու, Եսենինի, Մայակովսկու և շատ այլ մեծերի մասին բազմաթիվ հոդվածները: Վերնագրում կամ ընդհանրացված խոսքում ձեռագիրը նույնն է՝ գտնել ու մատուցել առանձնահատուկը, տվյալ գրողի համար բնորոշը: Օրինակ՝ Թումանյանի համար առանձնահատուկը նա համարում է կյանքին բարձրից նայելը. «Հանճարներին բնորոշ նաև այլ նախանշաններ կան, որոնք զարմանալի բնականությամբ գալիս ու սերտորեն առնչվում են Թումանյանին: Եվ այդ նախանշաններից մեկն էլ կյանքին ու աշխարհին բարձրից, աստծո բարձրությունից, օլիմպիական կատարներից նայելու, կյանքն ու աշխարհը իր ամբողջության մեջ տեսնելու և, սակայն, կյանքի բոլոր ողբերգությունների միջով դեպի երազանքն ու համընդհանուր սերը գնալու կարողությունն է» («ԶՃ», էջ 128): Եվ ապա՝ Դավթյանի համար Թումանյանը կատարյալի չափանիշ է, որով որոշվում են նաև մյուսների արժանիքները: Նա գրում է. «Թումանյանը իմ պաշտամունքներից է: Թումանյանի ժամանակակիցների ու նրանցից հետո եկածների հոգեկան առողջությունը ես ակամա չափել եմ Թումանյանի նկատմամբ նրանց վերաբերմունքով» («ԻՄԲ», էջ 123): Մա Թումանյանին է տրված ինքնատիպ գնահատական է: Կարծում ենք, որ նման նմուշ-օրինակները բավարար են գաղափար կազմելու համար Դավթ-

յանի վերլուծական առանձնահատուկ եղանակի մասին: Մա, եթե կարելի է ասել, դեղուկտիվ մեթոդ է, որի դեպքում գրականագետը ընդհանուր օրինաչափության մատնանշումից գնում է դեպի մասնավոր բացահայտումները՝ օրինակներով հաստատելով նախապես իր մատնանշածը:

Ինչ-որ չափով դիմանկարներին մոտ է նրա «Փոքրիկ գլուխգործոցներ» շարքը, որտեղ նա առաջնորդվում է իրեն բնորոշ մի այլ սկզբունքով. մեկ ստեղծագործության խորունկ վերլուծության միջոցով հասնում է մեծ ընդհանրացման: Այս պարագայում բնութագրվող հեղինակի անհատականությունը երևան է գալիս մանրամասների մեջ: Այսինքն՝ Դավթյանը գրողին նայում է տարբեր դիտանկյուններից, և եթե մի պահ համեմատելու լինենք կինոյի հետ, պիտի ասենք՝ հեռու և մոտիկ կադրերով: Հետաքրքրականն այն է, որ ում կամ ինչի մասին էլ գրում է Դավթյանը, մշտապես ձգտում է ընդհանրացման:

Գրականագետ Դավթյանի հետաքրքրությունների շրջանակում է նաև թարգմանության խնդիրը, և դա ամեննին էլ պատահական չէ, որովհետև բանաստեղծ Դավթյանը հայտնի է տարբեր ազգությունների բանաստեղծների լավագույն թարգմանություններով: Այս դեպքում արդեն վստահ կարող ենք ասել, որ տեսական սկզբունքներից գատ, Դավթյանին օգնության է գալիս նրա հարուստ կենսափորձը: Կարելի է ասել, որ Դավթյանը գրեթե հավասարության նշան է դնում հեղինակի ու թարգմանչի աշխատանքի միջև: Եթե ինչ-որ մեկը մեծ անհատականություն չէ, ուրեմն նաև ստեղծագործող էություն չէ, ուստի նա չի կարող շունչ ու ոգի դնել թարգմանվող ստեղծագործության մեջ: «Բանաստեղծության թարգմանիչը հեղինակակից է» վերնագրով հոդվածում գրում է. «...պոեզիայի թարգմանությունը ոչ թե տվյալ գործը այլ մի լեզվով կատարել է նշանակում, այլ ներշնչումով ու ոգով վերստեղծել. թարգմանիչն, այո, վերստեղծող է, թարգմանվող գործի հեղինակակիցը, եթե ոչ ավելին» («ԻՄԲ», էջ 155): Այստեղ անգամ լեզվին կատարյալ տիրապետելը ևս կարող է վճռական նշանակություն չունենալ, առավել կարևոր է թարգմանվող և թարգմանող հեղինակների հոգեհարազատությունը: Կարևորելով հանդերձ թարգմանվող երկի լեզվի իմացությունը, այն համարելով մեծ առավելություն, այնուամենայնիվ, Դավթյանը առավելությունը տալիս է երկու հեղինակների ոգու նմանությանը: Թերևս այս դիտարկման մեջ ինչ-որ չափով սուբյեկտիվիզմ կա, չէ՞ որ ինքն էլ հաճախ թարգմանություններ կատարել է միջնորդ լեզվի օգնությամբ: Բայց իր ասածը հաստատելու համար Դավթյանը բերում է խոսուն օրինակ: Գյոթեի նույն՝ «Թափառականի գիշերային երգը» թարգմանել են և՛ Թումանյանը, և՛ Չարենցը, երկու մեծ բանաստեղծներ: Թումանյանը չգիտեր գերմաներեն, Չարենցը, ըստ Դավթյանի, գիտեր բնագրի լեզուն, «բայց Թումանյանի թարգմանությունն է դարձել հայ պոեզիայի գեղարվեստական փաստ» (ն.տ., էջ 158): Դավթյանը բա-

ցատրում է տարօրինակ թվացող այդ փաստը. «Թումանյանն այդ բանաստեղծությունը թարգմանել է այնպիսի մի ժամանակ, երբ իր ստեղծագործական որոնումները, իր հոգեվիճակը համահունչ են եղել այդ բանաստեղծությանը. մինչդեռ Չարենցը, ինչպես վկայում են նրա այդ շրջանի սեփական ստեղծագործությունները՝ անհանգիստ, մարտնչող, կրքոտ, հեռու էր Գյոթեի փոքրիկ գլուխգործոցի ոլիմպիական խաղաղությունից: Բհարկե, լավագույնը թարգմանչի՝ բնագրի լեզվի իմացությունն է և թարգմանվող հեղինակի հետ թարգմանչի հոգեկան հարազատությունը, բայց դրանք հազվադեպ համընկնող երևույթներ են»: Եզրակացությունն այն է, որ թարգմանական արվեստը ստացվում է, երբ թարգմանվող գործը լիովին համահնչուն է թարգմանչի էության մեջ նիրհող ասելիքին:

Դավթյանի գրականագիտական հոդվածների հետ սերտորեն առնչվում են ընդհանրապես մշակույթի և արվեստի տարբեր ճյուղերի՝ նկարչության, երաժշտության, թատրոնի ու ռեժիսուրայի, ճարտարապետության ու քանդակագործության վաստակաշատ գործիչների դիմանկարները՝ նրանց արվեստի՝ նրբորեն դիտված հասկանիչների ընդգծմամբ: Նմանատիպ հոդվածները հակադարձ էֆեկտով ստեղծում են հենց Դավթյան արվեստագետի դիմանկարը:

ЖЕНЯ КАЛАНТАРЯН – Поэт-литературовед (Ваагн Давтян - 100). – В статье рассматриваются литературно-критические статьи армянского поэта Ваагна Давтяна, в которых обсуждаются армянские и неармянские писатели (поэты), а также поднимаются общие теоретические вопросы. Эти вопросы касаются природы поэзии, органической связи традиции и новаторства, национального характера литературы, проблемам перевода и т.д. Статьи Давтяна двухплановые, поскольку, с одной стороны, раскрывают особенности личности писателя, а с другой стороны, общие закономерности литературы.

Ключевые слова: поэзия, гармония, подсознание, пейзаж, традиция, новаторство, национальное, общечеловеческое, критерий, перевод

ZHENYA KALANTARYAN – Poet-Literary Critic (Vahagn Davtyan - 100). – The article discusses Armenian poet Vahagn Davtyan's critical articles, where he both discusses the work of Armenian and non-Armenian writers (poets), and makes research on general theoretical issues. Those questions refer to the essence of poetry, the organic connection between tradition and innovation, the national nature of literature, the problem of translation, etc. Davtyan's articles are twofold, because on the one hand, they reveal the character of an individual writer, and on the other, discuss general literary patterns.

Key words: poetry, harmony, subconsciousness, landscape, tradition, innovation, national, universal, standard, translation

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՅԻ ԱՐՁԱԿԻ ՌԻԹՄԸ

ԱՇԽԵՆ ՋՐԲԱՇՅԱՆ

Արձակի ռիթմի քննությունը գրականագիտության բավական հետաքրքիր և միևնույն ժամանակ բարդ խնդիրներից է: Ռիթմը, որը տաղաչափության կարևորագույն հասկացություններից է, լիովին ընկալելի է չափածոյում, այնինչ արձակում դրա գոյության մասին սկսել է խոսվել 19-20-րդ դդ. սահմանագծին. այդ հարցին անդրադարձել են այնպիսի նշանավոր գրականագետներ, ինչպիսիք են Բ. Տոմաշևսկին, Վ. Ժիրմունսկին և ուրիշներ: Արձակի ռիթմը, անշուշտ, յուրահատուկ իրողություն է, և այն կարևորագույն դեր է կատարում գեղարվեստական խոսքի կազմակերպման գործում, սակայն խնդրին մինչ օրս միարժեք գնահատական չի տրվել: Մի շարք գրականագետներ ընդհանրապես ժխտում են դրա գոյությունը: «Արձակը չունի սեփական ռիթմ, և... եթե դա նրան պետք է, ապա նա ստիպված է այն փոխառել չափածոյից»¹, - գրում է Լ. Տիմոֆեևը: Շատերն էլ, ընդհակառակը, ընդլայնում են ռիթմի գործառնությունները՝ այն համարելով խոսքի (առավել ևս՝ գեղարվեստական խոսքի) բնական հատկություն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ արձակի ռիթմը ոչ թե արտաքին ձև է, ինչպես չափածոյում, այլ սերտորեն կապված է գեղարվեստական բովանդակության հետ և նրա արտահայտման եղանակներից մեկն է: Այն դրսևորվում է ոչ միայն հնչյունական ու բառապաշարային մակարդակներում, այլև կոմպոզիցիայի, սյուժեի ձևավորման ու զարգացման եղանակներում, պատկերաստեղծման կարևորագույն սկզբունքների, բովանդակության արտահայտման ձևերի մեջ: Հետևաբար, արձակի ռիթմի քննությունը կարելի է մոտենալ ամենատարբեր դիրքերից՝ բանաստեղծական չափ ու ռիթմական միավորներ հայտնաբերելու ձգտումից մինչև բուն արձակին բնորոշ հատկանիշների վերհանումը:

Բանալի բառեր – *արձակի ռիթմ, բանաստեղծական չափ, օրնամենտալ արձակ, քնարականություն, գեղարվեստական պատկեր, ներքին ռիթմ, կոմպոզիցիա, ֆրագմենտար սյուժե, զուգահեռականություն*

Արձակի ռիթմի քննության տեսանկյունից մեր գրականության մեջ թերևս ամենահետաքրքիր նյութը ընձեռում է Ակսել Բակունցի ստեղծագործությունը, որն իր բովանդակային, լեզվական ու կառուցվածքային հատկանիշներով միանգամայն նոր որակ նշանավորեց հայ արձակում:

Հարցին մի փոքր այլ մոտեցմամբ է անդրադառնում Սուրեն Աղաբաբյանն իր «Ակսել Բակունց» մենագրության մեջ. բանավիճելով Խ.

¹ Тимофеев Л. И. Ритм стиха и ритм прозы: О новой теории ритма проф. А. М. Пешковского // На литературном посту, 1928, № 19, с. 30.

Մարգարյանի հայտնած այն տեսակետի հետ, որ բակունցյան արձակը «հակում ունի արձակ բանաստեղծություն լինելու»՝ նա ընդհանուր առմամբ դեմ է արձակին չափածոյի հատկանիշներ վերագրելուն: «Ֆոնետիվ Բակունցի ոճի երաժշտական սկզբունքների մասին, - գրում է նա, - դա չպետք է սահմանափակել սոսկ ռիթմական միավորների պարբերականության, տողի երգայնության, նախադասության ֆոնետիկական տարրերի ընդգծման, պրոզայի մեջ մուծած բանաստեղծական շեշտերի և այլն, շրջանակներում: Հարցի էությունն այն է, որ Բակունցն ունի իրականության երաժշտական զգացողություն՝ լայն առումով, որ կյանքի բանաստեղծական բովանդակությունը նրա պատմվածքում գրնգում է որպես աշխարհի «երաժշտական սկզբունքի» արտահայտություն»²:

Ռ. Իշխանյանն իր «Բակունցի լեզվական արվեստը» աշխատության «Լեզվի բանաստեղծականություն» գլխում հատուկ նշում է, որ «բակունցյան խոսքն ունի նաև յուրահատուկ ներքին չափ (ռիթմ), որը երբեմն շատ հստակ է զգացվում» և «ավելի է ուժեղացնում նրա հուզական ներգործությունը: Միաժամանակ, հետաքրքիր է, որ երբեմն ընդհուպ չափածոյին մոտեցող խոսքը, այնուամենայնիվ, միշտ մնում է իսկական արձակ (օրինակ, երբ փորձում ենք այն տողատել, չի ստացվում)»³:

Այստեղ հարկ ենք համարում կատարել երկու կարևոր դիտարկում. նախ, ցանկացած տեքստ, ի վերջո, հնարավոր է տողատել, որի միջոցով կփոխվեն դրա արտասանության բնույթն ու հուզական արտահայտչաձևերը (այդ մասին են վկայում ազատ ոտանավորի բազմաթիվ նմուշներ, անտիպոեզիայի կառուցման սկզբունքները և այլն): Մյուս դիտարկումն այն է, որ խոսելով արձակի ռիթմի մասին՝ ամենևին չպետք է այնտեղ տեսնել չափածոյին բնորոշ ռիթմական սկզբունքներ: Բանն այն է, որ ցանկացած տեքստ, առավել ևս գեղարվեստական տեքստը ունի իր կառուցման օրենքներն ու ռիթմական ներգործության ձևերը: Եվ երբ խոսում ենք, այսպես կոչված, «արձակի ռիթմի» մասին, ապա պետք է անդրադառնանք հենց միայն արձակին և ոչ թե չափածոյին բնորոշ կշռույթային հնարքներին: Ավելին, դեռևս անտիկ մշակույթում մեծ կարևորություն էր տրվում արձակ խոսքի ճարտասանական ֆիզուրներին, որոնք մեծ չափով պայմանավորում էին դրա ներգործության ուժն ու ազդեցությունը ունկնդիրների վրա:

Ընդհանուր առմամբ ճիշտ մոտենալով խնդրին՝ Դ. Գասպարյանը գրում է. «Արձակի կշռույթը բարդ ու հարուստ կազմություն ունի և, ի տարբերություն չափածոյի, ուր տաղաչափական ձևերը կարելի է նույնացնել և ընդհանրացնել, արձակ խոսքի ամեն մի դրսևորում ունի ներդաշնակության իր անկրկնելի յուրահատկությունները: Այդպիսի անկրկնելի յուրահատկություններ ունի նաև Բակունցի խոսքը...»⁴:

² Մ. Աղաբաբյան, Ակսել Բակունց, Եր., 1963, էջ 452-453:

³ Ռ. Իշխանյան, Բակունցի լեզվական արվեստը, Եր., 1965, էջ 18:

⁴ «Ակսել Բակունց. Ժառանգություն», Եր., 1999, էջ 242:

Մակայն շարադրանքի հաջորդ հատվածում նա «Միրիավ» պատմվածքի սկիզբը վերլուծում է հենց չափածո խոսքի սկզբունքներով՝ առանձնացնելով վանկային մոտավոր հավասարություն ունեցող որոշակի հատվածներ (պայմանական ասված՝ արձակի անդամներ)՝ 5, 6, 8, 11, 13 կամ ավելի շատ վանկեր պարունակող միավորներով պնդելով, որ այդ «հավասարաչափ միավորներն» են ի վերջո ստեղծում «արտաքուստ աննկատ, բայց խոսքի կշռույթը ներքուստ կարգավորող շարժում»⁵՝ փաստացի արձակի ռիթմի խնդիրը կրկին հարաբերելով չափածոյի սկզբունքների հետ:

Պետք է նշել, որ գրականագիտության մեջ արձակի, այսպես կոչված, չափածոյացված ռիթմի քննության փորձերն աշխուժացել են հատկապես 20-րդ դարի սկզբներին, ընդ որում՝ տարբեր լեզուներում արձակի ռիթմի նմանատիպ քննությունը կատարվել է տարբեր սկզբունքներով: Այսպես, գրականագետների համոզմամբ՝ ռուսական արձակի ռիթմը տոնիկական է, ինչպես չափածոյում, և հաճախ փորձել են առանձնացնել շեշտային կանոնավորություն ունեցող որոշակի հատվածներ Պուշկինի, Գոգոլի, Անդրեյ Բելլու արձակում: Մ. Գիրշմանը «Գեղարվեստական արձակի ռիթմը» գրքում նկատում է. «...Յուրաքանչյուր լեզու այդ առումով յուրահատուկ է, և, համապատասխանաբար, յուրաքանչյուրի ռիթմն իրենն է: Ռուսաց լեզվում խոսք կարող է լինել տոնիկական ռիթմի մասին, այսինքն՝ շեշտված և անշեշտ վանկերի հերթագայության»⁶: Հայերենում, քանի որ չափածոյի ռիթմն այլ բնույթի է, արձակի ռիթմը նույնպես տարբերվում է. այն կարելի է դիտարկել արտահայտության, ֆրազի արտաբերմամբ կամ դրանց միջև տրվող դադարներով: Գրականագիտության մեջ արձակ խոսքը չափածոյի հետ համադրելու այդպիսի փորձեր մշտապես եղել են առանձնացնելով նույնանման ոտքեր, անդամներ, ռիթմական միավորներ: Մակայն եթե խոսքի որոշակի սահմանափակ հատվածում դա հնարավոր է, ապա ողջ տեքստը չի կարող երբևէ նմանատիպ վերլուծության ենթարկվել. այդպիսի վերլուծությունը կկրի սոսկ ձևական բնույթ, որն է շոշափելի արդյունքի չի հանգեցնի և ինչ-որ պահի ուսումնասիրողին կկանգնեցնի փակուղու առջև:

Բ. Տոմաշևսկին, որն այս խնդրի ուսումնասիրման մեջ առաջին ճանապարհի հարթողներից էր, այն խորին համոզմուն ուներ, որ արձակի ռիթմի ուսումնասիրությունն անբաժան է ընդհանրապես խոսքի ռիթմի քննությունից, քանի որ մեկը մյուսի մասնավոր դրսևորումն է: «...Բոլորովին անօգուտ կլիներ արձակի գեղարվեստական ռիթմականության հարցին անդրադառնալը՝ չլուծելով խոսքային ռիթմի խնդիրը...»⁷, - գրում է նա: Մյուս կողմից, ռիթմը կապված է նաև գրողի ան-

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 243:

⁶ **Гиршман М. М.** Ритм художественной прозы. М., 1982, с. 7.

⁷ **Томашевский Б. В.** Ритм прозы. - В его сб.: О стихе. Л., 1929, с. 257.

հատականության, նրա խոսքի ոճական որոշակի հատկանիշների հետ, որոնք նույնպես պետք է հաշվի առնել:

Արձակի ռիթմի քննության պարագայում պետք է ելնել այն կանխադրյալից, որ վերջինս շատ ավելի լայն հասկացություն է, քան չափածոյին բնորոշ ռիթմը: Այս առումով հետաքրքիր է Գ. Ֆլորերի մոտեցումը հարցին: Նրա համոզմամբ՝ եթե բանաստեղծը պարտադրված է հետևում ռիթմի որոշակի կանոնների, որոնք նրան «տանում են» իր հետևից և ենթարկում իրենց, ապա արձակագրին անհրաժեշտ է բնական խոսքի ռիթմի խորը զգացողություն, ռիթմ, որը կարող է փոփոխվել ամեն մի նոր պատկերի և տրամադրության հետ⁸: Արձակագրի նման զգացողության մասին են խոսել նաև Չեխովը, Ռոմեն Ռոլանը, Բունինը, Անդրեյ Բելին և շատ ուրիշներ: Այսպես, Բունինը խոստովանել է, որ գրել սկսելուց առաջ պետք է «գտնել հնչյունը», որն ըստ էության նշանակում է գտնել ռիթմը և նրա հիմնական հնչողությունը⁹:

Այս տեսանկյունից հետաքրքիր նյութ է տալիս Բակունցի արձակը. ինչպե՞ս է նա սկսում իր պատմվածքները, ի՞նչ հնչողություն, ի՞նչ ձայն է գտնում, որը դառնում է գերիշխող տվյալ երկում: Ստեղծագործության սկիզբը առհասարակ շատ կարևոր դեր ունի նրա հետագա ընթացքի և ռիթմի զարգացման համար: Այնպես, ինչպես երաժշտության մեջ առաջին ակորդը կամ հնչյունը պայմանավորում է ողջ ստեղծագործության ռիթմը, այնպես էլ բակունցյան արձակում հենց սկզբից կարծես կանխորոշվում է հետագա ողջ ընթացքը: Նրա պատմվածքների սկիզբը շատ դեպքերում նման չէ սովորական պատմողական երկերի մեկնարկին, երբ հեղինակը փորձում է հնարավորինս ամբողջական պատկերացում տալ իրավիճակի և գլխավոր հերոսների մասին: Տպավորություն է, որ շատ բան արդեն ընթերցողին հայտնի է, անգամ հերոսներն են ծանոթ, տարածքը, որտեղ ապրում են նրանք. ահա պատմվածքների մի քանի հատկանշական մեկնարկներ. «Գյուղում բուլորն էլ ճանաչում են Վաղունց Բաղուն, գիտեն, որ նրա տունը վերի հանդը տանող ճամփի վրա է, ջաղացներին չհասած, Աթանանց մեծ ընկուզենու մոտ»¹⁰, «Թեկուզ անունը Ծիրանի տափ է, բայց և ծիրանի ոչ մի ծառ չկա այնտեղ» (42), «Առաջին արլորականչի հետ զարթնում է Պետին, տրեխները հագնում...» (29), «Մինա բիբուն ասել էին, որ երեկոյան հարսն ու որդին գյուղ պիտի հասնեն» (59), «Տարօրինակ թվաց զուռնայի կանչը զիլ և դիոլի աղմուկն ընդհատ աշնան արևոտ ցերեկին, բրի լանջին արևկող անող գյուղում» (66), «Նրա համար ամենից մեծ հաճույքը այգին ու արտերը ջրելն էր» (96), «Շարմաղ բիբին երեկոյան, երբ ժամհարը քաշում էր եկեղեցու զանգերը, - խրճիթի ծանր դուռը տնքալով բաց էր անում» (198), «Ես հարցնում եմ Ավագին. - Մտո՛ւմ է

⁸ Տե՛ս Мопассан Г. Статьи о писателях, М., 1957, էջ 33:

⁹ Տե՛ս Паустовский К. Иван Бунин. - Тарусские страницы, Калуга, 1961, էջ 32:

¹⁰ Ակսել Բակունց, Երկեր, Եր., 1955, էջ 8: Բակունցի երկերից հետագա մեջբերումները կարվեն այս գրքից փակագծերում նշելով էջը:

այն վարագույրը...» (237), «Տեղատարափ անձրևին նա բախեց տան դուռը» (269) և այլն: Կան նաև ավելի քնարական մուտքեր, ինչպես «Միրհավի» նշանավոր սկիզբն է՝ «Աշուն էր, պայծառ աշուն... Օդը մաքուր էր, արցունքի պես ջինջ» (228), որը գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները քննել են՝ իբրև ռիթմական արձակի ակնառու նմուշ և, ինչպես նշեցինք, նույնիսկ փորձել են այդտեղ գտնել վանկական-անդամավոր կառույցի որոշակի տարրեր:

Մակայն արձակի ռիթմը պետք է որոնել ոչ թե առանձին հատվածների քնարականության կամ ռիթմիկ բնույթի մեջ, այլ գեղարվեստական ողջ կառույցի, կոմպոզիցիայի, սյուժեի զարգացման բնույթի, պատկերների սիմետրիկության ու կառուցիկության, սկզբի ու վերջի ներդաշնակության մեջ: Արձակ երկն անհրաժեշտ է դիտարկել իբրև մեկ ամբողջականություն, որտեղ բոլոր մասերը ծառայում են ամբողջի ձևավորմանը:

20-րդ դարասկզբին, հատկապես 20-30-ական թթ. համաշխարհային և ռուսական արձակում տեղի են ունենում բովանդակային ու կառուցվածքային լուրջ փոփոխություններ, որոնց անմասն չի մնում նաև հայ գրականությունը: Մասնավորապես, ձևավորվում է արձակի մի նոր տեսակ, որը ստանում է «օրնամենտալ (զարդանախշային) արձակ» անվանումը: Այն փորձում է արձակը մոտեցնել չափածոյին՝ կիրառելով վերջինիս բնորոշ պատկերավորման յուրահատուկ գծերը՝ մետաֆորիկ մտածողությունն ու լիրիզմը, ռիթմն ու կառուցիկությունը: 1920-ական թթ. վերջին ռուս նշանավոր ֆորմալիստ Վիկտոր Շկլովսկին գրում է. «Ժամանակակից ռուսական արձակն իր բավական մեծ մասով օրնամենտալ է, **պատկերը նրանում գերիշխում է սյուժեի վրա**»¹¹ (*ընդգծումը մերն է՝ Մ. Ջ.*): Վ. Շիրմունսկու կարծիքով՝ այդ տիպի արձակի ակունքները հասնում են մինչև ռոմանտիկական ոճ, մինչդեռ «դասական ավանդույթը լավ արձակից պահանջում էր, որ այն նման չլինի ոտանավորի: Ֆրանսիական կլասիցիզմի տեսաբանները... արգելում էին՝ իբրև ոճի սխալ, օգտագործել «պատահական չափական տողեր»¹²:

Օրնամենտալ արձակի աշխուժացմանը զուգահեռ՝ հնչում են նաև ավանդական արձակ-չափածո հակադրությունից հրաժարվելու կոչեր: Ռուսական օրնամենտալ արձակի առաջատար դեմքերը (Բելի, Չամյատին, Բաբել, Պաստերնակ, Մանդելշտամ և ուրիշներ) իրենց տեսական ելույթներում և ստեղծագործության մեջ ընդգծում են այն միտքը, որ գեղարվեստական խոսքի բաժանումը արձակի և չափածոյի արդեն հնացել է ու սպառել իրեն: Անդրեյ Բելու համոզմամբ՝ դեռևս Գոգոլն էր «արձակում կոտրել արձակը»: Ստեղծագործության մեջ սկսում են գերիշխել ֆրանզմենտար, կտրտված, մոզաիկ կոմպոզիցիաները, դրվա-

¹¹ Шкловский В. О теории прозы. М., 1929, с. 216.

¹² Жирмунский В. Теория стиха. Л., 1975, с. 571.

գային սյուժեն: Պատումը և օրնամենտալիզմը, որոնք առաջին հայացքից անհամատեղելի են թվում, հետաքրքիր ձևերով միաձուլվում են ստեղծելով գեղարվեստական խոսքի միանգամայն նոր որակ:

Նոր տիպի արձակի աշխուժացման տեսանկյունից պետք է քննել նաև Բակունցի ստեղծագործությունները, դրանց կառուցվածքը, կոմպոզիցիոն ձևերը, ծավալը, գլուխների, պարբերությունների ու նախադասությունների երկարությունը, սյուժետային դրվագների բնույթն ու համադրման եղանակները:

Բակունցյան արձակում սյուժեն՝ որպես այդպիսին, մղվում է երկրորդ պլան, այն դառնում է հատվածական, ներկայացվում կտորկտոր, որից ընթերցողը պետք է հավաքի ամբողջական շրթան, բացի թաքուն ծալքերը, երևակայությամբ ամբողջացնի: Սյուժե դասական իմաստով չկա Բակունցի պատմվածքներում, առավել ևս՝ սյուժեի համակարգված զարգացում՝ տարբեր օղակներով: Գրականագետ Մերգեյ Աթաբեկյանի դիպուկ բնութագրմամբ՝ այդտեղ առկա է «համր սյուժե», երբ «գործողությունն անշարժ է կամ արտաքուստ թվում է անշարժ: Ավելի ճիշտ՝ դա ներաշխարհում իլացված գործողություն է. ոչ թե դեպքերի ծավալում, այլ՝ մտավոր շարժում: Նման պարագայում դրվագային պատումն իր տեղը զիջում է խոհական-վերլուծական գործողությանը, և խոսքային-ձայնային պատումին փոխարինում է կերպարի լռին-խոհական վիճակը...»¹³: Այդ տիպի սյուժեում հերոսների ուղղակի խոսքը նույնպես չի կատարում իր ավանդական գործառույթը. այն հաճախ աննկատ միաձուլվում է հեղինակի խոսքին, դառնում, այսպես կոչված, «ոչ ուղղակի ուղիղ խոսք»¹⁴, հուշը դառնում է պատկեր, պատկերը՝ հուշ, և իրականության ու երագի այս սահմանագծում է ուրվագծվում կերպարը: Ահա «Խաչատուր Աբովյան» անավարտ վեպից մի հատված, որտեղ դորպաստյան անձրևի աղմուկն ու հայրենի երկրի կարոտը, հուշերը նուրբ թելերով միահյուսվում են՝ ստեղծելով անկրկնելի պատկերներ. «Մուօ էր. դրսից լսվում էր միայն անձրևի աղմուկը. մի ջրորդանից թափվում էր անձրևաջուրը... Ինչո՞ւ հիշեց Մայրանին... Այն երկրում էլ խավար գիշեր է և ա՛յս անձրևն է գալիս, թե պարզկա գիշեր է, գարնան սպիտակ աստղերով... Տեսնես հիմա ի՞նչ է անում նանին» (635-636):

Այս համատեքստում պետք է դիտարկել նաև այն իրողությունը, որ Բակունցի արձակում նախադասություններն ու պարբերությունները համեմատաբար կարճ են: Ռ. Իշխանյանը մասնավորապես նկատում է, որ նա խուսափում է բարդ ստորադասական կառույցներից գրելով. «Բակունցը սեղմ, կարճ խոսքի վարպետ է: Բազմաթիվ են նրա մոտ վարպետի վարժ գրչով քանդակված կարճառոտ, պարզ նախադասությունների շրթանները... Այս կարգի նախադասություններից կազմ-

¹³ Ս. Աթաբեկյան, Ակսել Բակունց. խոսքի ու... լռության պոեզիան, Եր., 2000, էջ 169:

¹⁴ Ռուս գրականագիտության մեջ ընդունված է «не собственно прямая речь» տերմինը:

ված խոսքը լավ է արտահայտում հեղինակի քնարական տրամադրությունը»¹⁵: Այս իրողության վրա ուշադրություն է հրավիրում նաև Դ. Գասպարյանը. «Բակունցը գրում է կարճ, սեղմ արտահայտություններով, որոնք հաջորդական հոսքի մեջ ստեղծում են ժամանակային տևողության, տևականության շնչի շարժընթացային հավասարաչափություն»¹⁶: Սակայն նախադասությունների կարճությունն ինքնին բխում է տեքստի ամբողջական կառույցից, որտեղ առհասարակ իշխում են պատումի հատվածայնությունն ու ֆրագմենտային բնույթը: Բակունցի արձակում նաև պարբերություններն են կարճ. գրեթե բոլորը բաղկացած են 4-5 տողից, և ամեն մի նոր պարբերության հետ կարծես ձևավորվում է մի նոր պատկեր, պատումը նոր շունչ է ստանում, նոր տրամադրություն, և այս ամենը յուրահատուկ ռիթմ է հաղորդում խոսքին: Ահա «Լառ-Մարգար» պատմվածքի մի քանի պարբերությունների սկիզբ՝ «Լուսնյակ գիշերներին...», «Ջրտուքի այդ գիշերներին...», «Լուսաբացին...», «Արևի առաջին շողերի հետ...», «Ամեն առավոտ կանուխ...», «Ձմեռն անցավ...» և այլն, որոնք կարծես համահունչ են բնության ռիթմին, նրա շարժմանը, փոփոխությանը: Կարճ, փոքրիկ պարբերություններով է գրված նաև «Միրհավը». այստեղ անցյալը, ներկան, վերհուշն ու բնության պատկերներն անդադար փոխարինվում են մեկը մյուսով, միահյուսվում, դառնում մեկ ամբողջություն՝ ստեղծելով պատմվածքի յուրահատուկ ռիթմը: Ահա «Անձրևը» մի ինքնատիպ պատկեր, որտեղ ամեն մի պարբերություն բնության մի նոր նկար է՝ տերևաթափ, մթին սարերի ամպեր, քարանձավ, խշշացող մասրենիներ, ձորի աղմուկից դողացող գետին. այս ամենն իրոք ստեղծում է բնության շարժման մի յուրահատուկ ռիթմ, որը Բակունցն ստեղծում է բառերի, խոսքի միջոցով:

«Ալպիական մանուշակ»-ում նույնպես պարբերությունների անցումները պայմանավորում են արձակի ներքին ռիթմը, շարժումը, զարգացումը՝ բնության պատկերներից դեպի ներկան, անցյալը, կրկին դեպի ներկան ու նորից անցյալ: Ահա մի քանի պարբերության սկիզբ. «Կինը թեյի պատրաստություն էր տեսնում, անխոս ու արագ շարժումներով», «Այն կինն էլ ուներ խշխշան շորեր...», «Կինը նստել էր օջախի առաջ, հաճախ բարձրացնում էր թեյամանի կափարիչը...», «Այն կինը երբեք բոբիկ ոտքերով չի՝ քայլել, չի՝ նստել մխացող աթարի առաջ», «Թեյամանի մեջ ջուրը եռաց, կափարիչը ձայն հանեց», «Հետո ուրիշ օրեր եկան: Այնքան պատահական եղավ ճամփաբաժանը և այնպես պարզ» (193-194) և այլն, մյուս կողմից՝ բնության պատկերները՝ Կաքավաբերդի գլխին նստած ամպը, ալպիական մանուշակը, Բասուտա գետը, որոնք ստեղծում են բնության մի յուրահատուկ ռիթմ, շարժում:

Բակունցյան արձակի ռիթմը ձևավորվում է նաև հերոսների ուղ-

¹⁵ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

¹⁶ «Ա. Բակունց. Ժառանգություն», էջ 243:

ղակի խոսքի տարաբնույթ հնարքներով, դրանց կարճությամբ ու միաշափուությամբ: Հաճախ հարցը, խոսքը հնչում են առանց պատասխան ակնկալելու՝ իբրև հույզի, ապրումի արտահայտման միջոց. «Մանաս, ինչո՞ւ տունդ Օրանջիայում շինեցիր, չգիտեի՞ր, որ Դավոյենց Առաքելն էլ այք ուներ դրած ձորակին»... (77): Երբեմն էլ այն վերածվում է մենախոսության, ինչպես «Խոնարհ աղջիկը» պատմվածքում. «Այս կաճանով տասներկու տարի առաջ գնացի Ձորագյուղ,-ասաց ընկերս: Թվում էր, թե ինքնիրեն է խոսում» (117): Եվ պատմվածքի ողջ պլոտեն զարգանում է կարծես ինքնիրեն խոսող հերոսի պատումի միջոցով: Երկխոսությունները կարճ են, առանց ավելորդ բառերի. «Բաղը մարդ կգա, Դիլան,-դողալով խնդրեց նա», ու հնչում է պատասխանը. «Կաց, անխիղճ...» (29-30):

Չեխովի ժամանակակիցներից մեկը պատմել է, որ նա հատուկ ձգտում էր պարբերությունները կամ մեծ հատվածներն ավարտել բարեհունչ բառերով՝ իբրև եզրափակիչ երաժշտական ակորդ: Բակունցի արձակում պարբերությունների, նախադասությունների ավարտը նույնպես կարևորված է, հաճախ պատմվածքում ձևավորվում է յուրօրինակ շրջանակ՝ սկզբի և վերջի պատկերների համանմանությամբ (ինչպես ալպիական մանուշակի պատկերն է պատմվածքի սկզբում և վերջում կամ աշնան նկարագրությունը «Միրհավ»-ում): Բառային, քերականական ու շարահյուսական զուգահեռականություններն ուղեկցում են ընթերցողին ողջ ստեղծագործության ընթացքում, բայց միևնույն ժամանակ գրողը խուսափում է խոսքի միապաղաղ, միօրինակ բնույթից:

Եզրափակելով նշենք հետևյալը. մեր համոզմամբ՝ Բակունցի երկերը պետք է դիտարկել 20-րդ դարի օրնամենտալ արձակի համատեքստում՝ իբրև ժամանակի գեղարվեստական փոփոխությունների հայկական արձագանք, իբրև արձակի և չափածոյի պատկերավորման սկզբունքների մերձեցման յուրահատուկ արտահայտություն, որն էապես լայնացրեց մեզանում գեղարվեստական խոսքի պատկերավորման հնարավորությունները և նոր ճանապարհ բացեց արձակի հետագա զարգացման համար:

АШХЕН ДЖРБАШЯН – Ритм прозы Акселя Бакунца. – В статье делается попытка проанализировать элементы ритма в прозе Акселя Бакунца, показать, что ритм растворяется во всех элементах прозаического произведения, в характере сюжета, композиционном строении, диалогах, в параллелизме художественных образов. В то же время проза Бакунца рассматривается в контексте так называемой «орнаментальной» прозы в русской литературе начала XX века, как армянский отклик на художественные изменения того времени, как своеобразное сближение принципов прозы и стиха. Все это значительно расширило возможности художественного выражения в армянской литературе и открыло новый путь для дальнейшего развития отечественной прозы.

Ключевые слова: *ритм прозы, стихотворный размер, орнаментальная проза, лиризм, художественный образ, внутренний ритм, композиция, фрагментарный сюжет, параллелизм*

ASHKHEN JRBASHYAN – *The Rhythm of Prose Axel Bakunts's.* – The article attempts to analyze the elements of rhythm in the prose of Aksel Bakunts, to show that rhythm dissolves in all elements of a prose work - in the nature of plot, compositional structure, dialogues, in the parallelism of artistic images. At the same time, prose of Bakunts is considered in the context of the so-called “ornamental” prose in Russian literature of the early 20th century, as an Armenian response to the artistic changes of that time, as a kind of convergence of the principles of prose and verse. All this significantly expanded the possibilities of artistic expression in Armenian literature and opened a new path for the further development of Armenian prose.

Key words: *prose rhythm, meter, ornamental prose, lyricism, artistic image, internal rhythm, composition, fragmentary plot, parallelism*

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԵՐԿՐԱՐՔԱՌԱՅԻՆ ԵՎ ԵՌԱԲԱՐՔԱՌԱՅԻՆ
ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ
(համաժամանակյա քննություն)

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հին հայերենի երկբարբառային և եռաբարբառային կազմությունների տարբերակումը եղել և այսօր էլ մնում է հայերենագիտության ամենից խնդրահարույց հարցերից մեկը: Կախված տարբերակման հիմքում դրվող չափանիշներից՝ էականորեն կարող են փոխվել դրանց ոչ միայն քանակական, այլև որակական բնութագրերը: Այդ բաղադրիչների նկատմամբ տարահատկանիշ չափորոշիչների կիրառումը հիմք է տալիս առանձնացնելու *երկբարբառներ*, *երկբարբառակերպեր* և *եռաբարբառակերպեր* և դրանք դասակարգելու ըստ *կայուն* և *ոչ կայուն* տեսակների: Առաջին տեսակին վերաբերում են նրանք, որոնք, անկախ բառի (բառաձևի) կրած ձևափոխությունից (հոլովում, խոնարհում, բառաբաղադրում), միշտ արտաբերվում են մինևույն վանկում և վերաբերում են մինևույն ձևային: Երկրորդ տեսակին վերաբերում են նրանք, որոնց երկբարբառային/եռաբարբառային բնույթը պայմանավորված է հնչաշղթայում զբաղեցրած դիրքով, այն է՝ հնչաշղթայի տրոհման կամ փոփոխության դեպքում նրա բաղադրիչները կարող են հայտնվել տարբեր վանկերում կամ անջատվել ձևային կարով: Հին հայերենի երկբարբառներից կայուն էր միայն *եա* (ea)-ն, որը հնչյութաբանորեն համարժեք էր մեկ բարդ հնչյութի: Մյուսները ոչ կայուն, երկհնչյութ կառույցներ էին: Երկբարբառակերպերն ու եռաբարբառակերպերը գերազանցապես, եթե ոչ բացարձակորեն, վերաբերում էին կայուն տեսակին: Վերոհիշյալ չափանիշների կիրառումը հիմք է տալիս հին հայերենում տարբերակելու 1 *կայուն* և 7 *ոչ կայուն* երկբարբառ, 15 երկբարբառակերպ և 15 եռաբարբառակերպ:

Բանալի բառեր – *կայուն երկբարբառ, ոչ կայուն երկբարբառ, երկբարբառակերպ, եռաբարբառակերպ, վանկային բաշխում, ձևաբանական չափանիշ, ձևային կար*

Համաժամանակյա հայեցակերպում հին հայերենի երկբարբառային և եռաբարբառային կազմությունների հիմնախնդիրներին անդրադարձել ենք ինչպես հատուկ դրանց քննությանը նվիրված հոդվածներում¹, այնպես էլ *յ* (յ) և *ւ* (ւ) ձայնորդների հնչաբանական բնութագրերի

¹ Տե՛ս Վ. Պետրոսյան, Հայկական և հնդեվրոպական երկբարբառային համակարգերը // ՎԷՄ, 2015, թիվ 3, էջ 115-127, նույնի՝ Հին հայերենի երկբարբառային կազմությունների հնչյութաբանական և հնչիւնաբանական արժեքները // Հայկազեան հայագիտական հանդես, 2018, էջ 57-78, նույնի՝ Հին հայերենի եռաբարբառային կազմությունները (համաժամանակյա հայեցակետ) // Հայագիտության հարցեր, թիվ 1, 2017, էջ 128-136, նույնի՝ Եռաբարբառային և քառաբարբառային կազմությունները հին հայերենում (համաժամանակյա քննություն) // Էջմիածին, 2022, թիվ 9, էջ 128-136:

քննության առնչությամբ՝ որպես երկբարբառակերպերի կիսաձայնական բաղադրիչները²: Այդ աշխատանքներում մենք հին (իմա՝ գրաբարյան) հայերենում տարբերակել ենք 1 երկբարբառ (այլ տերմինաբանությամբ՝ *իսկական երկբարբառ*)՝ *եա* (հմմտ. *մատեան, սեան վայրկեան*), 7 երկբարբառակերպ (այլ տերմինաբանությամբ՝ *անիսկական երկբարբառ*)՝ *աւ* (հմմտ. *հաւր, մատ*), *եւ* (հմմտ. *հարեւր, բեւր*), *իւ* (հմմտ. *արհւն, սիւն*), *ու* (հմմտ. *լեզու, ուրու*), *ւո* (հմմտ. *որդւոց, հոգւոց*), *այ* (հմմտ. *սայր* «(նիզակի, տեգի) սուր ծայր», *տայր* «(նա) տալիս էր»), *ոյ* (հմմտ. *լոյս, փոյթ* «հոգ, խնամք. ջանք»), 8 եռաբարբառակերպ՝ *եայ* (հմմտ. *հրեայք* «հրեաներ», *քաղեայք* «աստղահմաներ, գուշակներ»), *եաւ* (հմմտ. *եաւթն, արդեաւք*), *ւոյ* (հմմտ. *այգւոյ*/-ն), *կղզւոյ* «կղզու»), *ուա* (հմմտ. *չուստ* «թշվառ», *լուարուք* «(մենք) լսեցինք»), *ուի* (հմմտ. *արծուի* (սեռ.-տր. *արծուոյ*) «արծիվ», *նուիրեալ* «մկրտված. ձեռնադրված»), *ուէ* (հմմտ. *չուէլ* «մեկնել, տեղափոխվել», *թուէմ* «համրել, հաշվել»), *ուէ* (հմմտ. *նուէր, պատուէր*), *ուո* (հմմտ. *թուոց* «թվերի» («թի» գոյ. հգն. թ., սեռ.-տր. հլ.), *տուոյ* («տալ» բայի ենթակայ. դերբ.): Նշված աշխատանքներում երկբարբառային կազմություններին տրված բնութագրերում ավանդական պատկերացումներից շեղվել ենք երկու հարցում. 1) կատարել ենք *երկբարբառ(ներ)ի* և *երկբարբառակերպ(եր)ի* տարբերակում՝ երկրորդ կարգի մեջ դասելով *յ* (յ) և *ւ* (ւ) ձայնորդական բաղադրիչներով կազմությունները, 2) երկբարբառակերպերի կարգին ենք դասել նաև *ու* (օւ)-ն, որն ուրիշները համարել են պարզ ձայնավոր: Ինչ վերաբերում է եռաբարբառային կազմություններին, մեր կարծիքով, 1) հին հայերենը չի ունեցել իսկական եռաբարբառ, 2) *ու* (օւ)-ի և *աւ*, *եւ*, *էւ*, *իւ*, *ո* ձայնավորների միացությամբ կազմությունները, որոնք հայերենագետներից շատերը դասել են երկբարբառների կարգին, որովհետև *ու* (օւ)-ն համարել են պարզ ձայնավոր³, մենք դասում ենք եռաբարբառակերպերի կարգին, որովհետև, ինչպես նշեցինք, առնվազն գրերի գյուտի շրջանում՝ 5-րդ դարի սկզբին, *ու* (օւ)-ն ունեցել է երկբարբառային արտաբերություն⁴:

Հետագա դիտարկումները ցույց տվեցին, սակայն, որ, նշված հանգամանքներով հանդերձ, մեր աշխատանքներում տարբերակված երկբարբառային և եռաբարբառային միավորների կազմը նույնպես ամ-

² Տե՛ս **Petrosyan V. Z.**, Происхождение в древнеармянском языке сонорного звука *յ* (*у*) и его фонематическая значимость (исторический аспект) // European Journal of Humanities and Social Sciences, 2017, № 5, էջ 24-29, **Վ. Պետրոսյան**, Հին հայերենի *յ* (*у*) ձայնորդի համաժամանակյա և տարաժամանակյա բնութագրերը // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, 2017, թիվ 3, էջ 11-22:

³ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայոց գրերը, Եր., 1984, էջ 581, **Գ. Ղափանցյան**, Հայոց լեզվի պատմություն. հին շրջան, Եր., 1961, էջ 241, **Է. Աղայան**, Գրաբարի քերականություն, Եր., 1964, էջ 92-96, **Հ. Մուրադյան**, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. I, Եր., 1982, էջ 29-30, **Туманян Э.**, Древнеармянский язык, М., 1971, էջ 26-27:

⁴ Տե՛ս **Վ. Պետրոսյան**, Հին հայերենի ձայնավորական համակարգի ծագումը և հնչարանական արժեքայնությունը // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն, 2017, թիվ 2 (23), էջ 48-50:

բողջական չէ: Ըստ այդմ՝ պիտի նկատի ունենալ նաև հետևյալ երկու դիտարկումները:–

1. Հին հայերենի, առնվազն՝ նրա գրաբարյան փուլի երկբարբառային կազմությունների կարգը, նշվածներից բացի, պիտի համալրել ևս 7 երկբարբառով՝ *էա* (ēa) (հմմտ. *էակ* «արարած», *էապես* «իսկապես», *ունէաք* «ունենում էինք» (անց. անկ.ժ., հգն. թ., 1-ին դ.)), *էի* (ēi) (հմմտ. *դնէի* «(ես) դնում էի», *շարժէիր* «շարժում (/շարժվում) էիր» (անց. անկ.ժ., եգ. թ., 2-րդ դ.), *շարժէիր* «շարժում (/շարժվում) էիր» (անց. անկ.ժ., հգն. թ., 2-րդ դ.), *ունէիր* «ունենում էիր» (անց. անկ. ժ., հգն. թ., 2-րդ դ.), *ունէին* «ունենում էին» (անց. անկ. ժ., հգն.թ., 3-րդ դ.)⁵, *էն* (ēo)

⁵ *էի* (ēi) երկբարբառը, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, հանդիպում է բացառապես հին հայերենի *է* և *ի* լծորդության բայերի անցյալ անկատարի ձևերում: Իբրև անկատարի վերջավորություն կամ վերջավորության բաղադրիչ (հմմտ. *-էի, էի-ր, էի-ն*) *էի* (ēi)-ի *է* (ē) մասնիկի նախնականության վերաբերյալ հայերենագիտության մեջ միասնական պատկերացում չկա: Ա. Մելյեն և Հ. Աճառյանը, հիմք ընդունելով մասնավորապես 9-րդ դ.-ից պահպանված հնագույն հայկական ձեռագիր ավետարանի (887 թ.) տվյալները, անցյալ անկատարի վերջավորության նախնական ձև են համարել *-էի* (ei)-ն, այսինքն *է* (e)-ով (տե՛ս **Meillet A.**, *Esquisse d'un grammaire comparée de l'arménien classique*, Vienne, 1936, էջ 126-127, **Ачарян Р.**, *Имперфект в древнеармянском и некоторых индоевропейских языках // Доклады и сообщения, т. IV, АН СССР, Институт языкознания, М., 1953, էջ 85-90, Հ. Աճառյան*, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. IV, գ. Ա, Եր., 1959, էջ 366, **Թ. Ղարազոյան**, *Հին հայերենի խոնարհման համակարգի ծագումը*, Եր., 1961, էջ 131-132): Ուրիշները, վկայակոչելով այլ փաստարկներ, այդ թվում՝ այն, որ ինչպես հին ձեռագրերում, այնպես էլ, օրինակ, վաղ միջնադարյան եկեղեցիների վրա արված արձանագրություններում, որոնք թվագրվում են 7-8-րդ դդ., հաճախ շփոթված են *է*-ն և *է*-ն, այն է՝ մեկը գրված է մյուսի փոխարեն, նախնական են համարել *է*-ով ձևերը (տե՛ս **Է. Աղայան**, նշվ. աշխ., էջ 358-359, **Ս. Գյուլբուրադյան**, *Հայերենի ուղղագրության պատմություն*, Եր., 1973, էջ 41-42): Թե՛ն Ն. Մառն այդպիսի հարց չի քննել, բայց նրա քերականության մեջ ևս անցյալ անկատարը ներկայացված է *-էի*-ով: Բացի այդ, նա նշում է, որ անկատարի վերջավորություններն ունեին նաև ինքնուրույն գործածություն՝ իբրև օժանդակ բայ, որից կարելի է դատել, որ քննելու դեպքում, ըստ ամենայնի, կպաշտպաներ երկրորդ տեսակետը (տե՛ս **Мартъ Н.**, *Грамматика древнеармянского языка (этимология)*, С.-П., 1903, էջ 169): Ա. Ղազարյանն անցյալ անկատարի վերաբերյալ իր քննության մեջ ընդհանուր առմամբ հակված է Հ. Աճառյանի տեսակետին, բայց վերջավորության *է*-ի, թե՛ *է*-ի նախնականության հարցում նրա դիրքորոշումը հստակ չէ (տե՛ս **Ս. Ղազարյան**, *Հայոց գրական լեզվի պատմություն*, Եր., 1961, էջ 326-333): Գ. Ջահուկյանը հիմնահարցը քննել է բացառապես պատմահամեմատական տեսանկյունից (տե՛ս **Джаукян Г. Б.**, *Сравнительная грамматика армянского языка*, Ер., 1982, էջ 187 և 230՝ ծնթթ. 63), ուստի նրա տեսակետին կանոնադաշտնանք խնդրի տարածամանակյա քննության մեջ:

Հին ձեռագրերում և արձանագրություններում *է*-ի և *է*-ի գրությունների շփոթը վկայում է, որ՝ 1) արդեն գրաբարյան շրջանում տեղի էր ունեցել այդ տառերով նշանակված հնչյունների հնչարտաբերական նույնացում կամ առնվազն խիստ մերձեցում, 2) գրիչները, հաճախ չունենալով պահանջված գրագիտությունը, մասնավորապես չտիրապետելով բառերի և բառաձևերի ստուգաբանական գրությանը (դա միանգամայն բնական պիտի համարել այն ժամանակների համար), հիմնականում առաջնորդվել են գործող արտասահմանությամբ, որն էլ հանգեցրել է այդ տառերի գործածության շփոթի, 3) հին գրությունների վիճակագրական ուսումնասիրությունը ևս չի կարող հարցի հանգուցալուծման հուսալի միջոց լինել: *այդպիսի միջոց կարող է լինել միայն խնդրի պատմահամեմատական, այն է՝ տարածամանակյա հայեցակետով իրականացվող քննությունը*: Ուստի, նկատի ունենալով գրաբարագիտության ավանդույթը, համաժամանակյա հայեցակերպում կարելի է առաջնորդվել անկատարի վերջավորության *-էի* (ēi) գրությամբ, հետևաբար՝ տարբերակել *էի* (ēi) երկբարբառ, իսկ հիմնահարցի վերջնական հանգուցալուծումը թողնել տարածամանակյա քննությանը:

(հմմտ. *Գեղեղն, Գէորգ, Թաղէոս, Մատթէոս, Պտղոմէոս, Տիմոթէոս*), *իա* (ia) (հմմտ. *միակ, միասպէս* «հավասարապէս», *միակեաց* «մենակյաց, ճգնավոր», *Ազարիա, Ամասիա* և այլն), *իե* (ie) (հմմտ. *միեղէն* «միակ, եզակի», *միեղինություն* «միեղեն՝ եզակի լինելը» և այլն), *իէ* (iē) (հմմտ. *սպրիէլ*⁶, *Գաբրիէլ, Դանիէլ, Բզնասոիէ*, վերջինն իբրև կոչական գործածվելիս⁷), *իո* (io) (հմմտ. *Անտիոք, Սիոն, Տիբերիոս, Քիոս*), և 8 երկբարբառակերպով՝ *ւա* (ua) (հմմտ. *նաւագ, աւագ, աւագ, հիւանդ, աւանդ, հաւասար* և այլն), *ւե* (ue) (հմմտ. *աւելի, նաւել, աւեր, աւետարեր, աւետեմ* «ուրախալի լուր հաղորդել» և այլն), *ւի* (ui) (հմմտ. *յաւիտեան* «մշտատևություն», *յաւիտեանս* «հավիտենապէս», *յաւիտենից* և այլն), *ւէ* (uē) (հմմտ. *յաւէժ (յաւերժ), յաւէտ, յաւէտողէշ* «մշտադալար», *յաւէտանալ* «հավերժանալ» և այլն), *յա* (ja) (հմմտ. *աղայսք* «(մենք) աղում էինք / աղացվում էինք» (անց. անկ. ժ., հգն. թ., 1-ին դ.), *գոյսք* «(մենք) կայինք, գոյություն ունեինք» (անց. անկ. ժ., հգն. թ., 1-ին դ.) և այլն), *յո* (jo) (հմմտ. *յովագ, Յովտ, յորդ* և այլն), *յի* (ji) (հմմտ. *գողանայիր* «գողանում էիր» (անց. անկ. ժ., եգ. թ., 2-րդ դ.), *ամայիր* «թափում էիր» (անց. անկ. ժ., հգն. թ., 2-րդ դ.) և այլն), *յե* (je) (հմմտ. *հայեցայ* «նայեցի» (անց. կատ. ժ., եգ. թ., 1-ին դ.), *հայեցիս* «նայելու ես / նայես / կնայես / պիտի նայես» (ստոր. 2-րդ ապո. ժ., եգ. թ., 2-րդ դ.) և այլն): Իհարկե, ըստ Հ. Հյուբշմանի, որին հետևել է հայերենագետների մեծ մասը, երկբարբառ են ձայնավորի և կիսաձայնի՝ բաղաձայնանախորդ դիրքում հանդիպող կապակցությունները, իսկ բառավերջում և միջձայնավորական դիրքում հանդիպողները երկբարբառ չեն, այլ ձայնավորի և բաղաձայնի պարզ հաջորդականություններ⁸: Այսինքն՝ Հ. Հյուբշմանի և նրա հետևորդների կարծիքով՝ այդ դիրքում կիսաձայնավորողը վերածվում է սովորական բաղաձայնի: Ըստ այդմ՝ *նաւագ*-ը հնչել է [navaz], այլ ոչ թե [navaz], *աւագ*-ը՝ [avag], այլ ոչ թե [avag], *աւագ*-ը՝ [avaz], այլ ոչ թե [avaz]: Այս առնչությամբ պիտի նկատի ունենալ հետևյալը. 1) Նշվածներից միջձայնավորական դիրքում հանդիպում է միայն *ւա* (ua)-ն, մյուսները բաղաձայնանախորդ դիրքում են, հետևաբար նույնիսկ Հյուբշմանի չափանիշով դրանց երկբարբառակերպային բնույթը կասկածից դուրս է: 2) Այժմ էլ մնում ենք այն կարծիքին, որ արդարացի էին Ա. Մեյեն և Հ. Աճառյանը, երբ բոլոր դիրքերում, այսինքն՝ նաև բառավերջում և երկու ձայնավորի միջև, ձայնորդին վերագրում էին կիսաձայնական, այլ ոչ թե՝ բաղաձայնական արտաբե-

⁶ «Հռովմեական տոմարի չորրորդ ամիսը՝ *սպրիլ* (Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 1, Եր., 1971, Եր., էջ 243. հմմտ. նաև՝ *Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի* (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. 1, Եր., 1979, Եր., էջ 279, *Առձեռն բառարան հայկազգեան լեզուի*, Անթիլիաս, 1988, էջ 107): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ հանդիպում է նաև *սպրիէլ* տարբերակով (տե՛ս նույն տեղը):

⁷ Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ.:

⁸ Տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2004, էջ 70-71:

րություն: Այլապես Մաշտոցին ոչինչ չէր խանգարի բառավերջում և երկու ձայնավորի միջև արտաբերվող ձայնորդը գրությամբ արտահայտելու շրթնատամնային [վ/վ] բաղաձայնի գրային նշանով՝ *վ* (v), այլ ոչ թե՛ *ւ* (u)-ով, եթե իրականում այն արտաբերվեր իբրև բաղաձայն [վ/վ], քանզի դա էր պահանջում գրության մաշտոցյան սկզբունքը⁹: Կարծում ենք՝ հոգուտ այդ տեսակետի են վկայում, օրինակ, *բով* (-ոյ/-ու), *գով*, *կով* (-ու), *հով* (-ոյ) բառերի գրությունները, որոնցում բառավերջի բաղաձայնական շրթնատամնային [վ/վ] հնչյունը գրվել է *վ* (v)-ով, ի տարբերություն, օրինակ՝ *բու* (սեռ. *բուոյ*), *դու* (անձն. դեր., սեռ. *քո*), *կու* «թրիք» (սեռ. *կուոյ*), *նու* «հարս» (սեռ. *նուոյ*), *չու* «տեղափոխություն» (սեռ. *չուոյ*) բառերի, որոնց բառավերջի դիրքում հնչել է կիսաձայնական *ւ* (u) բաղադրիչով երկբարբառակերպ: Ուշագրավ է, որ Գ. Ջահուկյանը հին հայերենում՝ փակ վանկում, [ou] (իմա՝ երկբարբառային) արտաբերություն է վերագրել նույնիսկ գրային *ու* [ov]-ին (հմմտ. *կով-ք* [k^hov-k^h] «կովեր»)՝¹⁰ ըստ ամենայնի՝ նկատի ունենալով տվյալ դեպքում *ու*-ի երկբարբառային ծագումը (հմմտ. **g^hou* > *կով*): Սա նշանակում է, որ, ըստ Գ. Ջահուկյանի, բաց վանկում բաղաձայնական հնչյուն ունեցող [վ/վ]-ն, որը սերել է հ.-ե. **u*-ից, փակ վանկում վերականգնել է իր կիսաձայնական (= ձայնորդական) հնչարտաբերությունը: 3) Ինչ վերաբերում է հնարավոր հարցին, թե ինչու, օրինակ, *նաւագ*, *աւագ*, *հիւանդ*, *հաւասար*, *աւելի*, *աւեր*, *աւետեմ*, *յաւիտեան*, *յաւիտենից*, *յաւէժ* (*յաւերժ*), *յաւէտ*, *աղայաք* և նման բառերում պիտի տարբերակել *ւա*, *ւե*, *ւի*, *ւէ*, *յա*, այն է՝ «S + V» տիպի, այլ ոչ թե՛ *աւ*, *այ*, այսինքն՝ «V + S» տիպի կաղապարով երկբարբառակերպեր, կարծում ենք՝ պատասխանը պարզ է. նշված բառերում կիսաձայնն անցնում է հաջորդ վանկին և սերտ (= երկբարբառային) միասնություն է կազմում հաջորդող ձայնավորի հետ (հմմտ. *նաւ-աւագ*, *աւ-աւագ*, *հիւ-անդ*, *հաւ-ասար*, *աւ-ւելի*, *աւ-ւեր*, *աւ-ւետեմ*, *յաւ-ւիտեան*, *յաւ-ւիտե-նից*, *յաւ-ւէժ* (*յաւ-ւերժ*), *յաւ-ւէտ*, *աւ-ղայաք*):

Ձայնավորական կազմությամբ վերոհիշյալ երկբարբառներն առաջինը տարբերակել է Հ. Աճառյանը «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ¹¹: Իհարկե, *էի* (ēi)-ի փոխարեն նա տարբերակել է *եի* (ei) երկբարբառ, ըստ ամենայնի՝ ծանոթագրություն 5-ում նշված նկատառումներով: Դրանցից բացի, նա տարբերակել է նաև *ա*, *ե*, *է*, *ի*, *ո* ձայնավորների և *ու*-ի, կրկնակ *ու*-երի (*ուու*) բաղադրությամբ երկբարբառներ: Ինչ վերաբերում է *ու* (ou)-ով կազմություններին՝ *իու*, *ուա*, *ուե*, *ուէ* և այլն, ինչպես արդեն նշել ենք, դրանք եռաբաղադրիչ են, հետևաբար՝ եռաբարբառակերպեր են՝ «V₁ + V₂ + S» և «V₁ + S + V₂» կաղապարներով:

Ձայնավորական կազմությամբ («V₁ + V₂» կաղապարով) վերոհիշ-

⁹ Sté u Meillet A., նշվ. աշխ., էջ 48-49, Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 588:

¹⁰ Sté u Джаукян Г. Б., նշվ. աշխ., էջ 27:

¹¹ Sté u Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 581:

յալ *էա, էի, էո, իա, իե, իէ, իո* երկբարբառների տարբերակումը կարող է խոցելի թվալ դրանց բաղադրիչների վանկային բաշխվածության առումով, այն է՝ դրանք հին հայերենում արտաբերվել են մեկ վանկի կազմում, թե՛, այնուամենայնիվ, տրոհվել են երկու վանկերի միջև: Այսինքն՝ *էա-պէս*, թե՛ *է-ա-պէս*, *շար-ժէիք*, թե՛ *շար-ժէ-իք*, *Գէորգ*, թե՛ *Գէ-որգ*, *միա կ*, թե՛ *մի-ակ*, *միե-ղէն*, թե՛ *մի-ե-ղէն*, *Իգ-նա-տիէ*, թե՛ *Իգ-նա-տի-է*, *Ան-տիոք*, թե՛ *Ան-տի-ոք* և այլն: Այլ կերպ նշված ձայնավորական հաջորդականությունները, հնչյունաբանական տեսանկյունից լինելով երկբաղադրիչ՝ երկհնչյուն, հնչյութաբանական տեսանկյունից երկհնչյութ կազմություններ են, թե՛ միահնչյութ: Լեզվաբանական գրականության մեջ ոչ հազվադեպ այս հիմնախնդրի լուծման կարևոր եղանակ է համարվում ձևաբանական չափորոշիչի կիրառումը, ըստ որի՝ երկու ձայնավորի կամ երկու վանկարարի հաջորդականությունը հնչաշղթայում (այլ ոչ թե միևնույն վանկի կառուցվածքում) պիտի համարել երկբարբառ, եթե դրանք չեն տրոհվում ձևությային կարով¹²: Ն. Տրուբեցկոյը երկբարբառ չի համարում անգամ բառավերջի դիրքում՝ մեկ վանկի կազմում արտաբերվող «ձայնավոր + i» կապակցությունը, եթե մեկ այլ բառաձևում *i* [j]-ն կարող է փոխարինվել այլ հնչյութով (ձևաբանական մասնիկով) (հմմտ. ու. *да-ѣ* [daj] «տուր» // *да-тъ* [dat'] «տալ» // *да-ѣѣ* [das'] «կտաս») ¹³:

Ձևաբանական չափանիշի կիրառումը ոչ միայն չի ընդլայնում երկբարբառային կազմությունների տարբերակման շրջանակը, այլև, ընդհակառակը, որոշակիորեն սահմանափակում է դրա հնարավորությունը: Այսպես, վերը նշված ձայնավորական հաջորդականությունների նկատմամբ ձևաբանական անտրոհելիության չափանիշի կիրառման դեպքում նշվածներից ոչ մեկը չի կարող համարվել կայուն երկբարբառ: Նույնիսկ *էի*-ն, որի բաղադրիչները չեն տրոհվում ձևությային կարով, որովհետև իբրև անցյալ ժամանակի իմաստ արտահայտող քերականական ձևությ ձևաբանական մեկ ամբողջություն է (հմմտ. *շարժ-էի* «(ես) շարժում էի») կամ այդպիսի ձևային մաս (հմմտ. *շարժ-էիք* «(դու) շարժում էիք», *շարժ-էիք* «(դուք) շարժում էիք», *շարժ-էին* «(նրանք) շարժում էին») ¹⁴, վանկային բաշխման տեսանկյունից դադարում է միասնական ամբողջ լինելուց (հմմտ. *շար-ժէ-ի, շար-ժէ-իք* և այլն) ¹⁵:

Լ. Շչերբան առաջարկել է երկբարբառի բնորոշման էլ ավելի

¹² Տե՛ս **Зиндер Л. Р.** Общая фонетика, М., 1979, էջ 212-216:

¹³ Տե՛ս **Трубенкой Н. С.** Основы фонологии. М., 2000, էջ 61: Հմմտ. հին հյ. *բա-յ* «(նա) ասում է», ի հակադրություն *բա-մ* «(ես) ասում եմ», *բա-ս* «(դու) ասում ես» ձևերի, *գո-յ* «(նա) կա», ի հակադրություն *գո-մ* «(ես) կամ», *գո-ս* «(դու) կաս» ձևերի:

¹⁴ Նկատի ունենք համաժամանակյա հայեցակերպում, ընդ որում՝ որպես *էի*, այլ ոչ թե՛ *էի*, ուր *է*-ն չի կարող առանձնացվել իբրև լծորդիչ, որովհետև գրաբարյան հայերենում պարզապես չեն եղել է լծորդության բայեր:

¹⁵ Անցյալ անկատարի եզ. թ. 3-րդ դ. *շարժէր*, և հզն. թ. 1-ին դ. *շարժէաք*. ըստ էության, տեղի է ունենում երկբարբառի երկրորդ բաղադրիչի հերթագայություն մի դեպքում՝ գրոյի հետ (*շարժ-էի-ր - շարժէ(թ)-ր՝ ի/թ*), մյուս դեպքում՝ ա-ի հետ (*շարժ-էա-ք ի/ա*):

խիստ չափանիշ, ըստ որի՝ իսկական երկբարբառ են մեկ վանկի կառուցվածքում հանդես եկող երկու ձայնավորի այնպիսի անմիջական հաջորդականությունները, որոնք այդ վանկում հավասարաթեք են¹⁶: Այսինքն՝ երկուսն էլ վանկարար են, այլ ոչ թե՝ նրանցից մեկը միայն, ինչպիսին է, օրինակ, *ա*-ն հին հայերենի *էա* երկբարբառի կազմում, առավել ևս՝ *աւ*-ի կամ *այ*-ի կազմում:

Վերոշարադրյալը հիմք է տալիս արձանագրելու հետևյալ իրողությունները. 1) հին հայերենը չի ունեցել երկբարբառ, որի բաղադրիչները վանկային կառուցվածքում լինեն հավասարաթեք, 2) միևնույն ձևությոնի վերաբերող ոչ բոլոր ձայնավորական հաջորդականություններն են վերաբերում միևնույն վանկին (հմմտ. *շարժ-էիր*, բայց *շար-ժէ-իր*):

Հավասարաթեքության չափանիշը հիմք ընդունելու դեպքում ոչ միայն հին հայերենում, այլև առհասարակ երկբարբառային կազմություններ տարբերակող լեզուների ճնշող մեծամասնության դեպքում դրանց գոյությունը կբացառվի¹⁷: Մեր կարծիքով, դա խիստ սուբյեկտիվ և ծայրահեղ չափանիշ է: Ըստ իս՝ ընդունելի կարող է լինել երկբարբառային կազմությունների տարբերակման երկու չափանիշ՝ *վանկային բաշխման* և *ձևային կարով անտրոհելիության*: Նշված չափանիշները հիմք ընդունելու դեպքում կտարբերակվեն երկու կարգի երկբարբառներ. 1) *կայուն երկբարբառներ*, որոնց բաղադրիչները ոչ միայն արտաբերվում են միևնույն վանկում, այլև վերաբերում են միևնույն ձևային. հին հայերենի երկբարբառներից այդպիսին է միայն *էա*-ն (հմմտ. *պատանէակ*, *սեան*, *տեարց* «տերերի» (տէր գոյ., հգն. սեռ. հլ.), *յանցեար* «մեղք գործել, սխալվել» («յանցանել» բայի անցյ. կատ. ժ., եզ. թ., 2-րդ դ.), 2) *ոչ կայուն երկբարբառներ*, որոնք բավարարում են այդ պայմաններից մեկին, այն է՝ նրանց բաղադրիչներն արտաբերվում են միևնույն վանկում, բայց վերաբերում են տարբեր ձևայինների կամ, ընդհակառակը, վերաբերում են միևնույն ձևային, բայց բաշխվում են երկու հաջորդական վանկերի միջև: Երկրորդ տեսակի են մյուսները՝ *էա* (հմմտ. *էակ*՝ *է-ակ*), *էէ* (հմմտ. *Գալիլէէ*՝ *Գա-լի-լէ-է*), *էի* (հմմտ. *ունէին*՝ *ու-նէ-ին*), *էո* (հմմտ. *Գէորգ*՝ *Գէ-որգ*), *իա* (հմմտ. *միակ*՝ *մի-ակ*), *իե* (հմմտ. *միեղեն*՝ *մի-ե-ղեն*), *իէ* (հմմտ. *Գաբրիէլ*՝ *Գաբ-րի-էլ*), *իո* (հմմտ. *Անտիոք*՝ *Ան-տի-ոք*): Ոչ կայուն տեսակին վերաբերողները երկբարբառ են հնչաշղթայում, ավելի ստույգ՝ բառի (/բառաձևի) կազմում, այլ ոչ թե վանկի կամ ձևային, իսկ հնչաշղթայից դուրս նրանց երկբարբառային բնույթը կարող է խնդրահարույց լինել: Այդպիսիք բնույթով միջանկյալ դիրք ունեն կայուն երկբարբառի և երկբարբառակերպի միջև: Դրանք կայուն երկբարբառի հետ ընդհանուր են բաղադրիչների

¹⁶ Տե՛ս **Зиндер Л. Р.**, նշվ. աշխ., էջ 210, **Бондарко Л. В.**, Дифтонг // Лингвистический энциклопедический словарь, М., 1990, էջ 138:

¹⁷ Այդ չափանիշով, որի հեղինակը, ըստ ամենայնի է. Շչերբան է, երկբարբառներ տարբերակվել են տունգուս-մանջուրական լեզվաբնիկների ուղեկերեն լեզվում (տե՛ս **Зиндер Л. Р.**, նշվ. աշխ., **Суник О. П.**, Удэгейский язык // Языки народов СССР, т. V, Л., 1968, էջ 212):

կազմով (երկուսն էլ ձայնավոր են և առանձնաբար տվյալ լեզվում կարող են իրականացնել վանկարար գործառույթ), իսկ երկբարբառակերպերի հետ ընդհանուր են նրանով, որ երկհնչույթ կապակցություններ են. դրանց բաղադրիչները կարող են տրոհվել, ի տարբերություն կայուն երկբարբառների, որոնց բաղադրիչները կարող են հնչունափոխվել՝ վերածվելով պարզ ձայնավորի (հմմտ. *պատանեակ-պատանեկի, սենեակ-սենեկապան* և այլն), բայց չեն տրոհվում ձևաբանական կարով: Կայունները հնչույթաբանորեն մեկ միավոր են՝ համարժեք են մեկ բարդ հնչույթի և որպես մեկ ամբողջություն՝ կարող են հերթագայվել ձայնավորի (հմմտ. *պատանեակ // պատանեկի, սենեակ // սենեկապան, տեարց // տէր* և այլն), այլ երկբարբառի կամ երկբարբառակերպի հետ (հմմտ. *սեան // սին, արեան // արին* և այլն):

Վանկային բաշխման (հնչունաբանական չափանիշ) և ձևային կարի անտրոհելիության (ձևաբանական չափանիշ) առումներով երկբարբառակերպերն առավելապես ընդհանրություն են դրսևորում կայուն երկբարբառների հետ, սակայն դրանցից տարբերվում են նրանով, որ երկբարբառակերպերի բաղադրիչներից մեկը՝ ձայնորդը, դիտարկվող լեզվում (տվյալ դեպքում՝ հին հայերենում), չունի վանկարար գործառույթ:

Եվս մեկ ուշագրավ դիտարկում. ստացվում է, որ հին հայերենում միևնույն ձայնորդական բաղադրիչով եղել են և՛ «V + S», և՛ «S + V» տիպի կաղապարներով երկբարբառակերպեր, այսինքն՝ *աւ* և *ւա*, *ել* և *լե*, *իւ* և *լի*, *այ* և *յա*, *ոյ* և *յո*, նույն կերպ՝ *ու* և *լո*: Կարծում ենք՝ այս իրողությունը ևս հավելյալ կերպով հուշում է հին հայերենի *ու* (օւ)-ի երկբարբառային, այլ ոչ թե պարզ ձայնավորական բնույթի մասին:

Կարծում ենք՝ վերոշարադրյալը բավարար հիմք է տալիս հին հայերենում տարբերակելու 8 (ութ) երկբարբառ, որոնցից մեկը՝ *կայուն* (*եա*), մյուսները՝ *ոչ կայուն* տեսակի (*էա*, *էի*, *էո*, *իա*, *իե*, *իէ*, *իո*) և 15 (տասնհինգ) երկբարբառակերպ (*աւ*, *ել*, *իւ*, *ու*, *ւա*, *լե*, *լի*, *լէ*, *լո*, *այ*, *ոյ*, *յա*, *յի*, *յե*, *յո*):

II. Հին հայերենի եռաբարբառային կազմությունների համաժամանակյա քննությանը նվիրված մեր վերջին աշխատանքում տարբերակել ենք *եայ* (հմմտ. *հրեայք* «հրեաներ»), *եաւ* (հմմտ. *պատանեաւք* «պատանիներով»), *ւոյ* (հմմտ. *բարւոյ*(ն) «բարու»), *ուա* (հմմտ. *նուագ* «1. անգամ. 2. գինի խմելու գավաթ»), *ուի* (հմմտ. *նուիրակ* «եկեղեցական դեսպան»), *ուե* (հմմտ. *արուեստ*), *ուէ* (հմմտ. *պատուէր* «հրաման. պատուիրան»), *ուո* (հմմտ. *թուոց* «թվերի») եռաբարբառակերպերը¹⁸: Այս դեպքում էլ, սակայն, մեր նոր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ վերոհիշյալ ցանկը ևս չի կարող ամբողջական համարվել: Մասնավորապես, այդ շարքը պիտի համարել *յաւ* (հմմտ. *յաւղ* «հող, կապ», *յաւղուած* «կապակցություն. շարադրանք», *յաւժար* «պատրաստական,

¹⁸ Տե՛ս Վ. Պետրոսեան, Եռաբարբառային և քառաբարբառային կազմությունները հին հայերենում (համաժամանակեայ քննություն) // Էջմիածին, 2022, թիվ 6, էջ 128-136:

հավան»), *յոյ* (հմմտ. *յոյժ* «խիստ, սաստիկ», *յոյր* «գեր, գիրուկ», *յոյլ* «ծույլ, դանդաղկոտ»), *յու* (հմմտ. *յուզել* «խուզարկել, պրպտել», *յուլու-թիւն* «ծուլութիւն», *յու ւշ* «հիշի՛ր, զգուշացի՛ր», *յուշիկ* «զգուշ, կամաց», *յուրան* «1. ցորենի դեզ. 2. բուրգ, կոթող. 3. կճուճ, պուտուկ»¹⁹), *յիւ* (հմմտ. *յիւրել* «ձգել, երկարացնել (պարանը)»²⁰, *յիւրնուած* «կազմութիւն (՞)»²¹), *էու* (հմմտ. *էութիւն* «1. Գոյացութիւն. 2. աստվածութիւն»), *իու* (հմմտ. *միութիւն* «միակ լինելը») եռաբարբառակերպերով: Եթե *էու*-ի և *իու*-ի՝ իբրև մեկ-միասնական բաղադրիչների արտաբերության հարցը կարող է խնդրահարույց լինել վանկային բաշխման առումով, այն է դրանք արտաբերվում են մե՞կ վանկում (*էութիւն, միութիւն*), թե՞ տրոհվում են երկու հաջորդական վանկերի միջև (*է-ու-թիւն, մի-ու-թիւն*), ըստ այդմ՝ ոչ թե եռաբարբառակերպեր են, այլ «պարզ ձայնավոր + երկբարբառակերպ» հաջորդականություններ, ապա մյուսների դեպքում նման հարցադրում լինել չի կարող: Ակնհայտ է, որ մյուս բոլոր բաղադրիչներն արտաբերվում են մեկ վանկում, հետևաբար հնչարտաբերական մեկ ամբողջություն են (հմմտ. *յաւղ, յաւ-դուած, յոյժ, յոյր, յուզել, յու-լութիւն, յու ւշ, յու-շիկ, յիւ-րել*) և վերաբերում են միևնույն ձևույթին, այն է՝ չեն տրոհվում ձևույթային կարով (հմմտ. *յաւղ-ուած, յոյժ, յոյր, յուզ-ել* (*յոյզ* «որոնում, փնտրում» հիմքից), *յուլ-ութիւն* (*յոյլ* «ծույլ, դանդաղկոտ» հիմքից), *յու ւշ, յուշ-իկ* (*յուշ* «ուշ, կամաց» հիմքից), *յիւր-ել*): Իսկ *էու* և *իու* կառույցների մասին պիտի կրկնենք նույնը, ինչ որ ասվեց նմանօրինակ երկբարբառակերպային կազմությունների առնչությամբ. առնվազն հնչաշղթայում՝ բաղաձայնանախորդ դիրքում, դրանք արտաբերվել են իբրև եռաբարբառային կազմություններ, հետևաբար այդ կառույցները ևս պիտի ներառել եռաբարբառակերպերի մեջ: Հատկապես, որ խոսքը ոչ թե բուն եռաբարբառների, այն է՝ երեք ձայնավորից կամ երեք վանկարար հնչյունից կազմված բաղադրիչների մասին է (իսկ այդպիսիք հին հայերենը չի էլ ունեցել), այլ եռաբարբառակերպերի, այլ կերպ ոչ բուն եռաբարբառների մասին:

Ըստ բաղադրիչների կայունության՝ եռաբարբառակերպերը ևս կարող են բաժանվել երկու տեսակի. 1) *կայունների*, որոնք վերաբերում են միևնույն վանկային կառուցվածքին, ավելի պարզ՝ արտաբերվում են նույն վանկում և չեն տրոհվում ձևույթային կարով, 2) *ոչ կայունների*, որոնք կարող են տրոհվել երկու հարևան վանկերի միջև,

¹⁹ Իմաստների համար տե՛ս **Հ. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 411, **Գ. Ջահուկյան**, Հայերեն ստուգաբանական բառարան (այսուհետև՝ ՀՄԲ), Եր., 2010, էջ 557, *Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի*, էջ 600, **Ռ. Ղազարեան**, Գրաբարի բառարան, Անթիլիաս, 2004, էջ 925:

²⁰ Օրինակն ըստ՝ **Ռ. Ղազարեան**, նշվ. աշխ., էջ 915: ՆձԲ-ն այս ձևը նշում է որպես *յիւրեւ-ի* «ընդ իրեարս կցել. յեռույ, և մխել, մղել. յարել. կարկառել. երկայնել» գրչագրական տարբերակ (*Նոր բառգիրք հայկազնեան լեզուի*, հ. 2, Եր., 1981, էջ 561): Բառը չունեն **Հ. Աճառյանի** ՀՄԲ-ը, **Գ. Ջահուկյանի** ՀՄԲ-ը, *Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի*-ն:

²¹ Ըստ **Հ. Աճառյանի**՝ «թերևս ուղղելի *յօրինուած*» (**Հ. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. III, էջ 400): Հմմտ. **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 553:

կամ որոնց կարող է բաժանել ձևությային կարը: Առաջին տեսակին կվերաբերեն *եաւ, եայ, տյ, ուա, ուի, ուե, ուէ, ուո, յաւ, յիւ, յոյ, յու* եռաբարբառակերպերը, իսկ երկրորդ տեսակին՝ *էու-ն* և *իու-ն*:

Եռաբարբառակերպի տարբերակման վերոշարադրյալ մոտեցումը թելադրում է վերանայել նաև *իայ*-ի առնչությամբ ավելի վաղ մեր արտահայտած տեսակետը²²: Նշված աշխատանքում *իայ*-ը համարել էինք «*ի* ձայնավոր + *այ* երկբարբառակերպ» հաջորդականություն՝ նկատի ունենալով, որ բաղադրյալ կազմություն ունեցող «միայն» բառում նրա բաղադրիչները տրոհվում են երկու վանկերի միջև՝ *մի-այն*: Սակայն, հաշվի առնելով, որ *իայ* հաջորդականությունը հանդիպում է նաև մի շարք հատուկ անունների սեռականի ձևերում (հմմտ. *Ազարիայ* (սեռ. *Ազարիա-ի*), *Ամասիայ* (սեռ. *Ամասիա-ի*), *Չաքարիայ* (սեռ. *Չաքարիա-ի*), *Կիլիկիայ* (սեռ. *Կիլիկիա-ի*), *Սամարիայ* (սեռ. *Սամարիա-ի*)²³, *Քիայ* (սեռ. *Քիոս-ի*)), որոնցում այն չի տրոհվում տարբեր վանկերի միջև (հմմտ. *Ա-զա-րիայ, Սա-մա-րիայ, Չա-քա-րիայ* և այլն), ըստ այդմ՝ *իայ*-ը ևս պիտի դասել եռաբարբառակերպերի կարգում: Ուշագրավ է, որ, ըստ վանկային բաշխման, *իայ*-ը դրսևորում է երկակի վարքագիծ. որոշ կիրառություններում այն վերաբերում է *ոչ կայուն* տեսակին (*մի-այն, Լի-այ* (*Լիա* հատուկ անվան սեռ. իլ. ձևը))²⁴, մյուսներում՝ *կայուն* (*Ազա-րիայ, Սամա-րիայ, Չաքա-րիայ*):

Այդպիսով, բավարար հիմքեր կան հին հայերենում ճանաչելու 15 (տասնհինգ) եռաբարբառակերպի գոյությունը, որոնք, ըստ բաղադրիչների հաջորդման կարգի, ներկայացնում են երեք տիպի կաղապար՝ «V₁+V₂+S» (հմմտ. *եաւ, եայ, իայ, էու, իու*), «V₁+S+V₂» (հմմտ. *ուա, ուի, ուե, ուէ, ուո*), «S₁+V+S₂» (հմմտ. *տյ, յաւ, յիւ, յոյ, յու*):

Վերոշարադրյալը հիմք է տալիս հետևյալ եզրահանգումների համար.

1) Ըստ վանկային բաշխման և ձևությային կարի անտրոհելիության սկզբունքների կիրառման՝ հին հայերենում կտարբերակվի ութ երկբարբառ և տասնհինգ երկբարբառակերպ:

2) Երկբարբառներից *եաւ*-ն վերաբերում է *կայուն*, մյուսները՝ *ոչ կայուն* տեսակին: Կայունները հնչությաբանորեն համարժեք են մեկ բարդ հնչույթի, իսկ ոչ կայունները երկու տարբեր հնչույթների համադրություն են:

²² Տե՛ս Վ. Պետրոսեան, Եռաբարբառային և քառաբարբառային կազմությունները հին հայերենում (համաժամանակեայ քննություն), էջ 130:

²³ Որպես *Սամարիա*-ի սեռական նշվում է նաև *Սամարեայ* ձևը (տե՛ս Վ. Առաքելեան, նշվ. աշխ., էջ 30):

²⁴ *Միայն-ից* և նրանից բաղադրված բառերից (հմմտ. *միայնաբար, միայնակ, միայնակեաց, միայնուհի* «միանձնուհի» և այլն) բացի, *իայ* հաջորդականությունը հանդիպում է նաև *միայաւոյ* (միայոյ) բառի կազմում: Այս դեպքում, սակայն, կարող է խոսք լինել «*իա* երկբարբառ + *յաւ* եռաբարբառակերպ» կառույցի մասին, որովհետև, բացի այն բանից, որ *յ*-ն բարդության երկրորդ բաղադրիչի *յաւոյ*, սկզբնահնչյունն է և հնչերանգով էլ կապվում է նրա հետ, վանկային բաշխման սկզբունքով ևս անցնում է հաջորդ վանկին՝ *միա-յաւոյ*:

3) Հին հայերենն ուներ տասնհինգ (15) եռաբարբառակերպ, բայց չուներ ոչ մի եռաբարբառ: Ինչպես հնչարտաբերական, այնպես էլ ձևույթային կարի անտրոհելիության չափանիշներով եռաբարբառակերպերը զգալի ընդհանրություն ունեին երկբարբառակերպերի հետ՝ մեկ տարբերությամբ, որ եռաբաղադրիչ կազմություններ էին:

ВАРДАН ПЕТРОСЯН – К вопросу о древнеармянских дифтонгических и трифтонгических образований (синхроническое исследование). – Различение древнеармянских дифтонгических и трифтонгических соединений было и является сегодня одним из самых проблематичных вопросов. В зависимости от взятых в основе их различения критериев могут существенно меняться не только их количественные, но и качественные характеристики. Использование для этих компонентов разнопризнаковых критериев дает основание выделять дифтонги, дифтонгоиды и трифтонгоиды и классифицировать их по *устойчивым* и *неустойчивым* видам. К первому виду относятся те, которые независимо от изменения слова (/словоформы) (склонения, спряжения, словообразования) всегда воспроизводятся в том же слоге и относятся к той же морфеме. Ко второму виду относятся те, чьи дифтонгные/трифтонгные свойства обусловлены позицией, занимаемой в фонетической цепи, то есть в случае разделения или изменения фонетической цепи его составляющие могут оказаться в разных слогах или отделяться морфемным швом. Устойчивым среди древнеармянских дифтонгов был только *luu* (ea), который фонематически равнозначен одной сложной фонеме. Другие являются неустойчивыми, дифтонжными структурами. Дифтонгоиды и трифтонгоиды преимущественно, если не исключительно, относятся к устойчивому виду. Применение вышеназванных критериев дает основание различать в древнеармянском языке 1 устойчивый и 7 неустойчивых дифтонгов, 15 дифтонгоидов и 15 трифтонгоидов.

Ключевые слова: *устойчивый дифтонг, неустойчивый дифтонг, дифтонгоид, трифтонгоид, слоговое распределение, морфологический критерий, морфемный шов*

VARDAN PETROSYAN – On the Formation of Old Armenian Diphthongs and Diphthongal Structures (Synchronic analysis). – The distinction of Old Armenian (OA) diphthongs and diphthongal structures has always been one of the most controversial issues in Armenological studies. Their quantitative, as well as qualitative nature may be dependent on the criterion the distinction is based upon.

The application of various criteria to these constituents results in the distinction between diphthongs, diphthongoids and triphthongoids and their classification into stable and non-stable types. The first group is made up of the elements which, regardless of the word transformation (declension, conjugation, compounding) are always uttered in the same syllable and refer to the same morpheme. The second group contains the ones whose diphthongal/ triphthongal nature is conditioned by their position in the chain. It is noteworthy that owing to the division or change in the phonemic chain, its elements can find themselves in different syllables or can be divided by a morphemic seam. Among the OA diphthongs only *luu* (ea) was stable which, when viewed from a phonemic perspective, was equivalent to one complex phoneme. The rest were non-stable diphthongal structures. Most, if not all, diphthongoids and triphthongoids fall into the stable group. The application of the above-mentioned criteria makes it possible to distinguish 1 stable, 7 non stable diphthongs, 15 diphthongoids and 15 triphthongoids in Old Armenian.

Key words: *stable diphthongs, non-stable diphthongs, diphthongoids, syllable distribution, morphological criterion, morphemic seams*

MAIN FACTORS CONDITIONING THE ABSENCE OF THE FINAL *Ը*
AND THE ORIGIN OF THE FINAL *Ի* OF THE IMPERATIVE SINGULAR
IN ARMENIAN DIALECTS

SARGIS AVETYAN

The 2 sg. Imperative, which was formed in several ways in Old Armenian, has displayed a general tendency toward uniformity in the course of the further development of the Armenian language. In this respect, the strong analogical interaction between the imperative forms of simple verbs of the *ե* and *ի* conjugations is especially remarkable. Whereas in some dialects the original distinction between active vs. medio-passive inflection has been preserved, in other dialects simple verbs of the former *ե* and *ի* conjugations have coalesced into a single conjugation type partially or fully, whereby either the ending *-իք* or *-է* (< Old Arm. *-էւ*) of the 2 sg. Imperative has been generalized as a result of analogical extension. Furthermore, on the one hand, the final *ք* of the Imperative sg. ending *-իք* has been lost either by phonetic change or by analogy in a number of dialects, and on the other hand, the final vowel *-է* (going back to the Old Armenian diphthong *-էւ*) of the 2 sg. Imperative has undergone further change *է>ի* in the same dialectal areas. Hence, the final *ի* of the 2 sg. Imperative in such cases may in principle have resulted either from the phonetic and/or analogical loss of the final *ք* in the ending *-իք* or from the phonetic change *է>ի*. It is not infrequently hard to say unequivocally which of the two aforementioned developments is responsible for the appearance of the form in question. Besides, it is sometimes far from clear whether phonetic change or analogy has entailed the actual disappearance of the final *ք* in the ending *-իք* in a particular dialect. In this respect, the retention vs. loss of the final *ք* in the 2 sg. Imperative of irregular verbs mainly serves as a guideline for revealing the actual cause (namely, articulatory vs. analogical motivation) of the lack of the final *ք* in the 2 sg. Imperative of regular verbs, though the final *ք* of the 2 sg. Imperative of some irregular verbs is likely to have been restored secondarily by analogy with the 2 pl. Imperative in a few instances.

Key Words: *Old Armenian, Armenian dialects, analogical interplay, simple verbs of the ե and ի conjugations, analogical extension, the Imperative sg. ending -իք, phonetic change, analogy, the 2 sg. Imperative, irregular verbs, regular verbs*

In Old Armenian, the final *ք* of the imperative singular mainly occurred in the medio-passive ending *-իք*¹. However, not all verbs following

¹ Apart from this, the imperative singular of some irregular verbs was characterized by a root-final or desinential *-ք*, cf. *բերել - բե՛ք*, *ուտել - կե՛ք*, *տալ - տո՛ւք*, *դնել - դի՛ք*, *տանել - տա՛ք*.

the medio-passive inflection in the aorist, took the ending *-իր*. In general, the 2 sg. medio-passive Imperative exhibited formal diversity and sometimes doublets². Root stems of the aorist as well as monosyllabic *g*-aorist stems regularly received the ending *-իր* in the 2 sg. Imperative, cf. *հասանել – հասիր* «հասովի՛ր, կտրվի՛ր», *ուսանիլ – ուսիր*, *զգենում – զգեցիր*, *փախչիլ – փախիր*, *բանամ – բացիր* «բացվի՛ր» etc. Similarly, the ending *-իր* was typical of simple verbs of the *u* conjugation when used in the passive or medio-passive function, and the *են*-suffixed ones in general, cf., e.g., *աղամ, ագայ – աղացիր* «աղացվի՛ր» *մերձենամ, եգայ – մերձեցիր* նւ: As to *ան*-suffixed verbs of the *u* conjugation, they were often characterized by doublets in the 2 sg. Imperative, for the endingless aorist stem of a number of verbs served as the 2 sg. Imperative alongside the regular form with the ending *-իր*. Moreover, the stem-final *g* could be dropped: cf. *ընթանամ, ագայ – ընթացիր/ընթա՛ր/ընթաց* (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 776)³, *իմանամ, ագայ – իմա՛ր/իմա՛ց/իմացիր* (ՆՀԲ, հ.1, էջ 846), *մոռանամ, ագայ – մոռացիր/մոռա՛ր* (ՆՀԲ, հ. 2, էջ 297). The canonical form of the 2 sg. Imperative of simple verbs of the *t* conjugation when used in the passive or medio-passive function, and the 2 sg. Imperative of simple verbs of the *h* conjugation in general coincided with the accented aorist stem, of which the final *g* was usually preserved: cf. *խորհիլ, aor. stem խորհեաց-*, Imp. sg. *խորհեաց՛, բազմիլ, aor. stem բազմեաց-*, Imp. sg. *բազմեաց՛* etc. However, here, too, there often occurred parallel forms without the final *g* as well as ones with the ending *-իր*, cf. *ողորմիլ, aor. stem ողորմեաց-*, Imp. sg. *ողորմեաց՛/ողորմեա՛ր* (ՆՀԲ, 2, էջ 510), *խօսիլ, aor. stem խօսեաց-*, Imp. sg. *խօսեաց՛/խօսեա՛ր* (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 997), *երեւիլ, aor. stem երեւեաց-*, Imp. sg. *երեւեաց՛/երեւեցիր* (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 678) etc.⁴

Owing to some phonetic and analogical changes, the imperative has exhibited a tendency toward uniformity in the further development of the Armenian language. However, the change has proceeded in different directions in different dialects. In this respect, the strong analogical interaction between the imperative forms of simple verbs of the *t* and *h* conjugations is especially remarkable. The following factors seem to have contributed to or favoured the analogical change. The 2 sg. active Imperative of simple verbs of the *t* conjugation, which represented the accented aorist stem minus the

² Cf. **A. Aytönean**, K'nnakan K'erakanut'iwñ ašxarhabar kam ardi hayerēñ lezui, [A Critical Grammar of the Ašxarhabar or Modern Armenian language], Vienna, 1866, pp. էջ 449, 453, 459-460, **A. Abrahamyan**, Grabari jernark, [A manual of Grabar], Yer., 1976, pp. 153-157, **P. Šarabxanyan**, Grabari dasynt'ac' [A Course of Grabar], Yer., Եր., 1974, pp. 187-188, **H. Jensen**, Altarmenische Grammatik, Heidelberg, 1959, S. 101.

³ Here and below the dictionary *Nor bərgirk' haykazeñ lezui* [New Dictionary of the Armenian language], Vol., 1-2, (Venetik, 1836-1837) is referred to by the notation ՆՀԲ [NHB].

⁴ Cf. also **P. Šarabxanyan**, op. cit., p. 188, **J. Klein**, Classical Armenian Morphology, In: **A. S. Kaye** (ed.), Morphologies of Asia and Africa, Vol. 1, Winona Lake, Indiana, 2007, Ch. 37, p. 1077.

final *g* in Classical Armenian (cf. *uḥrku*, aor. stem *uḥrkuḡ-*, Imp. sg. *uḥrku* (< *uḥrkuḡ*), in Middle Armenian underwent the phonetic change *kw* > *t*, the latter having changed further to *h* in some modern Armenian dialects.

It is also significant that the final *t* (>*h*) under consideration as well as the final *w* of the 2 sg. Imperative of simple verbs pertaining to the *w* conjugation (cf. *uḥw*, aor. stem *uḥwḡ-*, Imp. sg. *uḥw* (< *uḥwḡ*) came to be conceived of as actual endings of Imperative, added to the present stem. This is evidenced by some analogical forms of the 2 sg. Imperative built on the present stem secondarily in Middle Armenian (cf. *ḡwḥw*, Imp. sg. *ḡwḥw* «ḡwḡḥ ḡ», *ḡwḥw*, Imp. sg. *ḡwḥw* «ḡwḡḥ ḡ», *ḡwḥw*, Imp. sg. *ḡwḥw* «ḡḡḥ ḡ» ևն)⁵: On the other hand, the ending *-hp* of the 2 sg. medio-passive Imperative that was only used occasionally as a by-form with simple verbs of the *h* conjugational class in Old Armenian, takes over in Middle Armenian, displacing the original endingless form of the Imperative, cf. Cl. Arm. *ḡwḥw*, 2 sg. Imp. *ḡwḥwḡ*, Middle Arm. 2 sg. Imp. *ḡwḥwḡḥ* etc.⁶ Furthermore, simple verbs of the *h* conjugation have come to form the 2 sg. Imperative in New Armenian not from the aorist stem as they did formerly, but from the present stem (cf. Middle Arm. 2 sg. Imp. *ḡwḥwḡḥ*, New Arm. 2 sg. Imp. *ḡwḥwḡḥ*), the latter formation type being obviously analogical after the 2 sg. Imperative of simple verbs of the *t* and *w* conjugational classes. Later, the ending *hp* was extended to the 2 sg. Imperative of simple verbs of the *t* conjugation in some dialects as a result of analogical extension (more on which below). It follows that, due to a reanalysis of the original morphological relationship by speakers (language users) in New Armenian, a new unitary pattern of forming the 2 sg. Imperative from simple verbs has emerged, namely the model: *present stem (= verbal root) plus the ending (t', -w', -hp)*.

As to the directionality of the analogical changes triggered by the interplay between the imperative forms of simple verbs of the *t* and *h* conjugations, three main lines of development can be singled out.

1. In a number of dialects, the original morphological distinction between active and medio-passive inflection has been retained in the 2 sg. Imperative of simple verbs of the *t* and *h* conjugational classes, surviving synchronically as an opposition between the ending *t* (<*tw*) and the ending *hp* (<*hp*) or their further modifications. For example, in the dialect of Malatya, the 2 sg. Imperative of simple verbs of the *t* and *h* conjugations is formed from the present stem by the addition of the endings *-t* (< *-tw* < **-twḡ*) and *-hp* (< *-hp*), respectively, cf. *ḡḡḡḡt* (< *ḡḡḡḡt*), *uḥḡḡt*, 2 sg. Imp. *ḡḡḡḡt*,

⁵ Cf. J. Karst, *Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen*, Strassburg, 1901, S. 334-335, 338, Anm.

⁶ *Ibid.*, p. 338.

uhrk' on the one hand and *hujh*, *huoh*, 2 sg. Imp. *hujh'p*, *huoh'p* on the other hand⁷. Insofar as the formation of the 2 sg. Imperative is concerned, a similar situation obtains in the dialect of Shapin Garahisar⁸. In the dialect of Tigranakert, the distinction between active and medio-passive inflection is expressed by the opposition of the active ending *-t* (< *-tu'*) to the medio-passive *-h* (< *hp*), cf. on the one hand, *pprh* (< *prt*), *hprh* (< *hpr*), Imp. sg. *pprt'*, *hprt'* 'nũ, and on the other hand, *hprh*, *pprh* «*hprh*, *pprh*», Imp. sg. *hprh'*, *pprh'* 'nũ⁹. Similarly, in the dialect of Karno, the above morphological distinction is manifested as an opposition between the ending *t* (< *tu'*) and the ending *h* (< *hp*), respectively (cf. *pprt*, 2 sg. Imp. *pprt'*, *huoh*, 2 sg. Imp. *huoh'* 'nũ)¹⁰, while in the dialect of Bayazet, the active ending *u* (< *tu'*) and the medio-passive *h* (< *hp*) are opposed to each other in the 2 sg. Imperative, cf. *pprt*, 2 sg. Imp. *ppru'*, *hpru*, 2 sg. Imp. *hpru'*, as well as *hpru*, 2 sg. Imp. active *hpru* «*hpru*» and 2 sg. Imp. medio-passive *hpru* «*hpru*»¹¹:

2. In other dialects, the 2 sg. Imperative marker *-t* (< *tu'*) of simple verbs of the *t* conjugation was extended to simple verbs of the former *h* conjugation analogically¹². Moreover, the Old Arm. diphthong *tu'*, depending on the place of the stress, underwent twofold further change in some dialects. For example, in the dialect of Agulis carrying the stress on the penultimate syllable, *tu'* yielded *t'* in the accented position and *u* in the unaccented one, cf. *prt* (< *prt*), 2 sg. Imp. *prt'*, *hpr* (< *hpr*), 2 sg. Imp. *hpr'*, *u* (< *u*), 2 sg. Imp. *u* on the one hand, and *hpr* (< *hpr*), 2 sg. Imp. *hpru'*, *u* (< *u*), 2 sg. Imp. *u* on the other hand¹³: This is also the case in the dialect of Karchevan¹⁴.

⁷ See T'. Danielyan, Malat'iyi barbař [The dialect of Malat'ia], Yer., 1967, pp. 119-123, 127-131.

⁸ See H. Xač'atryan, Šapin Garahisari barbař (holovumə ew xonarhumə) [The dialect of Šapin Garahisar: declension and conjugation]. In Hayereni barbařagitakan atlas: usumnasirut'yunner ew nyut'er, Vol. 2, Yer., 1985, pp. 151-155.

⁹ A. Haneyan, Tigranakerti barbař [The dialect of Tigranakert]. Yer., 1978, pp. 126, 133-135. Cf. also pp. 112-113, 144-145.

¹⁰ Cf. H. Mkrtč'yan, Karno barbař [The dialect of Karin]. Yer., 1952, pp. 69, 71-75, 78-80.

¹¹ See V. Katvalyan, Bayazeti barbař yev nra lezvakan ařnč'ut'yunnerə řjaka barbařneri het [The dialect of Bayazet and its linguistic relationships with surrounding dialects], Yer., 2016, pp. 382, 426, cf. also p. 140.

¹² Cf., for example, H. Ač'aryan, K'nnut'iwn Nor-Naxijewani (Xrimi) barbaři [Study of the dialect of Nor-Naxijewan (Crimea)], Yer., 1925, pp. 261-262, 264-265, D. Kostandyan, Erznkayi barbař [The dialect of Erznka]. Yer., 1979, pp. 103, 105-109, Melik' S. Dawit'-Bėk, Arabkiri gawařabarbař: jaynabanakan ew k'erakanakan usumnasiru'iwn [The dialect of Arabkir: a phonetic and grammatical study], Vienna, 1919, pp. 258-261, cf. also 118-119, 129-130, H. Muradyan, Kak'avabardi barbař [The dialect of Kak'avaberd], Yer., 1967, pp. 62-63, 138-140, M. Maxudianz, Le parler arménien d'Akn (quartier bas), Paris, 1911, pp. 86-88, 90. The 2 sg. Imp. ending *m* of simple verbs of the *t* and *h* conjugations in the dialect of Hamshen, is also likely to continue the earlier *t* (< Old Arm. *tu'*), as evidenced by the same phonetic development *t* > *m* in the 3 sg. of the present subjunctive (otherwise termed present optative) (cf. H. Ač'aryan, K'nnut'yun Hamšeni barbaři [Study of the dialect of Hamšen], Yer., 1947, pp. 127-128).

¹³ See S. Sargseanc', Agulec'oc' barbař (zōkeri lezun): lezuabanakan hetazōtut'iwn [The dialect of Agulis: a linguistic study]. Vols. 1-2, Moscow, 1883, pp. 119-120, also pp. 34, 49-52, 108-109.

endings *-h'/-t'* (խուսէմ (< խօսիմ), Imp. sg. խուսի՛//խուսէ՛ etc.). As to the loss of the final *-p* in the ending *h'p*, the articulatory motivation seems more likely in view of the fact that irregular verbs (being generally characterized by high frequency of use) also have regularly undergone the same change, cf. *բիրիմ* < *բերեմ*, 2 sg. Imp. *բի՛* < *բե՛p*, 2 pl. Imp. *բիրիե՛ք*, *նուսիմ* < *նուսեմ*, 2 sg. Imp. *կի՛* < *կե՛p*, 2 pl. Imp. *կիրիե՛ք*, *նուսում* < *ուսում*, 2 sg. Imp. *տե՛օ* < *տն՛իք*, 2 pl. Imp. *տըվիե՛ք*, *դընեմ* < *դնեմ*, 2 sg. Imp. *դե՛* < *դի՛p*, 2 pl. Imp. *դրիե՛ք*¹⁹. Furthermore, the fact that the phonetic change *h > t* has usually taken place in the last closed syllable in the dialect of Kesab²⁰, plausibly suggests that the disappearance of the final *p* in the ending *h'p* is chronologically a later phenomenon than the change *h' > t'*. To put it another way, the change seems to have proceeded in the following steps: *-h'p > -t'p > -t'*.

Similarly, analogical change gave rise to doublets in the 2 sg. Imperative in the dialect of Meghri. To begin with, a mixing and redistribution of verbs pertaining to the former *t* and *h* conjugations have taken place with the result that now two syllabic verbs containing the reduced vowel *p* in the first syllable belong to the *t* conjugation (cf. *խսեմ* > *խսեմէլ*, *կրեմ*, > *կրրեմէլ*, *սրեմ* > *սրրեմէլ*, *նստիմ* > *նրստեմէլ*, *ծնանիմ* > *ծրնեմէլ* etc.), whereas verbs having a full vowel in the first syllable are included in the *h* conjugational class (cf. *սիրեմ* > *սերիմ*, *քերեմ* > *քիրիմ*, *խօսիմ* > *խօսիմ* etc.). Besides, most of the verbs coming from the erstwhile *u* conjugation have also been transferred to the *h* conjugation (cf. *աղամ* > *աղիմ* etc.)²¹. But what is more important for our present purpose is the fact that verbs of the *t* conjugation make the 2 sg. Imperative with the ending *եմ* (< *h'p*) alone²², while verbs of the *h* conjugation take either the ending *ւ* (< *եւ*) or *եմ* (< *h'p*) in the 2 sg. Imperative, cf. *սրրեմ* (< *սրեմ*), 2 sg. Imp. *սրրեմ* «սրի՛ք» on the one hand, and *սերիմ* (< *սիրեմ*), 2 sg. Imp. *սերիւ* / *սերեմ* «սիրի՛ք» on the other hand²³. It goes without saying that the doublets with the endings *ւ* (< *եւ*) and *եմ* (< *h'p*) have resulted from the analogical extension of the ending *եմ* (< *h'p*), with the transitional stage still persisting in the case of the new *h* conjugation, while with the new *t* conjugation the original ending *-ւ* (< *եւ*) has been ousted completely by the ending *-եմ* (< *h'p*).

However, it is sometimes hard to ascertain which of the above analogical changes has occurred in a particular dialect, the effects having often been blurred by later analogical and/or phonetic developments. Examining all the relevant changes in detail in modern Armenian dialects would be going too

¹⁹ Ibid., p. 164.

²⁰ Ibid., p. 36.

²¹ Cf. **Ē. Atayan**, *Metru barbar* [The dialect of Metri], Yer., 1954, pp. 203-210, also p. 199.

²² By the way, in the dialect of Metri, the regular phonetic change *h > t* is attested in accented as well as in posttonic syllable (see *ibid.*, pp. 39-42).

²³ Cf. *ibid.*, pp. 203-210.

far, hence we will only elucidate the issue by considering some typical instances. In the middialect of Vayots Dzor, verbs of the former *t* and *h* conjugations have been merged into a single *t* conjugation and usually follow the active inflection, although they have preserved the characteristic verbal vowel *h* in the infinitive. Nevertheless, it is difficult to say unequivocally whether the ending *h'* of the 2 sg. Imperative has arisen from the phonetic change *tu' > t' > h'* or is due to the loss of the final *n* in the former ending-*h'n*. The reason for this unclarity lies in the fact that the 3 sg. Optative also ends in *-h²⁴*, which is to say, with simple verbs of the *t* conjugation the 2 sg. Imperative and the 3 sg. Optative have fallen together historically in the middialect of Vayots Dzor (as is also true of the situation in many other dialects²⁵). On the other hand, the final *n* of the ending *-h'n* has obviously been dropped in the 2 sg. Imperative of suffixed verbs of the former *h* and *u* conjugations, cf. *թըռնիլ* (< *թոնչիլ*), 2 sg. Imp. *թըռնի'* (< *թըռնի'ն*), *թիլսնսլ* (< *թոլսնսլ*), 2 sg. Imp. *թիլս գի* (< *թիլս'ն գի*) etc.²⁶ In the latter case the elimination of the final *n* appears to have been analogical after the simple verbs of the former *u* and *t* conjugations, of which the 2 sg. Imperative has been ending in a vowel since the Old Armenian period. The point is that the final *n* has not been lost in the 2 sg. Imperative of irregular verbs, cf. *տընիլ* (< *ննիլ*), 2 sg. Imp. *տի'ն*, *ուղիլ* (< *ուտիլ*), 2 sg. Imp. *լի'ն*, *տսլ*, 2 sg. Imp. *տոն'ը*, *պերիլ* (< *բերիլ*), 2 sg. Imp. *պե'ր*²⁷. On the other hand, it is a common knowledge that irregular verbs (and irregular linguistic forms in general) are usually characterized by high frequency of use in the languages of the world, and that high frequency words, as a rule, undergo sound change earlier than low frequency ones do. As regards analogical change, the reverse situation is the case, namely analogical change takes place in low frequency words earlier than in high frequency ones²⁸. Accordingly, if the loss of the final *n* of the 2 sg. Imperative in the middialect of Vayots Dzor were motivated articulatorily, the irregular verbs would have undergone the change earlier than the regular ones. However, the constant presence of the final *n* in the 2 sg. Imperative of irregular verbs seems to speak in favour of the analogical motivation of its loss in the ending *-h'n* of the 2 sg. Imperative of regular verbs.

²⁴ Cf. **A. Vardanyan**, Vayoc' jori mijbararə [The middialect of Vayoc' jor], Yer., 2004, pp. էջ 60-63.

²⁵ Cf. **A. Margaryan**, 1975 Gorisi barbarə [The dialect of Goris], Yer., 1975, pp. 195-201, **M. Asatryan**, Urmiai (Xoyi) barbarə [The dialect of Urmia (Xoy)], Yer., 1962, pp. 103-116, **B. Mežunc'**, Šamšadin-Dilijani xosvack'ə [The subdialect of Šamšadin-Dilijan], Yer., 1989, pp. 80-81, 83-88, to mention just a few.

²⁶ Cf. **A. Vardanyan**, op. cit., pp. 60, 63.

²⁷ Cf. *ibid.*, p. 52.

²⁸ Cf. **S. Avetyan**, Ardi hayereni ynt'ac'ik p'op'oxut'yunneric' mekə kirarəhen lezvabanut'yan luysi nerk'o [One of the Ongoing Changes in Modern Armenian in the Light of Usage-Based Linguistics] // Banber Yerevani hamalsarani: Banasirut'yunn, 2019, № 2 (29), pp. 48-62.

Similarly, the historical interpretation of the lack of the final *p* in the 2 sg. Imp. ending *-h* (< Old Arm. *-hp*) in the dialect of Karno is far from simple. The final *p* is missing altogether in the 2 sg. Imperative of regular verbs, whereas some irregular verbs show doublets with and without the final *p*, cf. *pʰpʰtʰ*, 2 sg. Imp. *pʰtʰ(p)*, 2 pl. Imp. *pʰtʰpʰtʰpʰ*, *nɪnʰtʰ*, 2 sg. Imp. *ʎtʰ(p)*, 2 pl. Imp. *ʎtʰpʰtʰpʰ*, *unw*, 2 sg. Imp. *unn i(p)*, 2 pl. Imp. *unpʰtʰpʰ*²⁹. Accordingly, the disappearance of the final *p* is more likely to have been motivated analogically in view of the fact that high frequency words, as stated above, are generally more resistant to analogical change. However, this assumption is not without controversy because causative verbs also display similar doublets with and without the final *p*, cf. *ʃupʰʃpʰtʰ*, 2 sg. Imp. *ʃupʰʃgn i(p)*³⁰. Obviously, it would not be right to think that causative verbs are characterized by higher frequency of use as compared to non-causative regular verbs. Nevertheless, the constant presence of the final *p* in the 2 sg. Imperative of the irregular verb *nʰpʰtʰ* (cf. 2 sg. Imp. *nʰpʰ*, 2 pl. Imp. *nʰpʰtʰpʰ*)³¹ appears to be more decisive and to speak against the possible articulatory motivation of the loss of the final *p* in the 2 sg. Imperative of other verbs. Therefore, it seems more reasonable to assume that the final *p* in the ending *-hp* in the dialect of Karno has disappeared by analogy with the original vowel-final forms of the 2 sg. Imperative of simple verbs pertaining to the *t* and *w* conjugational classes³². On the other hand, the final *p* in the 2 sg. Imperative of causative verbs may have been restored analogically after the doublets of irregular verbs (cf. especially the adduced 2 sg. Imperative *unn i(p)* of the verb *unw*).

In our view, the situation is relatively clear in the dialect of Tigranakert, for the final *p* is always missing in the ending *-h p* of the 2 sg. Imperative with regular verbs, whereas all the relevant irregular verbs have retained the final *p* in the Imperative singular³³. Therefore, in the light of the above discussion, the loss of the final *p* in the 2 sg. Imperative of regular verbs is quite likely to have been motivated analogically after the vowel-final forms of simple verbs of the *t* and *w* conjugations.

In the dialect of Maragha, conversely, the disappearance of the final *p* appears to have been motivated articulatorily. Above all, H. Acharyan's claim that the 2 sg. Imp. ending *-p* has developed out of the Old Arm. diphthong *kw* characteristic of the 2 sg. Imperative of simple verbs of the *t* conjugation, having gone through the intermediate stage *t*, namely by the phonetic change *kw > t > p*,³⁴ seems questionable if not refutable. It should be noted the H. Acharyan does not adduce evidence in support of the alleged

²⁹ Cf. H. Mkrtč'yan, op. cit., pp. 69-70, 86.

³⁰ Cf. *ibid.*, pp. 81-82.

³¹ Cf. *ibid.*, 85.

³² For the original vowel-final forms of the Imperative singular in the dialect of Karno, see *ibid.*, pp. 71-78.

³³ Cf. A. Haneyan, op. cit., pp. 126, 131-132.

³⁴ Cf. H. Ačarean, K'nnut'iwñ Maratayi barbari [Study of the dialect of Maratā]. Yer., 1926, p. 234.

phonetic development $t\omega > t > p$ (incidentally, we also failed to find such forms that would confirm either the change $t > p$ or $t\omega > t > p$). On the other hand, not only various verbal forms but also numerous nominal ones clearly point toward the phonetic development $h > p$ in the final syllable in the dialect of Maragha, cf., for example, $hnqh > \mu o p p', \acute{u}w p h > \acute{u}w p p', \rho z \acute{u}w u f h > \rho z \acute{u}w u p p',$ among many others³⁵. Therefore, an assumption can be made that the final p' of the 2 sg. Imperative goes back to the earlier ending $-hp$. Moreover, the loss of the final p is quite likely to have been motivated articulatorily, especially considering the fact that the final p (and sometimes other consonants as well) has also been dropped in the 2 sg. Imperative of irregular verbs, cf. $տիհնէլ (< դնէլ), 2 \text{ sg. Imp. } տի, 2 \text{ pl. Imp. } տիրէք, ուտէլ (< ուտէլ), 2 \text{ sg. Imp. } կի, 2 \text{ pl. Imp. } կիրէք, տալ, 2 \text{ sg. Imp. } տու, 2 \text{ pl. Imp. } տուվէք/տուվրէք, տրսնէլ (< տեսնէլ), 2 \text{ sg. Imp. } տիս/տի, 2 \text{ pl. Imp. } տիսսէք/տսսէք, թօղնէլ (< թողնուլ), 2 \text{ sg. Imp. } թօղ/թօ, 2 \text{ pl. Imp. } թօղէք, պէրէլ (< բերէլ), 2 \text{ sg. } պի/պիր, 2 \text{ pl. Imp. } պիրէք³⁶. As far as the doublets $տիս/տի, թօղ/թօ, պի/պիր$ are concerned, the final consonants u, η, p seem to have been restored analogically after the corresponding forms of the 2 pl. Imperative, namely $տիսսէք, թօղէք, պիրէք$.$

Similarly, in the dialect of Hamshen there are indications suggesting that the elimination of the final p in the 2 sg. Imperative has been motivated articulatorily. Moreover, the preponderance of doublets with and without the final p (and with some verbs, the existence of only one variant) in the 2 sg. Imperative of both regular and irregular verbs³⁷ plausibly suggests that we have to do with an ongoing sound change.

To conclude, the 2 sg. Imperative, which was formed in several ways in Old Armenian, has displayed a general tendency toward uniformity in the course of the further development of the Armenian language. In this respect, the strong analogical interplay between the imperative forms of simple verbs of the t and h conjugations is quite remarkable. Whereas in some dialects the original distinction between the active vs. medio-passive inflection has been preserved, in other dialects, simple verbs of the former t and h conjugations have coalesced into a single conjugation type partially or fully, whereby either the ending $-hp$ or $-t (< \text{Old Arm. } -t\omega)$ of the 2 sg. Imperative has been generalized as a result of analogical extension. Furthermore, on the one hand, the final p of the Imperative sg. ending $-hp$ has been lost either by phonetic change or by analogy in a number of dialects, and on the other hand, the final vowel $-t$ (going back to the Old Armenian diphthong $-t\omega$) of the 2 sg. Imperative has undergone further change $t > h$ in the same

³⁵ Cf. *ibid.*, pp. 45-46, 57, 78.

³⁶ For the adduced forms, see *ibid.*, pp. 252-263, 237-238.

³⁷ Cf. **H. Ačařyan**, *K'nnut'yun Hamšeni...*, pp. 130-137.

dialectal areas. Hence, the final *h* of the 2 sg. Imperative in such cases may in principle have resulted either from the phonetic and/or analogical loss of the final *p* in the ending *-hp* or from the phonetic change *t>h*. It is not infrequently hard to say unequivocally which of the two aforementioned developments is responsible for the appearance of the form in question. Besides, it is sometimes far from clear whether phonetic change or analogy has entailed the actual disappearance of the final *p* in the ending *-hp* in a particular dialect. In this respect, the retention vs. loss of the final *p* in the 2 sg. Imperative of irregular verbs in general can serve as quite a reliable guideline for revealing the actual cause (namely, articulatory vs. analogical motivation) of the lack of the final *p* in the 2 sg. Imperative of regular verbs, though in a few instances, the final *p* of the 2 sg. Imperative of some irregular verbs is likely to have been restored by analogy with the 2 pl. Imperative.

ՍԱՐԳԻՍ ԱՎԵՏՅԱՆ – Եզակի հրամայականի վերջահանգ *p* -ի բացակայությունը և վերջահանգ *h*-ի ծագումը պայմանավորող հիմնական գործոնները հայերենի բարբառներում – Եզակի հրամայականը, որը հին հայերենում կազմվում էր մի քանի եղանակով, հայերենի հետագա զարգացման ընթացքում ձևային միասնականացման ընդհանուր միտում է ցուցաբերել: Այդ առումով հատկապես նշանակալից է *t* և *h* խոնարհման պարզ բայերի հրամայականի ձևերի համաբանական փոխներգործությունը: Եթե մի շարք բարբառներում սկզբնական ներգործաձև խոնարհման և կրավորաձև խոնարհման հակադրությունը պահպանվել է, ապա այլ բարբառներում նախկին *t* և *h* խոնարհման պարզ բայերը լիովին կամ մասնակիորեն համընկել են մեկ միասնական խոնարհման տիպի մեջ, որի դեպքում համաբանական ընդլայնմամբ ընդհանրացել է հրամ. եզ. 2-րդ դեմքի կա՛մ *-hp* վերջավորությունը, կա՛մ *-t* (< Old Arm. *-taw*)-ն: Բացի այդ՝ մի կողմից մի շարք բարբառներում եզակի հրամայականի *-hp* վերջավորության վերջահանգ *p*-ն անհետացել է հնչյունափոխությամբ կամ համաբանությամբ, մյուս կողմից՝ եզակի հրամայականի վերջահանգ *-t* ձայնավորը (< h. հայ. *-taw*՝ երկբարբառից) հետագա *t>h* հնչյունական զարգացման է ենթարկվել այդ նույն բարբառային տարածքներում: Հետևաբար այդպիսի դեպքերում եզակի հրամայականի վերջահանգ *h*-ն սկզբունքորեն կարող է առաջացած լինել կա՛մ *-hp* վերջավորության վերջահանգ *p*-ի հնչյունական կամ համաբանական անկմամբ, կա՛մ էլ *t>h* հնչյունափոխությամբ: Եվ երբեմն դժվար է միանշանակ ասել, թե վերոնշյալ երկու զարգացումներից որ մեկն է հանգեցրել տվյալ ձևի առաջացմանը: Բացի այդ՝ երբեմն այնքան էլ պարզ չէ՝ արդյոք տվյալ բարբառում *-hp* վերջավորության վերջահանգ *p*-ի անհետացումը հնչյունական, թե՛ համաբանական պայմանավորվածություն ունի: Այդ առումով անկանոն բայերի հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևում վերջահանգ *p*-ի պահպանված կամ չպահպանված լինելը հիմնականում կողմնորոշիչ միջոց է կանոնավոր բայերի հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևում վերջահանգ *p*-ի բացակայության իրական պատճառը (այն է՝ հնչյունական կամ համաբանական պայմանավորվածությունը) վերհանելու հարցում, թեև ա-

ռանձին դեպքերում որոշ անկանոն բայերի հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևի վերջահանգ *ր*-ն, հավանաբար, վերականգնվել է երկրորդաբար՝ հրամ. հոգ. 2-րդ դ. ձևի համարանությունը:

Բանալի բառեր – *հին հայերեն, հայերենի բարբառներ, համարանական փոխներգործություն, է և ի խոնարհման պարզ բայեր, համարանական ընդայնում, եզակի հրամ. -իր վերջավորություն, հնչյունափոխություն, համարանություն, հրամայականի եզ. 2-րդ դ., անկանոն բայեր, կանոնավոր բայեր*

САРГИС АВЕТЯН – Основные факторы, обуславливающие отсутствие конечного *р* и возникновение конечного *ի* императива единственного числа в армянских диалектах. – Императив 2-ого л. ед. ч., который образовался несколькими способами в древнеармянском языке, проявлял общую тенденцию к единообразию в дальнейшем развитии армянского языка. В этом отношении сильное аналогическое взаимодействие между формами императива простых глаголов спряжений *է* и *ի* весьма примечательно. Тогда как в некоторых диалектах первоначальное различие между активным и медио-пассивным типами спряжения сохранилось, в других диалектах простые глаголы бывших спряжений *է* и *ի* объединились в один общий тип спряжения частично или полностью, при котором либо окончание *-իր*, либо окончание *-տ* (< Old Arm. *-tuw*) было обобщено в результате аналогического расширения. Кроме того, с одной стороны конечный *р* окончания *-իր* императива единственного числа был потерян либо в результате фонетического изменения, либо по аналогии в ряде диалектов, с другой стороны, конечный гласный *-տ* (восходящий к древнеармянскому дифтонгу *-tuw*) императива единственного числа претерпел дальнейшее изменение *т>ի* в тех же диалектных областях. Следовательно, конечный гласный *ի* императива 2-ого л. ед. ч. в таких случаях в принципе может быть либо результатом фонетической и/или аналогической потери конечного *р* в окончания *-իր* 2-ого л. ед. ч., либо результатом звукового изменения *т>ի*. Иногда трудно с уверенностью сказать, какое из двух вышеупомянутых изменений является причиной появления данной формы. Кроме того, иногда не совсем ясно, повлекло ли за собой фонетическое изменение или аналогия фактическое исчезновение конечного *р* окончания *-իր* в том или ином диалекте. В этом отношении, сохранение или потеря конечного *р* в форме императива 2-ого л. ед. ч. неправильных глаголов в основном служит ориентиром для выявления реальной причины (а именно, артикуляционной или аналогической мотивации) отсутствия конечного *р* в форме императива 2-ого л. ед. ч. правильных глаголов, хотя в отдельных случаях конечный *р* императива 2-ого л. ед. ч. некоторых неправильных глаголов, вероятно, был восстановлен вторично по аналогии с формой императива 2-ого л. мн. ч.

Ключевые слова: *древнеармянский язык, армянские диалекты, сильное аналогическое взаимодействие, простые глаголы спряжений է и ի, аналогическое расширение, окончание -իր императива единственного числа, фонетическое изменение, аналогия, 2-ое л. ед. ч. императива, неправильные глаголы, правильные глаголы*

EXPLORING THE PRAGMATIC RELATIONSHIP BETWEEN WORD MEANING AND TEXTUAL CONTENT IN A SCIENTIFIC PAPER

SHUSHANIK PARONYAN

The ultimate goal of any communicative act is to create meaning. The meaningful combination of language units creates the overall content of oral or written communication and realizes the communicative intent of the writer or speaker. The aim of the present article is to study how the communicative intent of the writer unfolds through the use of words having a specific semantic component as part of the lexical meaning. Words that have a negative semantic component as part of denotative meaning as well as phrases which contain one or more words with negative denotative meaning have been picked out from the article “Genocide” by R. Lemkin¹ and studied. The communicative-semantic and pragmatic analyses of the practical material has revealed that with the help of the words and phrases containing negative referential meaning, the author creates a convincing and powerful content and achieves his goal, which is to condemn genocidal activities.

Key words: *semantics, lexicology, word meaning, denotation, persuasion, genocide, communicative-pragmatic approach*

Introduction

The words are the basic units of the language system which contain meaning and create meaningful chunks of language. In the natural flow of speech the words are assembled to form content, that is, the subject matter of oral or written communication. The process of grouping the lexical units together is regulated by certain linguistic and extralinguistic factors such as collocability, conformity to language usage in terms of grammar and style, compliance with the semantic, communicative and pragmatic requirements of the context and so on. The analysis of word meaning and content has been carried out from different standpoints in linguistics, such as lexicology and semasiology in particular, discourse analysis, pragmatics and stylistics². The aim of the present article is to explore how the communicative intent of the writer unfolds through the use of words having specific lexical meaning. The research is carried out on the mate-

¹ **Lemkin R.**, Genocide // American Scholar, Vol. 15, no. 2, 1946, p. 227-230.

² See **Palmer F. R.**, Semantics (A New Outline), Moscow, 1982, **Lyons J.**, Linguistic Semantics: An Introduction, CUP, 1996, **Halliday M.A.K.**, Language as Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning, London, Edward Arnold, 1979, **Johnstone B.**, Discourse Analysis, N.Y., Blackwell Publishing, 2002, **Eikmeyer H.-J.**, Word, Sentence and Text Meaning // Text and Discourse Constitution (Empirical Aspects, Theoretical Approaches), ed. by J. S. Petöfi, Walter de Gruyter, Berlin-N. Y., 1988, էջ 215-268, **Norricks N. R.**, Discourse and Semantics // The Handbook of Discourse Analysis, ed. by D. Schiffrin, D. Tannen, H. Hamilton, Blackwell Publishers, Massachusetts, USA, Oxford UK, 2001, p. 76-99.

rial of the article ‘‘Genocide’’ by R. Lemkin³. The words that have a negative semantic component as part of denotative meaning and the phrases which contain words with negative denotative meaning have been picked out from the article and studied by utilizing qualitative and quantitative research methodologies. The analysis of the practical material is carried out from communicative-semantic and pragmatic perspectives, taking into consideration the lexicological aspects of word meaning⁴.

The topic of the article deals with an exceptionally antihuman and savage action – genocide, a brutal and atrocious crime against mankind which must be condemned and banned. The author’s communicative intent is to persuade the readers that extermination of groups of people on the basis of their ethnic, racial, religious or any other category is a crime which should be termed ‘genocide’. He promotes the idea that any genocidal act must be punishable by international law. The study of the language material of the article reveals that with the help of the words and phrases containing negative referential meaning, the author creates a convincing and powerful content and achieves his goal, which is to condemn genocidal activities.

Pragmatic Approach to Lexical Meaning and Content

The lexicological interpretation of lexical meaning as ‘‘the main material part of the world, which reflects the concept that the given word expresses and the basic properties of the thing it denotes’’⁵ is, undoubtedly, common knowledge. So is the admission of signification as the inherent property of the word and the acknowledgement of denotative and connotative parts of meaning in Lexicology⁶. The content of any piece of language product is formed on the basis of the interplay of these two major aspects of word meaning, with either connotative or denotative meaning prevailing in different styles of language. The present research is conducted on the material of a scholarly article, i. e. a piece of writing which is formulated on the basis of scientific prose. Obviously, it has all the characteristic features of this functional style, such as precision, objectiveness and absence of emotiveness⁷. Having the aim of examining the issue of creating textual content via word meaning, my analysis will address this

³ R. Lemkin was a lawyer of Jewish descent whose family suffered from the Holocaust. He is best known for coining the term ‘‘genocide’’ and initiating the Genocide Convention. Thanks largely to his efforts, the United Nations approved the Genocide Convention, and it was adopted by the General Assembly of the United Nations on 9 December 1948. Cf. **Gasparyan S., Sh. Paronyan, A. Chubaryan, G. Muradyan**, Raphael Lemkin’s Draft Convention on Genocide and the 1948 UN Convention: A Comparative Discourse Study, Yerevan, YSU Press, 2016.

⁴ See **Cruse D. A.**, *Lexical Semantics*, CUP, N.Y., 2001, **Arnold I.**, *The English Word*, M., Высшая школа, 1973.

⁵ **Girunyan G.**, *English Lexicology (Theoretical Course)*, Եր., Հեղինակային հրատարակություն, 2009, էջ 34:

⁶ **Minaeva L.**, *English Lexicology and Lexicography*, Astrel, Moscow, 2007, R. Ginsburg, S. Khidekel, G. Knyazeva, A. Sankin, *A Course in Modern Lexicology*, Moscow, 1979.

⁷ See **Anigbogu N. C.**, *The Language of Science: A Lexical Study of Academic Writing in Computer Science* // *British Journal of English Linguistics*, Vol. 4, No. 3, 2016. file: // C:/Users/paron/Downloads/THE_LANGUAGE_OF_SCIENCE_pdf.pdf

aspect of the scientific material.

The aim of any research article is to prove a hypothesis, to study an object or a law, to unveil the characteristic features of a phenomenon or a condition, and to address many other scientific issues. Due to the necessity of producing an impartial, exact and accurate picture of a condition, the language employed in scientific literature is usually devoid of explicit emotiveness. The terms and terminological combinations, standard clichés and phrases, stylistically neutral words and the words used in their primary logical meaning create the factual, empirical or technical content of the research which should be unbiased and knowledge-based. Hence, we can state that in the language of scientific prose the denotative meaning, that is, the referential and extentional part of word meaning, comes to the fore. Anyhow, many linguists state that emotiveness is not completely or unconditionally excluded from research articles. As I. R. Galperin notes, there may be hypotheses, pronouncements and conclusions which, being backed up by strong belief, call for the use of some emotionally coloured words: "Our emotional reaction to facts and ideas may bear valuable information, as it itself springs from the inner qualities of these facts and ideas. We depend in no small degree upon our emotional reactions for knowledge of the outer world"⁸.

The topic of R. Lemkin's article concerns a very sensitive and heavy topic, genocide, atrocious and cruel mass killing of humans. The author's goal is to show the evil sides of this abhorring action and to persuade the readers to side with him in his attempt to raise his voice against this crime. Naturally, the tone of the language presupposes a certain amount of the author's emotional reaction to the facts and ideas formulated in it. Admittedly, it is quite impossible to write about massacres, tortures and mass deportations of people without showing any emotional attitude to those facts. Speaking about emotions, it is customary to distinguish between two opposite poles of emotive evaluation – positive and negative. The act of genocide, naturally, evokes negative feelings and emotions. Hence, R. Lemkin structures his persuasive technique around creating a content that condemns genocide. He does this with the help of words and phrases that have a negative denotative semantic component. In the next part of the paper, I will analyze the words and phrases with negative denotative meaning, and try to reveal how they contribute to the condemnatory content of the article.

Negative Semantic Component as Part of Direct Referential Meaning

The article "Genocide", which was published in 1946, bears the horrifying impact of two major international crimes of the 20th century – the annihilation of the Armenian population in Turkey and the Jews in Germany. Addressing the ferocious military and political plans of Germany during the World War II, R. Lemkin states that the ultimate aim of the Nazi leaders, which was "planned

⁸ See Galperin I. R., *Stylistics*, Высшая школа, Москва, 1979, p. 312.

throughout occupied Europe”, was “mass obliteration of nationhood”, the destruction of “national, racial and religious groups – both biologically and culturally”. The idea to commit this vicious crime was suggested and supported by certain experiences from the past, such as the destruction of religious groups in the wars of Islam and the Crusades, the massacres of the Albigenses, Waldenses and Armenians. Firstly, R. Lemkin tries to coin a precise term for the concept of mass destruction of people - genocide. He defines genocide as “the crime of destroying national, racial or religious groups”. Further, he attempts to create an international legal framework through which genocidal actions in any part of the world will be punished by law and banned in the future.

R. Lemkin creates a content which imparts negative evaluation of the phenomenon under discussion. The communicative-semantic analysis of the words used in the article has revealed a great number of words which are related to the concept of genocide. The following words, which are picked out from the article, are nouns and verbs mainly which contain negative semantic component as part of referential meaning:

annihilate, conspiracy, crime, criminal, criminality, butchery, destroy, destruction, obliterate, eradicate, exterminate, massacre, murder, eradicate, genocide, homicide, hostility, killing, mistreatment, occupant, patricide, barbarity, persecution, punish, punishable, punishment, wipe out

In order to highlight the atmosphere of negative evaluation of the genocidal actions created by the author, let us illustrate the semantic structure of some of these words via dictionary entries⁹.

Annihilate – verb, to destroy completely, to destroy something or someone; to defeat entirely.

Barbarity – noun, behaviour that deliberately causes extreme pain or suffering to others; extreme cruelty.

Crime – noun, an activity that involves breaking the law; an illegal act or activity that may be punished by law; an activity that you think is immoral or is a big mistake.

Destruction – noun, the process of being destroyed; the action of causing so much damage to something that it no longer exists or cannot be repaired.

Obliterate – verb, means to remove all signs of something, either by destroying or covering it completely.

Exterminate – verb, to kill all the members of a group of people or animals; to get rid of or destroy completely.

Massacre – noun, the killing of a large number of people especially in a cruel way.

Murder – noun, the crime of killing somebody deliberately; the act of killing a person on purpose and illegally.

⁹ See Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English, A. S. Hornby, 7th Edition, OUP.2006:

Eradicate – verb, to destroy or get rid of something; to remove utterly; to destroy completely as if down to the roots.

Genocide – noun, the deliberate killing of a race of people; the deliberate and systematic extermination of a national, racial, political, or cultural group.

Proceeding from the hypothesis that the choice of particular lexical units acquires certain significance for developing the textual content or the semantic framework in R. Lemkin’s article, word-frequency count has been applied to the textual material. The results of the count are shown on Chart 1.

The count of the words that have negative denotative meaning comes to prove that the repetitive use of this semantic component pursues a well-planned communicative-pragmatic strategy. The author generates a tense and oppressive atmosphere, he makes a strong impact on the public and persuades them to take action – to pass an international law that prevents and bans genocidal policy.

Chart 1

Crime/criminal/criminality	32
Genocide/genocidal	30
Destruction/destroy	12
massacre	3
Punish/punishment	4
Exterminate/extermination	3
annihilate	3
murder	2

Information Structure as an Outcome of Word Meaning

The communicative-pragmatic strategy to condemn the act of mass murders and persuade the readers to side with the author’s point of view becomes more apparent when contextual analysis is conducted. In fact, the chunks of words - expressions, word combinations and phrases which contain the words stated above, have a strong effect of negativity and create the serious and concerned tone of the writing. Let us observe how the information structure that has negative evaluation develops in the article. Firstly, I will pick out chunks of words that contain at least one word with negative denotative meaning presented on Chart 1. Further, I will observe some of these words in the context of the textual material, and highlight the communicative-pragmatic effect that the negative semantic component produces.

Genocide: *genocide as a national crime, genocidal practices, commit genocide, every specific act of genocide, by including genocide in the indictment, the crime of genocide, persons accused of genocide, the liability for genocide, the criminal philosophy of genocide, a state of genocide, punishment of genocide, anti-genocide clauses.*

(1) **Genocide** can be carried out through acts against individuals, when the ultimate intent is to annihilate the entire group composed of these individuals;

every specific act of **genocide** as directed against individuals as members of national or racial group is illegal under the Hague Convention.

(2) Only after the cessation of hostilities could the whole gruesome picture of **genocide** committed in the occupied countries be reviewed.

(3) The crime of **genocide** should be recognized therein as a conspiracy to exterminate national, religious or racial groups.

In the above statements, the author's goal is to prove that the term 'genocide' is the best legal term that should be used to name the act of deliberate mass killings of groups of people. In example (1), the infinitive *to annihilate* in the phrase "ultimate intent is to annihilate the entire group..." denotes the aim of the doer to perform an action which has a negative denotative meaning – to destroy something or someone. This meaning is increased with the help of the word combination *ultimate intent*, where the attribute *ultimate* implies an unacceptable act that is being performed. The adjective *ultimate* expresses the highest quality of something, "most extreme, best, worst, greatest, most importance, etc."¹⁰ Thus, the adjective *ultimate*, which modifies the subject *intent* as an attribute, conveys negative evaluation (worst) to the textual content.

In the phrase *gruesome picture of genocide* in example (2), the deprecation of the act of genocide is intensified with the adjective *gruesome* that expresses negative emotional evaluation. Furthermore, the noun *cessation* in the phrase *cessation of hostilities* has the meaning of stopping an action. It is more often modified by the noun *hostility* and conveys a negative impact to the textual content.

In example (3), the author calls genocide a crime, and the phrase *conspiracy to exterminate* expresses a hidden, secret desire to perform illegal and deplorable action – to kill all the members of a group of people.

Destruction: *destruction of whole populations, destruction of entire nations, destruction of millions, biological destruction of nations and races.*

(4) The last war has focused on the phenomenon of the **destruction** of whole populations – of national, racial and religious groups – both biologically and culturally.

(5) While society sought protection against individual crimes, or rather crimes directed against individuals, there has been no serious endeavor hitherto to prevent and punish the murder and **destruction** of millions.

In example (4), the noun *destruction* is the communicative focus of the prepositional phrase *destruction of whole populations*. It highlights the harmful action which causes complete damage to groups of people - nations, races, religious groups. In this context the author conveys the idea that genocide is destruction - a drastic and ruthless action. It leads to complete non-existence of

¹⁰ See Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, A. S. Hornby, 7th Edition, OUP.2006, p. 1596

groups of people and, therefore, it should be condemned and banned.

In example (5), the noun *destruction* is again used to denote damage to a great number of people - *destruction of millions*. By stressing this act, the author tries to persuade the readers that the result of this harmful performance is highly condemnable and the problem needs legal regulation. Moreover, the use of some other words with negative denotative meaning, such as *crimes* (2 times), *punish*, *murder*, increases the effect of creating a textual content that has a clear condemning attitude.

Crime/criminal: *crime without a name, individual crime, motivation of the crime, crime of destroying, a crime of only national importance, national crime, international crime, commit a crime, guilty of the crime of genocide, criminal intent*

(6) *The problem now arises as to whether it is a **crime** of only national importance, or a **crime** in which international society as such should be vitally interested. Many reasons speak for the second alternative. It would be impractical to treat genocide as a national **crime**, since by its very nature it is committed by the state or by powerful groups which have the backing of the state.*

(7) *By its very legal, moral and humanitarian nature, genocide must be considered an international **crime**.*

In the context of R. Lemkin's paper, the noun *crime*, which denotes a punishable thing, is related to an exceptionally blameworthy and culpable action – genocide. In example (6), the author uses the phrases *a crime of only national importance, a national crime*. Hence the harmful effect of this unlawful act is emphasized by extending the size of those who are responsible for it. Furthermore, the scale of responsibility, and therefore, the effect of transgression and atrocity is made even stronger by ascribing this criminal act to the moral responsibility of even a greater number of people – “*international society*”, “*powerful groups which have the backing of the state*”. R. Lemkin considers genocide to be an *international crime* and delegates the responsibility of preventing genocidal actions to a number of states, stressing the importance of preventing this evil action.

The analysis of the words containing negative denotative meaning reveals how these words shape the content of the article, develop the stern tone of the writing and convey the author's deprecatory attitude to the acts of mass killings that were committed against mankind.

The analysis of the practical material has also revealed another communicative tactics which increases R. Lemkin's accusation of the genocidal actions. In the word combinations which contain only one word with negative denotative meaning, both the words may acquire this meaning. As a result, the effect

of conveying condemnable tone to the textual content becomes stronger. For example:

Mass obliteration, mass barbarity, mass murder, mass persecution

(8) *In this way a **mass obliteration** of nationhoods had been planned throughout occupied Europe.*

(9) ***Mass persecutions** forced **mass flight**.*

The examples (8) and (9) contain the word combination 'mass+noun'. The adjective *mass* does not contain negative denotative component in its lexical meaning. In the article it modifies a noun with negative denotative meaning: *mass obliteration, mass persecutions, mass flight*. The scale of the misconduct is increased by attributing the responsibility for committing this shameful crime to a big group of people. Hence the discouragement of the author is reinforced, and so is the negativity of the content.

The analysis of the article enables us to conclude that the communicative intent of the R. Lemkin is to persuade the readers that extermination of groups of people on the basis of their ethnic, racial, religious or any other belonging is a crime which should be termed '*genocide*'. It must be considered an act which is punishable by international law. The aim of the author is accomplished on the lexical level, through the use of words having negative denotative meaning. The communicative-pragmatic analysis comes to prove that the author achieves his goal by creating a convincing and powerful content that condemns genocidal activities with the help of words and phrases containing negative referential meaning.

Conclusion

R. Lemkin's article 'Genocide' was written back in 1946. Despite the long time span separating us from the time it was written, almost 80 years, the problem of creating preventive legislative measures against genocide remains actual. The anxiety of the author concerning mass murders in different parts of the world is insistent, the need for preventing, condemning and banning criminal acts against humanity is still under question. The mechanism for stopping genocidal actions legally has not been found. Even in the 21st century the world suffers from the same vicious and sinful attacks of one group of people against another as it did many centuries before. The shameful evidence of this is the endorsement of genocidal policy and ethnic cleansing in Artshakh, launching aggressive mass attacks on the population in Syria, Iraq, Serbia, Ukraine and elsewhere. Today mankind needs peace, empathy, reconciliation, good-will and rapport as much as ever.

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՊԱՐՈՆՅԱՆ – *Բառիմաստի և տեքստի բովանդակության գործարանական փոփոխարարչության հարցը գիտական հոդվածում* – Յուրաբանչյուր հաղորդակցության վերջնական նպատակը իմաստ ստեղծելն է: Իմաստալից լեզվական միավորների համադրությամբ կառուցվում է բանավոր կամ գրավոր հաղորդակցության բովանդակությունը և իրագործվում գրողի կամ բանախոսի հաղորդակցական մտադրությունը: Սույն հոդվածի նպատակն է ցույց տալ, թե ինչպես է որոշակի բառիմաստային բաղադրիչ ունեցող բառեր օգտագործելու միջոցով տեքստի շարադրանքի մեջ ձևավորվում գրողի հաղորդակցական մտադրությունը: Ռ. Լեմկինի “Genocide” («Ցեղասպանություն») հոդվածից ընտրվել և ուսումնասիրվել են այն բառերը, որոնք ունեն բացասական իմաստային բաղադրիչ՝ որպես հիմնանշանակային իմաստի մաս, ինչպես նաև այն արտահայտությունները, որոնք պարունակում են մեկ կամ մի քանի բացասական նշանակություն ունեցող բառեր: Հոդվածի հաղորդակցական-իմաստային և գործարանական քննությամբ ցույց է տրվում, որ բացասական հիմնանշանակային իմաստ պարունակող բառերի և բառակապակցությունների օգնությամբ հեղինակը հասնում է իր հաղորդակցական նպատակին՝ ստեղծել ցեղասպանական գործողությունները դատապարտող համոզիչ և հզոր բովանդակություն:

Բանալի բառեր – *իմաստաբանություն, բառագիտություն, բառիմաստ, հիմնանշանակություն, համոզում, ցեղասպանություն, հաղորդակցական-գործարանական մոտեցում*

ШУШАНИК ПАРОНЯН – *Исследование прагматических отношений между значением слова и содержанием текста в научной статье.* – Конечная цель любого коммуникативного акта состоит в том, чтобы создать смысл. Сочетанием смысловых языковых единиц создается смысловое содержание устного или письменного общения и реализуется коммуникативное намерение пишущего или говорящего. Целью настоящей статьи является исследование реализации коммуникативного замысла писателя посредством использования слов в составе лексического значения которых имеется определенный семантический компонент. Из статьи Р. Лемкина «Genocide» («Геноцид») были отобраны и изучены слова, имеющие отрицательный семантический компонент в составе денотативного значения, а также словосочетания, в состав которых входит одно или несколько слов с отрицательным денотативным значением. Коммуникативно-семантический и прагматический анализ статьи показал, что с помощью слов и словосочетаний, содержащих негативное денотативное значение, автор создает убедительное и мощное содержание, осуждающее геноцидную деятельность, и тем самым достигает своей цели.

Ключевые слова: *семантика, лексикология, значение слова, денотативная соотнесенность, убеждение, коммуникативно-прагматический подход*

ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԸ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ
«ԲՈՒԶԱՆԴԱՐԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ» ԵՐԿՈՒՄ

ԱՆՆԱ ԱԲԱԶՅԱՆ, ԱՆԱՀԻՏ ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ

Գրաբարով մատենագրությունը հարուստ նյութ է տալիս գրաբարի եզրույթային համակարգի վերաբերյալ: Այն կարիք ունի ամբողջական և բազմակողմանի քննության: Սույն աշխատանքը ներկայացնում է գրաբարի եզրույթները Փ. Բուզանդի «Պատմություն Հայոց» երկի փաստական նյութի հիմքով: Երկի բառապաշարը և նրա բաղադրիչը կազմող եզրույթային համակարգը բազմաշերտ են՝ պայմանավորված երկի բովանդակությամբ, նպատակաուղղվածությամբ և ոճական զանազան առանձնահատկություններով: Քննության են ենթարկվել հասարակական-վարչաքաղաքական հարաբերություններ արտահայտող եզրույթները, որոնք իմաստային դիտակետում բազմաշերտ են: Առաջին անգամ ներկայացվում են՝ ա) երկրի **պաշտոնակարգությունը**՝ արքունի և ռազմական պաշտոնները և պաշտոնյաների գործառույթները արտացոլող եզրույթներ, բ) **երկրի պետական կառուցվածքը** իր ենթակառուցվածքներով արտացոլող եզրույթներ: Առանձին քննության են ենթարկվել տարածությունը դրսևորող եզրույթները: Ներկայացված 50 եզրույթներից 12-ը փոխառություն են պահլավերենից, 6-ը՝ հունարենից, 1-ը իրանական փոխառություն է, 31-ը հայերենի հիմնաշերտի բառեր են: Անհրաժեշտության դեպքում յուրաքանչյուր եզրույթ արժևորվում է նաև տարժամանակյա դիտակետում: Աշխատանքը կարևորվում է ոչ միայն համաժամանակյա քննության շրջանակում, այլև փաստական հարուստ նյութ է տալիս պատմական եզրույթաբանության համար, քանի որ արդի արևելահայերենի եզրույթների մեծ մասը ունի գրաբարյան հենք:

Բանալի բառեր – *պաշտոնակարգություն, քաղաքական կառույց, վարչաքաղաքական ենթակառուցվածքներ, ռազմական և արքունի պաշտոններ, նախարար, նահապետ, ազատ, ավագ, խորհրդական, ոստիկան, գործակալ*

Յուրաքանչյուր լեզվի բառապաշարի կարևորագույն բաղադրիչ է տվյալ լեզվի եզրույթային (տերմինային)¹ համակարգը: Չնայած այն հանգամանքին, որ գրաբարի բառապաշարը իմաստակառուցվածքա-

¹ *Տերմին* բառը ծագում է լատիներենից, ունի եզր, սահման նշանակությունը: Գիտական գրականության մեջ շրջանառվում են նաև **եզր**, **եզրույթ** տարբերակները: Մանրամասն տե՛ս **Լ. Եզեկյան**, Ոճագիտություն, Եր., 2003, էջ 34-38; **Հ. Պետրոսյան**, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 578-581 նն:

յին և ստուգաբանական մանրակրկիտ քննության ենթարկված է², այնուամենայնիվ գրաբարի եզրույթների մասին գրաբարագիտության մեջ միայն առանձին դիտարկումներ կան: Մինչդեռ գրաբարով ավանդված ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրությունն ամփոփում է եզրույթների հարուստ համակարգ, որը կարիք ունի ոչ միայն իմաստաստուգաբանական, կառուցվածքային, այլև ոճական քննության: Գրաբարի եզրույթների համաժամանակյա յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն, ինչին ուղղված է նաև սույն աշխատանքը, կարևոր է գրաբարագիտության համար՝ պայմանավորված հետևյալ հանգամանքներով. 1) գրաբարի եզրույթային համակարգի համաժամանակյա քննությունը արժևորվում է գրաբարով մատենագրության բառապաշարի համաժամանակյա գնահատման դիտակետում, 2) այն տալիս է փաստական հարուստ նյութ գրաբարի եզրույթների տարժամանակյա ուսումնասիրության համար, ինչը հիմք է պատմական եզրույթաբանության համար, 3) գրաբարի եզրույթների համակարգային քննության արդյունքները համաժամանակյա ուսումնասիրության շրջանակում հնարավորություն են տալիս գնահատելու արդի գրական հայերենի բառապաշարը և նրա բաղադրիչը կազմող եզրույթները, քանի որ արդի գրական արևելահայերենի եզրույթների, ինչպես նաև ողջ բառապաշարի հիմնաքարը պիտի որոնել գրաբարի բառապաշարում և եզրույթային համակարգում: Գործառական տարբեր ոճերում եզրույթների գործառույթն ունի տարբեր նկարագիր, ինչը պայմանավորված է տվյալ ոճի երկի բովանդակությամբ և նպատակաուղղվածությամբ, որոնք ձևավորում են նրա բառապաշարը: Օրինակ՝ «գիտական ոճի բառապաշարի հիմնական շերտը, որը միաժամանակ կարող է ոճակազմիչ նշանակություն ունենալ, կազմում են տերմինները՝ «գրադոմնաբային կամ մասնագիտական բառերը»³: Մինչդեռ գեղարվեստական ոճում ոչ միայն եզրույթային համակարգը, այլև ողջ բառապաշարը բազմաշերտ է և կարող է ներառել նաև գործառական մյուս ոճերին բնորոշ լեզվական տարբեր իրողություններ⁴, ի թիվս նրանց՝ նաև բառեր, եզրույթներ և բառ-եզրույթներ: Լեզվաբանական գրականության մեջ տերմինագիտական (եզրույթաբանական) շրջանակում բառապաշարը բաժանվում է 3 շերտի⁵. ա) ընդհանրական նշանակության բառեր, բ) եզրույթներ, որ ունեն տերմինային նշանակություն (բուն եզրույթներ), գ) բառեր, որոնք, ըստ գործառական տիրույթի, և՛ ընդհանրական նշանակության բառեր են, և՛ եզրույթներ: Եզրույթների և բառերի հարաբերակցության

² Մանրամասն տե՛ս Ա. Աբաջյան, Ն. Դիլբարյան, Ա. Յուզբաշյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., 2017, էջ 120-226; Ն. Դիլբարյան, Ա. Խաչատրյան, Հայերենի փոխառյալ և բնիկ բառերը, Եր., 2018:

³ Լ. Եզեկյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

⁴ Մանրամասն տե՛ս նույն տեղը, էջ 83-95:

⁵ Մանրամասն տե՛ս Է. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 320:

այս գիտական մոտեցումը համարելով ճշգրիտ և հիմնավորված՝ գրաբարի եզրույթների համաժամանակյա ուսումնասիրությունը կատարում ենք՝ ներառելով այն բառերը, որոնք միայն **եզրույթներ** են, և **բառ-եզրույթները**. նրանք ունեն և՛ բառային ընդհանրական նշանակություն, և՛ միաժամանակ որևէ բնագավառ ընդգրկող եզրույթներ են:

Գրաբարով մատենագրության մեջ իր հարուստ բառապաշարով առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Փավստոս Բուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկը: Երկի բառապաշարի ակնհայտ հատկանիշը իմաստային բազմաշերտությունն է, որը պայմանավորված է աշխատության **բովանդակությամբ և նպատակաուղղվածությամբ**: Բուզանդը ոչ միայն պատմական իրողությունների զուտ նկարագրություն է տալիս, այլև դրանք դարձնում ներագրու և տպավորիչ յուրաքանչյուր ընթերցողի համար, քանի որ հասարակական-քաղաքական, ռազմական, հոգևոր-մշակութային կյանքի յուրաքանչյուր դրվագ առանձնանում է իր ոճական դրսևորումներով, ինչը առաջին հերթին վերաբերում է երկի բառապաշարին: Երկի բովանդակության և նպատակաուղղվածության մասին հեղինակը գրում է, որ ինքը մանրամասն անդրադարձել է հայոց թագավորներին, նկարագրել նրանց ներքին և արտաքին քաղաքական գործունեությունը: Երկում առանձնակի խնամքով են ներկայացվում մշակութային և հոգևոր կյանքը, ռազմական վիճակը՝ պատերազմների, հաղթանակների և պարտությունների տպավորիչ դրվագներով «վարք թագաւորաց, նախարարաց, զօրավարաց»⁶ (էջ 6): Ուստի իմաստային բազմաշերտությունը բնորոշ է ոչ միայն երկի ողջ բառապաշարին, այլև եզրույթային համակարգին: Հաճախադեպ են կրոնական բովանդակության բառերն ու եզրույթները⁷, ռազմական, իրավասօրենսդրական, կենցաղային, տարածական և այլ հարաբերություններում գերակշռող եզրույթները: Երկում մեծ տեղ են զբաղեցնում **հասարակական-վարչաքաղաքական** հարաբերությունները՝ 1) երկրի պետական-վարչական կառուցվածքը, 2) պետական և զինվորական պաշտոնները. այս հենքով՝ պաշտոնակարգությունը, 3) թագավորների ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, 4) իրավասօրենսդրական համակարգը, տարածական հարաբերությունները ևն: Իմաստային շերտերից յուրաքանչյուրն ունի իր ենթաշերտերը, ուստի դրանց ամբողջական ուսումնասիրությունը ընդգրկում է բազմաձև վաաստական նյութ, որի քննությունը ամբողջական պատկերով մեկ հոդվածի շրջանակներում խորքային չի կարող լինել:

Սույն ուսումնասիրությունը ընդգրկում է հասարակական-վար-

⁶ Քննությունը կատարված է ըստ «Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց /Բուզանդարան պատմութիւնք» (Եր., 1987) բնագրի: Բնագրային հղումների և օրինակների էջերը տրվում են շարադրանքում:

⁷ Մանրամասն տե՛ս **Ա. Աբաջյան, Ա. Յուզբաշյան**, Կրոնական բովանդակություն ունեցող բառերը Փ. Բյուզանդի «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկում, «Էջմիածին», Է, 2022, էջ 50-65:

չաքաղաքական հարաբերություններ արտահայտող այն եզրույթները, որոնք ներկայացնում են՝ 1) պաշտոնակարգությունը արքունիքում. այն է՝ արքունի պաշտոնները և դրանք իրականացնող պաշտոնյաների գործառույթը ներկայացնող եզրույթներ, 2) երկրի **վարչաքաղաքական կառուցվածքը իր ենթակառույցներով** ներկայացնող եզրույթներ⁸: Եզրույթներից յուրաքանչյուրը արժևորվում է իմաստաստուգաբանական առանձին վերլուծության շրջանակում⁹: Ըստ անհրաժեշտության՝ անդրադարձել ենք արդի արևելահայերենում ունեցած իմաստային վերլուծություններին՝ հիմք ընդունելով Ա. Մուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարանում» տեղ գտած մեկնությունները¹⁰:

Արքա, թագաւոր եզրույթները հոմանիշներ են: ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) բացարձակ իշխանության տեր, միահեծան, տիրակալ, միապետ: **Թագաւոր** եզրույթի համար՝ նաև նորափեսա: Բնագրում դրանք հաճախադեպ են. «Մեծ **թագաւորն** Յունաց **թագաւորեցոյց** զՊապ գորդին Արշակայ» (էջ 284), «... և յառաքելասպան Սանատրկոյ **արքային...**» (էջ 12), «...**արքային** Տրդատայ...» (էջ 12): **Թագաւոր** բաղադրիչով են կազմված **թագաւորութիւն** (էջ 308), **թագաւորեցուցանել** (էջ 284) բառ-եզրույթները: Միապետ նշանակությամբ բնագրում գործածված է **կայսր** եզրույթը: Այն փոխառություն է հունարենից. նշանակում է ինքնակալ, միահեծան թագավոր: Բնագրային օրինակ. «... վասն գերեզարդ առնել ի **կայսերէն** միւս անգամ...» (էջ 90)¹¹: **Արքայ** բաղադրիչով են կազմված **արքայորդի** և **արքայազն** եզրույթները, որոնցից բնագրում գործածված է **արքայորդի**-ն՝ «Իսկ զՅուսիկ սնուցանէր Տիրան որդի թագաւորին Խոսրովու և ետ **արքայորդին** Տիրան զդուստր իւր կնութիւն Յուսկանն որդոյ Վրթանիսի» (էջ 201), «...ռազմիկասպաս զօրքն, և տիկնաւն հանդերձ և **արքայորդին** մանուկն Արշակ...» (էջ 82): Ըստ որում՝ հեղինակը արքայորդի իմաստով գործածում է նաև երկբաղադրիչ **արքայի որդի** բառակապակցությունը. «... և սնուցանէին նոքին **գորդին զարքային** զԱրշակ» (էջ 74): **Արքայորդի** եզրույթը ունի երկու նշանակություն. 1) արքայի որդի, 2) (կրոն.) Աստծու որդին, Քրիստոս: Նրան հոմանիշ է **արքայազն** բառ-եզրույթը. այն ունի հետևյալ իմաստները. 1) արքայի տոհմից՝ ցեղից սերված, թագավորի որդի, ազգական: Ըստ էության **ար-**

⁸ Երկրի արտաքին և ներքին քաղաքականությունը, ռազմական գործը, իրավաօրենսդրական, տարածական հարաբերությունները ներկայացնող եզրույթները կենդանի կայացնենք առանձին քննությամբ:

⁹ Աշխատանքում օգտվել ենք Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանից», հ. Ա և Բ, Եր., 2000, այսուհետև՝ ԳԲԱ, ԳԲԲ: Բառերի մեկնաբանումների հիմքում ընկած են «Նոր Հայկազեան բառարանի» վկայումները, որոնց մասին նշում է հեղինակը բառարանի կառուցվածքը և կազմության սկզբունքները ներկայացնելիս. տե՛ս ԳԲԱ, էջ 5: Շարադրանքում իմաստային վկայումները ներկայացնում ենք ոչ դասական ուղղագրությամբ:

¹⁰ Տե՛ս **Ա. Մուքիասյան**, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Եր., 2009: Այսուհետև՝ ՀԲԲ:

¹¹ Հ. Հյուբշմանը **կայսր** բառը մեկնաբանելիս գրում է. «... թվում է կայսր-ը հնագույն հունարեն փոխառյալ բառն է հայերենում, ինչպես Kaiser-ի հնագույն լատ. փոխառյալը հին գերմաներենում» **Հ. Հյուբշման**, Հայերենի քերականություն, Եր., 2003, էջ 322, 329:

քայազն եզրույթն ունի իմաստային ավելի լայն ընդգրկում: ԳԲԱ-ն վկայում է նաև **թագաւորազն** եզրույթը՝ թագավորական տոհմից՝ ցեղից սերված իմաստով: Իմաստային նրբերանգների դրսևորումներում էական դեր է կատարել երկրորդ բաղադրիչը՝ **որդի** և **ազն**: Արքան (թագավորը) արքունիքի՝ թագավորության պետական կառույցի առաջին դեմքն է: **Արքունի**, **արքունիք** եզրույթների համար ԳԲԱ-ն առանձնացնում է հետևյալ իմաստները՝ **արքունիք**՝ 1) արքայի պալատը, 2) թագավորական գանձ, գանձարան, 3) թագավորի ընտանիքը, 4) պալատականներ, **արքունի** նշանակում է արքունական, արքայական, թագավորական (ԳԲԱ, էջ 228): Բնագրային օրինակներ՝ «**արքունի** զօրք» (էջ 82), «բանակն **արքունի**» (էջ 284), «**արքունական** կառօք» (էջ 48) ևն:

Արքայական ապարանք, արքունիք իմաստով բնագրում գործածված է **պալատ** (կամ **պաղատն**) **եզրույթը**. այն փոխառություն է լատ., հունարենից (ԳԲԲ, էջ 378): Բնագրային օրինակ՝ «Ապա չոգան գնացին հասին ՚ի կայսերական **պաղատն** թագաւորացն Յունաց» (էջ 126):

Պետական կառույցի ենթակառուցյունները նախարարական տներն էին՝ նախարարների գլխավորությամբ: **Նախարար** եզրույթի համար ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) ծայրագավառների կառավարիչ, կուսակալ, որ օժտված էր անսահմանափակ իրավունքներով. **սատրապ**, 2) իշխան, ավագ անձ, 3) Հին Հայաստանի տերը հանդիսացող **իշխան**, **նահապետ**, **տանուտեր**:

Ըստ կառավարման իրավունքների՝ **նախարար** եզրույթը հոմանիշ է՝ ա) **սատրապ**, բ) **նահապետ**, գ) **տանուտեր** եզրույթներին: Բնագրում **նախարար** եզրույթը հաճախադեպ է. «Սա կոտորեաց զամենայն ազգս **նախարարացն** ՚ի ժամանակս թագաւորութեանն Տիրանայ արքայի...» (էջ 178): Գրական արևելահայերենում **նախարար** եզրույթը վերաիմաստավորվել է որևէ գերատեսչության և ոլորտի ղեկավար նշանակությամբ: **Նահապետ** բառի համար ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) մի տոհմի, ցեղի նախահայր, տոհմապետ, ցեղապետ, 2) տոհմի, ցեղի պետ, գլխավոր առաջնորդ, իշխան, 3) նախարարական տան գլխավոր **նախարար**, **տանուտեր**, 4) հայրերի նախնիների պետ՝ առաջինը, հայրապետ: Արդի հայերենում պահպանել է նախահայր, որևէ գերդաստանի երեց՝ ավագ, ցեղապետ նշանակությունները: Բնագրային օրինակ՝ «...եւ ընդ Զարեհ իշխանն, **նահապետն** մեծի Ծոփաց» (էջ 44): **Սատրապ** – փոխառություն է հունարենից, նշանակում է ավագ նախարար, բղէշխ: ՀԲԲ-ում նշվում են կուսակալ, նահանգապետ իմաստները: Այն ունի նաև բռնապետ նշանակությունը: Այն **պատմական** եզրույթ է և հոմանիշ է **բղէաշխ**, **բղէշխ** եզրույթին: Բնագրային օրինակ՝ «...ամենայն **սատրապք**, նախարարք և ազատք, պետ և իշխանք, զօրավարք և սահմանապահք ... զի եկեսցեն» (էջ 108):

Պետ – փոխառություն է պահլավերենից, ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) գլխավոր, մեծավոր, առաջնորդ, իշխան, 2) սկիզբ: Բնա-

գրում գործածված է 1-ին իմաստով: Արդի հայերենում ունի՝ 1) տնօրեն, 2) գլխավոր, ղեկավար, 3) ավագ, 4) հրամանատար իմաստները (ՀԲԲ, էջ 934): Այն բաղադրիչ է նաև բարդ բառ-եզրույթների՝ վարչապետ, գյուղապետ են, **բղեշխ, բղեաշխ** – փոխ. է պահլավերենից: ԳԲԱ-ն նշում է. 1) մեծ իշխան, կուսակալ, կողմնապետ, կողմնակալ, 2) հյուպատոս իմաստները: Բնագրում գործածված է 1-ին իմաստով. «Ձերբակալ արարեալ **գրղեաշխն** Աղձնեաց...» (էջ 324) են: Այն **պատմական եզրույթ** է:

Տանուտեր բառի համար ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) տան, ընտանիքի, գերդաստանի գլխավոր, տանտեր, 2) տան՝ ցեղի, տոհմի գլխավորը, նահապետ, ցեղապետ, ազգապետ, 3) **նախարարական տան իշխան, նախարար**, 4) այն աստղատունը, որի մեջ գտնվում է արեգակը տվյալ ամսին (ըստ հին պատկերացումների), ՀԲԲ-ն պատմական իմաստով նշանակությունների համար տալիս է **իշխան, սեպուհ** եզրույթները. արդի իմաստներն են գյուղապետ, գյուղերեց, գեղջավոր, ավանապետ, բարբառային տարբերակը՝ քյոխվա՝ համայնքի կողմից ընտրված գյուղի պետ (ՀԲԲ, էջ 1082): **Իշխան, սեպուհ, նախարար** իմաստների շրջանակում այն արժևորվում է իբրև **պատմաբառ**: Բնագրային օրինակ՝ «... թո ղ զնահապետս մեծամեծս և **զտանուտեարս**՝ որք գործակալք միայն էին» (էջ 106):

Գործակալ եզրույթի համար ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) իշխանությունը, երկիրը կամ նրա առանձին նահանգը գլխավորող կառավարող, ղեկավարող պաշտոնյա, կուսակալ, 2) (եկեղ.) հոգևոր գործերի վերակացու կառավարիչ թեմի որևէ մասում: Բնագրային օրինակներում գործածված է 1-ին իմաստով: ԳԲԲ-ն արդի արևելահայերենի համար վկայում է **գործակալ** եզրույթի հետևյալ իմաստները. 1) հանձնակատար, որևէ հիմնարկի կամ կազմակերպության ներկայացուցիչ, որ կատարում է պաշտոնական հանձնարարություններ, 2) լրտես, հետախույզ, 3) իրազեկիչ: Բնագրային օրինակ՝ «Ապա ստիպել սկսան և **գործակալք** թագաւորին ժողովել արծաթ և ոսկի» (էջ 158):

Իշխան – ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) ընդհանրապես՝ իշխող, տիրող, տիրապետող, ազդեցություն ունեցող մարդ, 2) **մի երկրի՝ երկրամասի պետ՝ կառավարիչ, իշխանավոր, մեծավոր, տեր**, 3) իշխանուհի, տիրուհի, իշխանավորուհի, 4) առաջնորդ, պարագլուխ, զորապետ, 5) գլխավոր հրամանատար, 5) մեկի կամ մի բանի վրա անսահմանափակ իշխանություն ունեցող մարդ, տիրակալ: Երկրորդ իմաստը՝ իշխանաձուկ, բախտակ: Բնագրում գործածված է **մի երկրի՝ երկրամասի կառավարիչ** իմաստով. «... և զՎարագ Շահունի **իշխանն** Ծոփաց աշխարհին» (էջ 48): Այն հաճախադեպ է, օրինակ՝ երրորդ դարի դարության ԺԲ գլխի առաջին պարբերությունում հեղինակը թվարկում է տարբեր գավառների իշխանների անունները՝ ըստ գավառների: **Իշխան** բաղադրիչով բնագրում գործածված են **իշխանություն**, նաև երկբաղադրիչ **ձեռական իշխանություն** եզրույթները: Ս. Մալխասյանցը ծա-

նորագրությամբ մեկնաբանում է **ձեռական իշխանություն** եզրույթը. «Ձեռական իշխանություն կամ ձեռին իշխանություն նշանակում է այն կալվածքը, որ սեփական է այսինչ անձին, գտնվում է նրա անմիջական կառավարության տակ» (էջ 432, ծան. 104-րդ): Բնագրային օրինակներ՝ «Եկն էջ և Հայրն Մարդպետ զհարով **իշխանութեամբն** շրջել» (էջ 180), «Զայնու ժամանակաւ սուրբն Ներսէս շրջեր ընդ իւր **ձեռական իշխանութիւնսն**, զի հնգետասան գաւառ գայն **ձեռական իշխանութեան** ունէին իբրև սեպհական ՚ի բնմէ» (էջ 178):

Մարդպետ, մարդպետություն – ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. **մարդպետ**՝ արքունի պալատի ներքինապետ հայ Արշակունիների ժամանակ, որ կոչվում էր Հայր Մարդպետ: **Մարդպետություն**՝ 1) մարդպետ լինելը, մարդպետի պաշտոնը, ներքինապետություն, 2) մարդպետի տոհմական կալվածքը, մարդպետական երկիրը: Բնագրային օրինակներ՝ «Եւ էր **մարդպետն Հայր** այր չար և ժանտաբարոյիւք անօրէն և անիրաւ, քան գառաջին **Հայր** անուն **մարդպետսն**» (էջ 178), «Արդ էլաներ սա շրջեր ընդ **մարդպետութիւնն** իւր...» (էջ 178):

Մենեկապետ – ԳԲԲ-ն նշում է **սենեկապահ, սենեկապետ** բառերի հետևյալ իմաստները. 1) պաշտոնյա, որ հսկում էր թագավորական կամ իշխանական պալատի ներքին գործերը, 2) տիրոջ պաշտպանությունն ապահովող սպասավոր, թիկնապահ: Բնագրային օրինակ՝ «...որոյ անուն Փիսակ կոչիւր, որ **սենեկապետն** էր արքային Տիրանայ» (էջ 78):

Դայեակ – փոխառություն է **պահլավերենից**: ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) ստնտու, ծծմայր, 2) ընդհանրապես սնուցիչ, 3) դաստիարակ, խնամակալ (արական սեռի): Բնագրում գործածված է 2-րդ իմաստով. «Յայնմ ժամանակի խնդիր էլաներ արքայն Արշակ տոհմին զօրավարաց ազգին քաջացն Մամիկոնեից, մանաւանդ զի իւր **դայեակս** և սնուցիչք էին» (էջ 106):

Ոստիկան – փոխառություն է **պահլավերենից**: ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) վերատեսուչ, վերակացու, պահապան, 2) դիտապետ, հրամանատար, 3) կայսերական կալվածքների կառավարիչ (հռոմեական պետության մեջ), 4) հրամանատար, գլխավոր իշխան, 5) կուսակալ, մարզպան (արաբական տիրապետության շրջանում) (էջ 342): Բնագրում գործածված է վերակացու, պաշտոնյա իմաստով. «... և անդ **ոստիկանս** վերակացուս թողոյր» (էջ 322): Արդի իմաստով՝ հասարակության անվտանգությունը, ներքին կարգ ու կանոնը ապահովող պետական մարմնի՝ ոստիկանության աշխատակից (ՀԲԲ, էջ 482): Բնագրային օրինակ՝ «Եւ էր **ներքինի** մի Հայոց թագաւորին Արշակայ, **ոստիկան** հաւատարիմ լեալ, ներքինի սիրելի մեծի իշխանութեան և մեծի պատուի, անուն Դրաստամատն» (էջ 314):

Խորհրդական – ԳԲԱ-ն նշում է 6 իմաստ, որոնցից 1-ը **խորհրդակից**, խորհրդատու նշանակությունն է: Այն պահպանել է այդ իմաստը և արդի արևելահայերենում: ՀԲԲ-ն վկայում է «պաշտոնական անձ, որն

իրեն վերապահված հարցերի մասին խորհուրդներ է տալիս վերադասին» նշանակությունը (էջ 440): Բնագրային օրինակ՝ «...սպա մատուցելաք առ թագաւորն աւագք իւրոյ դրանն և **խորհրդականք** և ասեն...» (էջ 138):

Մագիստրիանոս – փոխառություն է հունարենից: ԳԲԲ-ն նշում է. 1) Բյուզանդիայում՝ կայսերական պալատի ավագ աստիճանավոր, 2) պետ, զորապետ իմաստները: Բնագրում գործածված է 1-ին իմաստով. «Ապա առաքեաց կայսրն առ նա **մագիստրիանոս**...» (էջ 158): Ի թիվս մագիստրատ պետական եզրույթի (ՀԲԲ, էջ 716)՝ մագիստրոս, մագիստրատուրա եզրույթները արդի արևելահայերենում բուհական ուսումնառության եզրույթներ են:

Թելակալ – ունի գործակալ, հոգաբարձու իմաստները. «Եւ առ այնմ ժամանակաւ Փաւստոս եպիսկոպոս... էր ի տան նորին **թելակալ**» (էջ 402):

Տեսուչ, տեսչութիւն – ԳԲԲ-ն նշում է 6 իմաստ, բնագրում գործածված է վերահսկող, վերահսկողություն իմաստներով. «Եւ էին տքա ՚ի **տեսչութիւն** աղքատանցացն հաւատացեալք...» (էջ 404): Արդի հայերենում պահպանել է վերահսկիչ, վերահսկողություն իրականացնող հաստատություն, օր.՝ լեզվի տեսչություն:

Աշխարհակալ – բազմիմաստ բառ է: ԳԲԱ-ն նշում է 4 իմաստ, որոնցից 2-րդ՝ **կուսակալ, իշխան** իմաստով է գործածված բնագրում. «...մեծամեծ **աշխարհակալք** գաւառատեարք նահապետք...» (էջ 166):

Պաշտոնների և պաշտոնյաների որոշ եզրույթներում դրսևորվում է տարարժեքության լեզվական իրողությունը: Քննարկենք նրանցից մի քանիսը տարարժեքության դիտակետում: Տարարժեքությունը գրաբարի բառապաշարում դրսևորվող կարևորագույն լեզվական իրողությունն է, որը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում ինչպես համաժամանակյա, այնպես էլ տարժամանակյա ուսումնասիրության դիտակետերում: Տարարժեքությունը ընդգրկում է լեզվի՝ 1) բառային, 2) ձևաբանական, 3) շարահյուսական մակարդակները: Բառի բազմիմաստությունը հիմք է դառնում ձևավորելու ոչ միայն տարբեր խոսքիմաստային արժեքներ, այլև շարահյուսական տարբեր գործառույթներով հանդես եկող միավորներ: Լեզվական այս կարևորագույն իրողությանն անդրադարձել է Լ. Խաչատրյանը: Տեսական նյութի գիտականորեն հիմնավորված իրողությունների վերլուծության արդյունքում հեղինակը ներկայացրել է իր տեսակի մեջ եզակի մի բառարան, որտեղ տեղ են գտել V-XI դարերի գրաբարով մատենագրության մեջ գործածված տարարժեք բառերը՝ մեկնություններով և բնագրային հետաքրքիր նմուշներով¹²: Սույն բառարանը կարևորվում է գիտականորեն հիմնավորված գլխաբառերի առանձնացմամբ, որոնք բնորոշվում են իբրև բառային,

¹² Տե՛ս Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի բացատրական բառարան, Եր., 2003: Այսուհետև՝ ԼԽԳԲԲ:

ձևաբանական, շարահյուսական տարբեր արժեքներ: Բառարանն ունի ընդարձակ տեսական վերլուծություն գրաբարի տարարժեք բառերի մեկնաբանումների ամբողջական ընդգրկմամբ¹³:

Հասարակական-քաղաքական եզրույթների շրջանակում բնագրում տեղ գտած տարարժեք եզրույթներն են՝ **ազատ** – այն փոխառություն է պահլավերենից: ԳԲԱ-ն վկայում է հետևյալ իմաստները. 1) ազնվական իշխան, 2) ուրիշի կամքից կախում չունեցող, ինքնիշխան, անկախ, 3) որևէ բանով չկաշկանդված, անկաշկանդ, 4) զերծ, անմասն, 5) մի բանից հեռու, 6) արձակ, ընդարձակ, լայնարձակ, 7) բարձր, 8) ազատորեն, առանց արգելքի: Այն երկարժեք միավոր է՝ գոյական-ածական (ԼԽԳԲԲ, էջ 16): Բնագրային օրինակ՝ «...ընդրեաց իւր արս ընտիրս, միամիտս **ազատս**, ազգայինս...» (էջ 290): Երկում գործածված է նաև **ազատ(անի)** հավաքական գոյականը՝ ազատներ, ազնվականներ, իշխաններ իմաստով. «...և այլ մեծամեծք նախարարացն և աւագ տանուտերք, **ազատանին**...» (էջ 34): **Ազատ** բաղադրիչով ձևավորված **ազատագունդ** եզրույթի համար ԼԽԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) ազատներից՝ ազնվականներից բաղկացած խումբ՝ զինվորական գունդ, 2) ազնվական ծագում ունեցող զորական, 3) ազնվականներից կազմված, բաղկացած: 1-ին և 2-րդ իմաստներով այն գոյական է, իսկ 3-րդ իմաստով՝ ածական: Հեղինակը 2-րդ և 3-րդ իմաստների համար բերում է օրինակներ Բուզանդից. «Մուշեղ որդի Վասակայ ժողովեալ զամենայն **ազատագունդ** մարդկանն մնացելոցն» և «Տայր հրաման թագաւորն Արշակ **ազատագունդ** բանակին» (ԼԽԳԲԲ, էջ 16): Եզրույթը դրսևորել է գոյական-ածական տարարժեքությունը: **Աւագ** բառ-եզրույթի համար ԳԲԱ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) առաջինը, գլխավոր, ամենամեծը կոչումով, պատվով, դիրքով ևն, 2) տարիքով ավելի մեծ, երեց, 3) մեծ, կարևոր, նշանակալից, 4) ազնվականության բարձր խավին պատկանող անձ, իշխանավոր, իշխան, պետ: ԼԽԳԲԲ-ում այն արժևորվում է իբրև ածական-գոյական երկարժեք միավոր: Բնագրում ունենք **աւագ(անի)**, **աւագա(խումբ)** եզրույթների հետևյալ գործառույթները. «... գայր հասանէր ընդառաջ նոցա ամենայն **աւագախումբ** մեծամեծ նախարարօք իւրովք» (էջ 34), «...զի մեծամեծ **աւագանին**, նախարարքն աշխարհակալքն, աշխարհատեսքն, որ էին բիւրաւորքն» (էջ 34), «Գումարէր զօրսն ամենայն տանցն **աւագանոյն** ընդ զօրսն արքունի» (էջ 34):

Աերքինի – ԳԲԲ-ն **ներքինի** բառի համար նշում է հետևյալ իմաստները. 1) ամորձատված մարդ, 2) արքունի պալատի ներքին պաշտոնյա՝ սովորաբար ամորձատված, որ առավելապես ծառայում էր կանանոցում: ԼԽԳԲԲ-ն այն ներկայացնում է իբրև ածական-գոյական տարարժեքության միավոր: Լ. Խաչատրյանը բնագրային օրինակը բերում է Բուզանդից. «Եւ Շապուհ թագաւորն **զներքինին** անգամ թագաւորին

¹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 5-10:

Հայոց Արշակայ տաներ ընդ ինքեան ի գործ պատերազմին» (Բուզ., էջ 173): Բնագրային մեր օրինակում այն ածական է. «...այսինքն ունէր զպատին մեծի մարդպետութեան, այր **ներքինի** չարասիրտ...» (էջ 74):

Պատիւ – փոխառություն է պահլավերենից: ԳԲԲ-ն նշում է հետևյալ իմաստները. 1) շուք, փառք, 2) հարգանք, մեծարանք, 3) արժանիք, արժանապատվություն, 4) բարձր դիրք, պատվավոր աստիճան, 5) պարգև, ընծա, նվեր, 6) պատվանշան: Բնագրում գործածված է 4-րդ և 6-րդ իմաստով. «Ապա հրաման ետ հանել **զպատին** ի բաց (այստեղ ունի պատվանշան իմաստը) ի մերկանալ ի նմանէ **զպատուական** (պատիւ+ական) պատմուճանն...» (էջ 90):

Մեպուհ – իրանական փոխառություն է: Ըստ ԼԽԳԲԲ-ի՝ դրսևորում է երկարժեք գոյական-ածական տարաբժեքությունը: Ունի հետևյալ իմաստները. 1) նախարարական տոհմից սերած իշխան, նախարարական տան ժառանգորդ (Հին Հայաստանում): Լ. Խաչատրյանը բնագրային օրինակը բերում է Բուզանդից. «Ամենայն մարդիկն երթիցեն և լացցեն զԳնել մեծ **սեպուհն** Արշակունի զսպանեալն» (ԼԽԳԲԲ, էջ 321): Իբրև ածական՝ ունի ազնվական ծագումով իշխանավոր, պայազատ իմաստ:

Գաւառակալ, գաւառատէր, գաւառապետ – ԳԲԱ-ն նշում է գավառի տեր կամ կառավարիչ իմաստները: Բնագրային օրինակ. «... և ամենայն մարդիկ աշխարհին Հայոց մեծամեծ **գաւառակալք, գաւառատէարք...**» (էջ 284): Արդի հայերենում պահպանվել են գրաբարյան իմաստները: **Գաւառակալ** եզրույթը դրսևորում է ածական-գոյական երկարժեքություն: Իբրև ածական՝ գավառապետ, կուսակալ, կառավարիչ (անձ), իբրև գոյական՝ գավառապետ, կուսակալ (ԼԽԳԲԲ, էջ 99):

Ի թիվս **արքունի** պաշտոնները և պաշտոնյաներին ներկայացնող եզրույթների՝ բնագիրը հարուստ է զինվորական տարբեր պաշտոնները և դրանց գործառույթը արտացոլող եզրույթներով: Դրանք արժևորվում են նաև որպես ռազմական եզրույթներ: Դրանցից **հազարապետ** եզրույթը բազմիմաստություն է դրսևորում: Ստ. Մալխասյանը նշում է, որ բացի «գորագլուխ» իմաստից՝ այն ունի ավելի լայն ընդգրկում (ծան. 40-րդ), քան զինվորական հասկացությունը: Բնագրային օրինակ՝ «Բայց գումարեաց ընդ նմա թագաւորն Տիրան զմեծամեծ նախարարն ըստ սովորութեան օրինակին. զմեծ **հազարապետն**՝ ի հազարապետութեան...» (էջ 286): Ռազմական գործ, զինվորական պաշտոնյա նշանակող եզրույթներին առանձին քննությամբ անդրադառնալու նպատակով այս հոդվածում սահմանափակվենք զինվորական պաշտոնյաներին ներկայացնող եզրույթների մի քանի բնագրային օրինակների ներկայացմամբ՝ **զօրավար** - «հանդերձ **զօրավարան** Վաչէի» (էջ 34), **սպարապետ** - «Ձերբակալ արարեալ զԴատաբէնն Վաչէ **սպարապետն...**» (էջ 34), **բերդակալ** - «Քանզի դիպեցան մտերիմք **բերդակալք...**» (էջ 288): **Ստրատ** – փոխառություն է հունարենից. նշանակում է զորապետ:

Բնագրային օրինակ՝ «...Ապա **ստրաստն** Յունաց կազմեաց զօրս իւր» (էջ 306): **Ստրաստելատ** – փոխառություն է հունարենից, նշանակում է գորավար, սպարապետ: Բնագրային օրինակ՝ «Տերէնտն **ստրաստելատ** նոցա և գունդքն Հայոց և Մուշեղ սպարապետ նոցա...» (էջ 308): **Զօրագլուխ**՝ «...սպանանէր Մուշեղ **զգօրագլուխսն** Պարսից զԿարէնն և Զիկն» (էջ 286): **Փուշտիպան** – փոխառություն է պահլավերենից, նշանակում է թիկնապահ, անձնապահ (զինվոր, զինվորական): Բնագրային օրինակ՝ «Եւ ետ նմա **փուշտիպան** մի հաւատարիմ և հրովարտակ արքունի մատանեան» (էջ 318):

Հեղինակը ներկայացնում է պատմական անձանց ծագումնաբանական արմատները, ուստի գործառական են **ազգ, տոհմ, ցեղ** եզրույթները: Բնագրային օրինակներ՝ «...ելանէր Արշակ **տոհմին** զօրավարաց **ազգին** քաջացն Մամիկոնեից...» (էջ 106), «...շինականաշէն **ազգն** Գնունեաց...» (էջ 106): **Ազգը** և **տոհմը** փոխառություն են պահլավերենից, իսկ **ցեղը**՝ հիմնական բառաշերտի բառ-եզրույթ է: **Պայեագատ** բառ – եզրույթն ունի **ժառանգ** իմաստը: Այն փոխառություն է պահլավերենից: Բնագրային օրինակ՝ «... և արար զնա բղեաշի և **պայեագատ** տան նորուն, **ժառանգն** բազմիցս...բայց **յորդայն** Բակուր բղեշխի...» (էջ 36):

Բնագրում անշուշտ գործածված են ընտանեկան հարաբերություններ արտահայտող եզրույթներ, քանի որ յուրաքանչյուր իշխանության հենքը ընտանիքն է: Բնագրային օրինակներ՝ «...զԱրշակորդի Տիրանայ և **հարբ** նորին և հանդերձ **կանամբբ** իւրեանց...» (էջ 104), «... զՎասակ զերեց **եղբայր**...» (էջ 106), «...Ապա և **կին** թագաւորին...» (էջ 200), «Իսկ Վահանայ էր քոյրաթիւ ի Մամիկոնեան տոհմէն, **քոյր** Վարդանայ Համագասպուհի և էր նա կին Գարեգինի տեառնն Ռշտունեաց զաւառին և փախեաւ **այր** իւր... իսկ **զտիկինն** Ռշտունեաց...» (էջ 274): Ընտանեկան հարաբերություններ արտահայտող **բառ-եզրույթները** հայերենի բնիկ բառապաշարի միավորներ են¹⁴:

Երկում հեղինակը մանրակրկիտ նկարագրում է պաշտոնյաների հանդերձանքը: Այս եզրույթները ևս առանձնանում են իբրև առանձին իմաստային շերտի միավորներ, ուստի սույն հոդվածում բավարարվենք միայն մի քանի բնագրային օրինակների վկայակոչմամբ՝ «...**պատմուճան ազնիւ**...» (էջ 318). **պատմուճան**– փոխառություն է պահլավերենից, նշանակում է պարեգոտ (ԳԲԱ, էջ 396), **ազնիւ** – բազմիմաստ բառ է ընտիր, առաջնակարգ, սրբազան, նվիրական ևն (ԳԲԱ, էջ 16), բնագրային օրինակ՝ «... և ագոյց նմա **պատմուճան ազնիւ**...» (էջ 318): **Նշան** – փոխառություն է պահլավերենից, ունի 12 իմաստ: Բնագրում գործածված է զինվորական հատուկ նշան իմաստով (իհարկե, բնագրային բազմաթիվ օրինակներում այն կրոնական իմաստով է գործածված՝ աստվածային հրաշք)՝ «... և՛ **ի նշանացն**, իբրև ՚ի հուրն հրդեհի այնպէս անցանէր ընդ գունդն որպէս բոց ընդ եղեգն» (էջ 310) ևն:

¹⁴ Տե՛ս Ա. Աբաջյան, Ն. Դիլբարյան, Ա. Յուզբաշյան, նշվ. աշխ., էջ 144:

Ռ. Ղազարյանը գրաբարի դարձվածաբանության մասին կարևոր դիտարկում է արել. «Գրաբարի դարձուածաբանութիւնը թուում է, թէ անսպառ է...»¹⁵: Նույնը վերաբերում է նաև գրաբարի եզրույթային համակարգին, որի ամբողջական քննության համար անհրաժեշտ է «տեսական ժամանակ»: Այս նպատակին ուղղված ցանկացած ուսումնասիրություն հույժ կարևոր է և արդիական: Յուրաքանչյուր բնագավառ ներկայացնող եզրույթային համակարգ ունի իր իմաստային ենթաշերտերը: Հասարակական-վարչաքաղաքական հարաբերություններ արտահայտող եզրույթները ևս բազմաշերտ են:

Առաջին անգամ ներկայացվում են եզրույթներ, որոնք արտացոլում են՝ ա) երկրի **պաշտոնակարգությունը**, արքունի ու ռազմական պաշտոնները և պաշտոնյաների գործառույթները, բ) **երկրի պետական կառուցվածքը**, իր ենթակառուցվածքներով: Առանձին քննության են ենթարկված տարարժեքություն դրսևորող եզրույթները: Ներկայացված 50 եզրույթներից 13-ը փոխառություն են պահլավերենից, 6-ը՝ հունարենից, 31-ը հայերենի հիմնաշերտի բառեր են: Անհրաժեշտության դեպքում յուրաքանչյուր եզրույթ արժևորված է նաև տարժամանակյա դիտակետում: Աշխատանքը կարևորվում է ոչ միայն համաժամանակյա քննության շրջանակում, այլև փաստական հարուստ նյութ է տալիս պատմական եզրույթաբանության համար, քանի որ արդի արևելահայերենի եզրույթների մեծ մասը ունի գրաբարյան հենք:

АННА АБАДЖЯН, АНАИТ ЮЗБАШЯН – Термины, выражающие общественно-политические отношения в «История Армении» Фавстоса Бузанда. – Литература на древнеармянском языке содержит богатый материал о терминологической системе древнеармянского периода, который нуждается во всестороннем и целостном изучении. В данной работе термины габара рассматриваются на фактическом материале книги Фавстоса Бузанда «История армян». Лексика и терминологический пласт, входящие в ее состав, многослойны в силу содержания, цели и различных стилистических особенностей этого труда. Исследованы многослойные с семантической точки зрения термины, выражающие социально-административные и политические отношения. Впервые представлены термины, отражающие: а) иерархию страны: царские и военные должности и функции чиновников, б) государственное устройство страны с ее инфраструктурами. Отдельно проанализированы многозначные термины. Из 50 представленных терминов 13 заимствованы из пехлеви, 6 - из греческого, 31 слово исконно армянское. При необходимости каждый термин также оценивается в диахроническом срезе. Работа важна не только в рамках синхронического анализа, но и дает богатый фактический материал для исторической терминологии, поскольку большинство терминов современного восточноармянского языка имеет древнеармянскую основу.

Ключевые слова: иерархия, политическая структура, административно-политическая инфраструктура, военные и придворные должности, нахарар, патриарх, азат, старейшина, советник

¹⁵ Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի դարձուածաբանական բառարան, Եր., 2012, էջ 10:

ANNA ABAJYAN, ANAHIT YUZBASHYAN – *Terms Expressing Social-Political Relationships in the “History of the Armenians” by Faustus of Byzantium.* – Literary works written in Grabar// Old Armenian provide us with rich material about Grabar’s//Old Armenian’s term-system which needs to be analyzed wholly and comprehensively. In this work, the terms of Grabar// Old Armenian are examined based on the factual material of the work “History of the Armenians” by Faustus of Byzantium. The vocabulary of the work and the term system which is its constituent part are multi-layered due to the content, purpose and various stylistic features of the work. The article examines the terms expressing socio-political-administrative political relations, which are multi-layered from the semantic point of view.

The vocabulary of the work and the term system, making up its component, are multi-layered due to the content, purpose and various stylistic features of the work. The article examines terms expressing socio-administrative political relations, which are multi-layered from the semantic point of view. For the first time, the article presents the terms which reflect: a) the country's hierarchy: the royal and military positions and the functions of officials, b) the state structure of the country with its infrastructures. Terms manifesting conversion have been examined separately.

Among the 50 presented terms, 13 terms are borrowed from Pahlavi, 6 from Greek, 31 are words from Armenian main word bank. In case of necessity, each term is also valued in diachronic perspective.

The work is significant from the perspective of synchronic analysis, but it also provides rich factual material for the historical//diachronic terminology, as most of the terms of the Modern Eastern Armenian language have Grabarian//Old Armenian origin.

Key words: *hierarchy of positions, political structure, administrative-political infrastructures, military and court positions, minister, patriarch, free, elder, consultant*

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ՉԵԶՈՔ ՍԵՈՒԻ ԲԱՅԵՐԻ ԿՈՉԱԿԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԳՈՒՐԳԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ԼԱԼԱ ԳՐՔԻԿՅԱՆ

Հոդվածում ուսումնասիրվող թեման վերաբերում է շարահյուսության հիմնական հասկացություններից մեկի՝ շարահյուսական կապակցության բաղադրիչների, մասնավորապես ժամանակակից հայերենի չեզոք սեռի բայերի կապացական հնարավորություններին:

Ժամանակակից հայերենի չեզոք սեռի բայերի կապակցելիական հնարավորությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ենթակաառությունից, ստորոգառությունից, խնդրառությունից և պարագաառությունից բացի՝ այդ բայերին հատուկ է նաև կոչականառությունը, որը, որպես արժույթի արտահայտություն, դրսևորվում է միայն նախադասության կազմում: Բանն այն է՝ կոչականառությունն անմիջականորեն կապ ունի ստորոգման քերականական ակտի հետ: Կոչականառությունն իրականանում է դիմավոր բայի միջոցով կամ նրա պարտադիր մասնակցությամբ և միայն ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքի սահմաններում: Սակայն չեզոք սեռի ոչ բոլոր բայաձևերն են կոչականառու, կոչականառության հարցում էական դեր ունի բայիմաստը, այսինքն՝ այն, թե այս կամ այն բայի ցույց տված գործողությունը առարկա ցույց տվող բառերի դասային ո՛ր խմբ(եր)ին կարող է վերաբերել:

Կոչական կարող են ստանալ այն չեզոք սեռի բայերը, որոնք անդիմասահմանափակ են, սակայն կոչականառությունը հատուկ է հիմնականում անձնանիշ առարկաներին կապակցվելու հնարավորություն ունեցող չեզոք սեռի բայերին: Վերջիններիս մեծ մասը կարող է կապակցվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվով կոչականի, և միայն սահմանափակ թվով բայեր են, որ ստանում են կա մ միայն եզակի, կա մ միայն հոգնակի թվով կոչական: Կոչականառությամբ օժտված անդիմասահմանափակ բայերը կապակցման ընթացքում հանդես են բերում դիմային սահմանափակություն. կոչական են առնում ոչ թե բոլոր, այլ միայն եզակի և հոգնակի թվերի 2-րդ դիմային ձևերով արտահայտված բայաձևերը:

Սույն հետազոտությամբ նպատակ է հետապնդվում ուսումնասիրելու ժամանակակից հայերենի չեզոք սեռի բայերի կոչականառության արժույթը, որն առ այսօր ուսումնասիրության առարկա չի դարձել: Ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու հայերենի չեզոք սեռի բայերի կապակցելիական հնարավորությունների, այսինքն՝ արժույթի մասին, որով էլ պայմանավորված է մեր հետազոտության արդիականությունը:

Բանալի բառեր - արժույթ, անանցողական բայեր, համաձայնություն, անձնանիշ (իրանիշ, կենդանանիշ) առարկաներին կապակցվող բայեր, կապակցելիություն

Ներածություն: Շարահյուսական արժույթն առաջինն ուսումնասիրել է Լ. Տենիերը, որը քննության է ենթարկել բայի ենթակաառության և ինդրառության հարցեր¹: Հետագայում թեև տարբեր լեզվաբանների կողմից ուսումնասիրվել են՝ ա) բայի արժույթի այլ դրսևորումներ (ստորագառություն, պարագաառություն) ևս², բ) այլ խոսքի մասերի արժույթին վերաբերող և հարակից այլ հարցեր³ և այլն, այնուամենայնիվ բայի և կոչականի քերականական կապը դուրս է մնացել արժույթի ուսումնասիրությամբ զբաղվող լեզվաբանների տեսադաշտից: Ասվածը պայմանավորված է նրանով, որ ժամանակակից լեզվաբանության մեջ կոչականի նախադասության անդամ լինել-չլինելու հարցում գիտնականների մոտեցումները տարբեր են: Դա արտացոլվել է նաև հայ լեզվաբանների քերականագիտական աշխատություններում, որոնցում ավանդաբար տիրապետող է եղել այն կարծիքը, թե կոչականը նախադասության անդամ չէ: Դրանով է պայմանավորված այն, որ թե՛ մենագրություններում և թե՛ բուհական ու դպրոցական դասագրքերում կոչականն առ այսօր ուսումնասիրվում է պարզ նախադասության կազմից դուրս՝ նախադասության հարակից անդամների շարքում: Սակայն նոր չէ նաև այն մոտեցումը, ըստ որի՝ առանձնացվում է կոչականի երկու տեսակ, և դրանցից մեկը համարվում է նախադասության անդամ: Մ. Աբեղյանի կողմից առաջ քաշվելով դեռևս 20-րդ դարասկզբին⁴ այս մոտեցումը հայերենագիտության մեջ քննության առարկա է մինչ օրս⁵: Ըստ գիտնականի՝ նախադասության մեջ կոչական է «այն անձը, կամ իբրև անձ մտածված ամեն ինչ, որի անունը տալով՝ ձայնում, կանչում ենք մի բան ասելու կամ հարցնելու համար»⁶: Անդրադառնալով խոսքի մեջ կոչականի ունեցած դերին՝ Մ. Աբեղյանը նշում է, որ եթե բայը 1-ին կամ 3-րդ դեմքով է գործածված, ապա «կոչականը մնում է խոսքի կապակցությունից դուրս և ցույց է տալիս մի առարկա, որին դիմում է խոտողը», իսկ եթե 2-րդ դեմքով, ապա կոչականը «բացահայտիչ է ենթա-

¹ Տենիեր Լ. **Tesnière**, *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959, էջ 238-282:

² Տենիեր Գ. **Ջահուկյան**, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, էջ 469-487:

³ Տենիեր Ծ. **Атаян**, Предмет и основные понятия структурального синтаксиса. Ер., 1968, էջ 66-67, **В. Белошапкова**, **Е. Земская**, **И. Милославский**, **М. Панов**, Современный русский язык. М., 1981, էջ 210, **Т. Морозова**, Синтаксические свойства глагола и его словообразовательный потенциал. М., 1984, էջ 82:

⁴ Տենիեր Մ. **Աբեղյան**, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 410:

⁵ Տենիեր Վ. **Առաքելյան**, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Ա, Եր., 1958, էջ 416: **Գ. Ջահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 199, 370: **Մ. Աբրահամյան**, **Ն. Պառնասյան**, **Հ. Օհանյան**, **Խ. Բաղդիկյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Շարահյուսություն, հ. 3, Եր., 1976, էջ 294: **Ռ. Իշխանյան**, Արդի հայերենի շարահյուսություն, Եր., 1986, էջ 279-281: **Մ. Ասատրյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու: Շարահյուսություն: Պարզ նախադասություն, Եր., 1987, էջ 317: **Խ. Բաղդիկյան**, Կոչականը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1982, էջ 3-138: **Ա. Պապոյան**, **Խ. Բաղդիկյան**, Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն: Ուսումնական ձեռնարկ, Եր., 2003, էջ 183-194:

⁶ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 410:

կայի, արտահայտված լինի ենթական դերանունով, թե ոչ»⁷: Ի լրումն Մ. Աբեղյանի՝ կոչականին տրված այս սպառիչ բնութագրի՝ անհրաժեշտություն է զգացվում անդրադառնալու կոչականի՝ հատկապես նախադասության երկրորդական անդամներին կապակցման քերականական և, այսպես կոչված, խորքային եղանակներին: Բանն այն է՝ կոչականը կապի մեջ է պարզ նախադասության ոչ միայն ստորոգյալի, այլև նրա հետ ինդրային և պարագայական հարաբերության մեջ գտնվող այլ անդամների (2-րդ դեմքի ստորոգմամբ նախադասությունների մեջ նաև ենթակայի) հետ: Ավելին՝ կոչականը նախադասության տարբեր անդամների հետ իմաստային և քերականական կապի մեջ կարող է գտնվել հեղինակի խոսքում ևս⁸: Կարևորենք, որ նշված բոլոր դեպքերում կապակցումը տեղի է ունենում թվի քերականական կարգի համաձայնության եղանակով⁹: Համեմատենք, օրինակ, ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքով հետևյալ նախադասությունները.

1. – *Մամվե չ, դու պիտի օգնես ինձ*, – ասաց նա *որդուն*։
2. – *Մամվե չ*, ես *քեզ* հավատում եմ, – ասաց նա *որդուն*։
3. – *Մամվե չ, քո քույրը քեզնից* խուսափում է, – ասաց նա *որդուն*։

1-ին նախադասության ուղղակի խոսքն արտահայտված է 2-րդ դեմքի ստորոգյալով: Թվի քերականական կարգով համաձայնել են ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքի ենթական, կոչականը, ստորոգյալը և հեղինակի խոսքի հանգման (հաղորդման) խնդիրը:

2-րդ նախադասության ուղղակի խոսքն արտահայտված է 1-ին դեմքի ստորոգյալով: Թվի քերականական կարգով համաձայնել են ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքի կոչականը, ուղիղ խնդիրը և հեղինակի խոսքի հանգման (հաղորդման) խնդիրը:

3-րդ նախադասության ուղղակի խոսքն արտահայտված է 3-րդ դեմքի ստորոգյալով: Թվի քերականական կարգով համաձայնել են ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքի կոչականը, հատկացուցիչը, անջատման խնդիրը և հեղինակի խոսքի հանգման (հաղորդման) խնդիրը:

Վերոնշյալ երեք նախադասությունների քննությունից պարզ է դառնում, որ՝

ա) կոչական ունեցող նախադասությունը գործածվում է միայն որ-

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս **Գ. Խաչատրյան**, Կոչականառությունը որպես բայի արժույթի արտահայտություն ժամանակակից հայերենում // Լեզու և լեզվաբանություն, 2016, № 1, էջ 7: Այսպես ստորև բերվող կառուցում եզակի թվով համաձայնում են ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքի *բալաս* կոչականն ու հեղինակի խոսքի *ինձ* հաղորդման խնդիրը.

Պապս փոշոտ գլխարկը թափ տվեց ու դարձավ *ինձ*.

— Ձին պահի, *բալաս...* Պատասխանը չկա (այս և հետագա օրինակները քաղված են հայ դասական և ժամանակակից գրողների ստեղծագործություններից):

Մինչդեռ հետևյալ խոսքային հատվածում *տղանե՛ք* կոչականն ու *մեզ* հաղորդման խնդիրը համաձայնում են հոգնակի թվով.

— *Տղանե՛ք*, — *մեզ* դարձավ Լևոնյանը, — նստեք, մի բան պատմեմ:

⁹ Տե՛ս **Գ. Խաչատրյան**, Կոչականը ժամանակակից հայերենում // Լեզու և լեզվաբանություն, 2006, № 1, էջ 3-24:

պես ուղղակի խոսք, որին սովորաբար զուգորդվում է հեղինակի նախադաս, միջադաս կամ վերջադաս խոսքը¹⁰:

բ) Կոչականի և ստորոգյալի կապակցությունը, ինչպես հայտնի է, տեղի է ունենում միայն 2-րդ դեմքով արտահայտվող նախադասություններում, որն էլ *հենց բայի կոչականատության արժույթի վկայությունն է*:

գ) Կոչականը թվի քերականական կարգով համաձայնում է ոչ միայն 2-րդ դեմքով արտահայտված ստորոգյալին, այլև նախադասության այլ անդամներին:

դ) Կոչականը դերանվամբ արտահայտված ենթակայի հետ ցույց է տալիս միևնույն անձը և ենթակային ևս համաձայնում է միայն 2-րդ դեմքով արտահայտվող նախադասություններում:

Կոչականի՝ որպես բայի ակտանտի, իսկ կոչականատության՝ որպես բայի արժույթի արտահայտության մասին առաջին դիտարկումները կատարել է սույն հոդվածի համահեղինակ Գ. Խաչատրյանը հին հայերենի վերլուծական բայերի արժույթի ուսումնասիրության շրջանակներում¹¹, հետագայում կարևորելով նաև, որ բայի կոչականատությունն անմիջականորեն առնչվում է անձանիշ գոյականներին¹²: Ի տարբերություն խնդրատության և պարագատության՝ բայի կոչականատությունը դրսևորվում է միայն նախադասության կազմում, քանի որ այն անմիջականորեն կապ ունի ստորոգման քերականական ակտի հետ: Կոչականատությունն իրականանում է միայն դիմավոր բայի միջոցով կամ նրա պարտադիր մասնակցությամբ¹³: Նույնը վերաբերում է նաև բայի ենթակատությանը և ստորոգատությանը, սակայն կոչականատությունը հանդես է գալիս միայն ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքի սահմաններում¹⁴: Ժամանակակից հայերենի բայի կոչականատությանն անդրադարձ ունի Ս. Մուրադյանը, որը, սակայն, քննության է առել անցողական բայերի կոչականատությունը¹⁵:

Տեսական հիմքեր, մեթոդներ և նյութեր: Հաշվի առնելով վերոնշյալ տեսական դրույթները և կարևորելով, որ կոչականատությունը բնորոշ է միայն այն բայերին, որոնք կարող են կապակցվել կա մ միայն անձ,

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

¹¹ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, Գրաբարի վերլուծական բայերի արժույթը, Եր., 2000, էջ 13-15:

¹² Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, Կոչականատությունը որպես բայի արժույթի արտահայտություն ժամանակակից հայերենում, էջ 11:

¹³ Նկատի չունենք այն դեպքերը, երբ կոչականը գործածվում է բայական անդամ նախադասությունների կազմում, ինչպես «... քնե՛լ, բարեկա մս ... ընդունեցե՛ք այս, հանգստացե՛ք, ի՛նչ էք հուզվում»: Առավել մանրամասնորեն տե՛ս Գ. Խաչատրյան, Դիմային հարաբերության արտահայտությունը բայական անդամ նախադասությունների մեջ // Պատմա-բանասիրական հանդես, 1989, № 4, էջ 143-153:

¹⁴ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, Կոչականատությունը որպես բայի արժույթի արտահայտություն ժամանակակից հայերենում, էջ 10-11:

¹⁵ Տե՛ս Ս. Մուրադյան, Ժամանակակից արևելահայերենի անցողական բայերի արժույթը (Ժ.02.01 «Հայոց լեզու» մասնագիտությամբ բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր), Եր., 2021, էջ 8:

կա՛մ, այլ առարկաներից բացի, նաև անձ ցույց տվող ենթակայի, սույն հոդվածում նպատակ է հետապնդվում՝ ա) ուսումնասիրելու ժամանակակից հայերենի չեզոք սեռի այն բայերը, որոնք, ենթակաառությունից, ստորոգառությունից, խնդրառությունից (կամ պարագաառությունից) բացի, աչքի են ընկնում նաև կոչականառությամբ, բ) դասակարգելու այդ բայերն ըստ իմաստային խմբերի և գ) անդրադառնալու նաև կոչականառությունից գուրկ բայերին:

Առաջադիր նպատակին հասնելու համար ուսումնասիրել ենք ժամանակակից հայերենի չեզոք սեռի բայերը, որոնց թիվը, ըստ մեր հաշվարկների, հասնում է մոտավորապես 5500-ի: Սրանցից մոտ 3500-ը է խոնարհման բայեր են, իսկ ավելի քան 2000-ը՝ ա խոնարհման:

Մեր հետազոտության շրջանակներից դուրս են որպես կոչական գործածվող բառերի փոխաբերական գործածության դեպքերը: Չենք անդրադառնա նաև անձնավորման դեպքերին, քանի որ այս պարագայում առարկա ցույց տվող ցանկացած բառ կարող է գործածվել կոչականի դերով: Վերջին հանգամանքով պայմանավորված՝ առաջիկա շարադրանքում զանց կառնենք այն դեպքերը, երբ՝

ա) կոչականի դերում հանդես է գալիս իրանիշ կամ կենդանանիշ առարկա, որին դիմում են վերջինիս համար բնութագրական գործողությամբ, սակայն այդ պարագայում առկա է ոչ թե երկխոսության փորձ, այլ անձնավորման ոճական հնարք¹⁶: Օրինակ՝ Ախ, ո՛ւր ես, բլբուլ, ո՛ւր ես, սոխակ, եկ, թռիչք դեպի Լուսիկի բանտի պատուհանը և այնտեղից կրկին հնչեցրու քո երգը, քո անուշ դայլայիկը: Է՛յ կանանչ ախպեր, Է՛յ ճանանչ ախպեր, Արի՛, քեզ հետ բե՛ր Արևի շողեր ... և այլն:

բ) 2-րդ դեմքով արտահայտված և կոչականի դերով հանդես եկող իրանիշ կամ կենդանանիշ առարկային կապակցված ստորոգյալի գործողությունը բնութագրական չէ տվյալ կոչականին, և դարձյալ առկա է անձնավորման ոճական հնարք կամ փոխաբերություն: Օրինակ՝ Դա՛րդըս լացեք, սարի սըմբուլ, Ալվան-ալվան ծաղիկներ: Նազում էս ու շորորում զմրուխտե քո շորերում, ... Իմ հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, Նաիրյան դալար բարդի՛ և այլն:

Քննությունը հիմնականում կատարել ենք նկարագրական, համեմատության, մակաձման, տեսական-հետազոտական ու գործնական-հետազոտական մեթոդներով:

Ժամանակակից հայերենի չեզոք սեռի բայերի կոչականառությունը

Գ. Ջահուկյանը ժամանակակից հայերենի բայերը դեմքի և թվի քերականական կարգերի արտահայտության տեսանկյունից բաժանում է երկու խմբի՝ դիմասահմանափակ և անդիմասահմանափակ: Առաջին խմբի բայերը, որոնք մի քանիսն են (*ամպել, անձրևել, երեկոյանալ, լուսանալ, ձյունել (ձնել), մթնել, ցրտել*) լեզվաբանն անվանում է *միադեմ*

¹⁶ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, Կոչականառությունը որպես բայի արժույթի արտահայտություն ժամանակակից հայերենում, էջ 10:

(միադիմի) և արժույթագուրկ եզրույթներով¹⁷: Մրանք չեզոք սեռի բայեր են և, ինչպես նշեցինք, գուրկ են կոչականառության արժույթից: Մնացած բոլոր բայերը, անկախ սեռի քերականական կարգից, անդիմասահմանափակ են, ինչպես՝ *աճեցնել, արագացնել, արթնանալ, բացվել, գրվել, խրտնել, ծեծել, կառուցվել, հարվածել, հեռանալ, սայթաքել, սողալ, վարգել, տարածել, փայլել, քանդել* և այլն: Վերջիններիս քննությունը ցույց է տալիս, որ ոչ բոլոր անդիմասահմանափակ բայերն են կոչականառու: Այսպես՝ ա) *արածել, ժայթքել, կտցել, կտցահարել, շանթահարել*, բ) *թամբվել, լծվել, կթվել, սանձվել, փետրվել* և գ) *բառաչել, եռալ, հաստանալ, շնթոել, սատկել*, համապատասխանաբար, ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռի բայերը չեն կարող կոչական ստանալ, մինչդեռ ա) *հասկանալ, մոռանալ, ներել, սարքել, քանդել*, բ) *բացատրվել, կշռադատվել, կրկնվել, մաքրվել, շարժվել* և գ) *ամաչել, բարեվել, ծիծաղել, ճաշել, ննջել*, համապատասխանաբար, ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռի բայերը կոչականառու են: Օրինակ՝ — Չեմ կատակում, *ա՛յ տղա*, — խիստ կտրում է Մինասյանը, — գնա, ասում եմ, էն սարի փեշը *քանդիր*՝ կառուցիր պահեստներ: *Ընկերուհի՛*, նախ քիմիական լվացքատուն գնա *մաքրվիր*, հետո եկ խոսենք: Մոտեցիր, *Նվարդ ջան, մի ամաչիր*, Սամսոնը քո եղբայրն է:

Ըստ կոչականառության արժույթի՝ ժամանակակից հայերենում առանձնանում են՝

- ա) կոչականառու բայեր,
- բ) կոչականությամբ արժույթագուրկ բայեր:

Ա. Ժամանակակից հայերենի չեզոք սեռի կոչականառու բայեր

Ժամանակակից հայերենում կոչականառու են չեզոք սեռի այն բայերը, որոնք՝

1. կարող են կապակցվել միայն անձնանիշ առարկայի, ինչպես՝ *անսալ, ապստամբել, բանակցել, բարնել, գոչել, գոռոզանալ, երկմտել, զանգահարել, զգեստափոխվել, ըմբոստանալ, ընթրել, խորհրդակցել, համագործակցել, համաձայնել, հարստանալ, հիանալ, հիասթափվել, հիմարանալ, ճաշել, մարտնչել, մտմտալ, մտորել, նախաճաշել, նախանձել, ողջունել, սիրահարվել* և այլն: Օրինակ՝ *Արտիկ ջան, բարեիր* բոլոր տանեցիներին, հարցնողներին: *Մի բարկացիր, Ալեքս*, բայց ինձ նախ անհրաժեշտ է մայրաքաղաքում լինել: *Տեր մարզպան, բանակցո՛ւմ ես* Վարդանի հետ:

2. անձնանիշ առարկաներից բացի, կապակցվելու հնարավորություն ունեն նաև այլ դասի կամ դասերի առարկաների: Այս կարգի բայերը բաժանվում են երկու ենթախմբի¹⁸.

¹⁷ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 468:

¹⁸ Տե՛ս **Գ. Խաչատրյան**, Կոչականառությունը՝ որպես բայի արժույթի արտահայտություն ժամանակակից հայերենում, էջ 15-16:

2.1. չեզոք սեռի բայեր, որոնց ցույց տված գործողությունը, կենդանանիշ ու իրանիշ թանձրացական և/կամ վերացական գոյականներից բացի, կարելի է վերագրել նաև անձնանիշ գոյականներին, ինչպես *ակտիվանալ, աղմկել, աճել, անհետանալ, ավելանալ, բազմանալ, ընկնել, թռչել, կորչել, հեռանալ, մնալ, մոտենալ, նվազել, շատանալ, պակասել, քչանալ* և այլն: Օրինակ՝ *Մի՛ աղմկեք, տղերք*, քարերով ու մահակներով հեղափոխություն չեք անի: Դու, *պստիկ սատանա, կորհր աչքիցս* և էլ դպրոցում չերևա: *Ճուտտ՛, թռիր* Կաուչուկի ժողդատաբան ու հանձնիր այս գործերը և այլն:

2.2. չեզոք սեռի բայեր, որոնց ցույց տված գործողությունը կարելի է վերագրել ոչ միայն կենդանանիշ, այլև անձնանիշ գոյականների, ինչպես՝ *արթնանալ, գեղեցկանալ, գիրանալ, գայրանալ, խլանալ, ծերանալ, կանգնել, կուրանալ, դժժալ, ճղճղալ, ճչալ, ճվճվալ, մոթմոթալ, շշմել, սողալ, վազել, քնել* և այլն: Օրինակ՝ *Սերո՛ք*, դու *վազիր* գյուղ և կոլխոզի նախագահին ասա՝ Տադե պապին մեռավ ...: *Քնի՛ր, քնի՛ր, կապո՛ւյտ աղջիկ*, չգարթնես ծեգին: *Մի գայրանա*, հայրիկ, առաջին անգամ ենք այս մասին խոսում, և ես ուզում եմ բացել միտքս ու հոգիս և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, որպեսզի որևէ բայ կարողանա կապակցվել այս կամ այն կոչականին, անպայման պետք է օժտված լինի կամ միայն անձնանիշ, կամ նաև անձնանիշ առարկաների կապակցվելու հնարավորությամբ:

Կոչականառու բայերի մեծագույն մասը (*աջակցել, գոչել, երթնել, գարմանալ, ընդդիմախոսել, լկտիանալ, խենթանալ, խնամիանալ, կասկածել, հարստանալ, մասնագիտանալ, մարտնչել, մենամարտել, նվազակցել, ողջունել, պայքարել* և այլն) կարող է ստանալ թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվով կոչական: Հմնտ. *Մա՛րդ*, բարձրախոհ դու եղիր, *պայքարի՛ր* դարիդ առընթեր, Բայց քնքշությունըդ երբե՛ք քեզ առաջնորդ չկարգես և *Տղե՛րք ջան*, ձեր հոգո՛ւն մատաղ, *պայքարե՛ք*, բայց անձնավորության մի՛ կայչեք:

Կոչականառու սակավաթիվ չեզոք բայեր (*խոնվել, կանգնտել, համագոյակցել, համագարկել, համաթնել, համաճել, հարքոտել, միաձայնել, նստոտել, պառկոտել, վիստալ* և այլն) պահանջում են հոգնակի կամ բազմակի կոչականներ: Օրինակ՝ Բարի մարդիկ, *մի՛ խոնվեք*....:

Առանձնանում են նաև միայն եզակի թվով արտահայտված կոչականառու չեզոք բայեր, ինչպես *մենախոսել, մենականալ, մենանալ, մենասահել, միայնանալ, մեներգել* և այլն, որոնք նույնպես փոքրաթիվ են և սակավադեպ: Օրինակ՝ *պարո՛ն*, ուղղակի *մենախոսի՛ր*¹⁹:

Թեև նշել ենք, որ անձնանիշ առարկաներին կապակցվող չեզոք սեռի բայերը կոչականառության տեսանկյունից անսահմանափակ են, սակայն նկատենք, որ նշված խմբին պատկանող մի շարք բայերի դեպ-

¹⁹ Քաղված է համացանցից (https://m.facebook.com/permalink.php?id=105799734233706&story_fbid=165694218244257):

քում կոչականառությունը արհեստական բնույթի է: Այդ բայերից են՝ *բանվորականանալ, բանվորանալ, գերիանալ, թագավորանալ, իսլամականանալ, խոհարարել, կաթողիկոսանալ, ձիախաղալ, մեծմայրանալ, ոստիկանել, պահականալ, պարոնանալ, ուսուցագործել*, և այլն:

Բ. Ժամանակակից հայերենի՝ կոչականությամբ արժույթագուրկ չեզոք սեռի բայեր

Ժամանակակից հայերենում կոչականառության արժույթից գուրկ են չեզոք սեռի այն բայերը, որոնք՝

1. կապակցվում են միայն կենդանանիշ առարկաների, ինչպես՝ *բզզալ, բնավորվել, գառնատել, դայլայլել, երամանալ, թխսել, թնաբախել, թնագարկել, թնածել, թնել, խրխնջալ, կաղկանձել, հաչել, ճովողել, մակաղել, մլավել, մկկալ, շնթոել, ոռնալ, որջանալ, որջավորվել, չվել, պարսավորվել, սատկել, սատկոտել, ստերջանալ, վարգել, վնգստալ, տրտնգալ, փետրակալել, քառասմբակել* և այլն,

2. կապակցվում են միայն իրանիշ առարկաների, ինչպես՝ *ածականանալ, ամպրոպանալ, ամրանալ, անալիանալ, անապատանալ, արմատակալել, բայանալ, բողբոջել, գոյականանալ, դալարել, դաշտանալ, դրդալ, եռալ, երկաթանալ, թթվել, ծաղկել, կանաչել, հոգնակիանալ, դողանջել, ճյուղարձակել, մագաղաթանալ, մթագունել, ոստակալել, պահածոյանալ, սաստկանալ, սոսափել, վարդանալ, օձառանալ, ֆոսֆորանալ* և այլն.

3. կապակցվում են իրանիշ և կենդանանիշ առարկաների, ինչպես՝ *ճախրել, սավառնել* և այլն

Եզրակացություններ: Ժամանակակից հայերենի չեզոք սեռի բայերի կապակցելիական հնարավորությունների ուսումնասիրությունից հանգել ենք մի շարք եզրակացությունների: Կոչականառությունը արժույթի դրսևորումներից մեկն է և հատուկ է միայն բայերին: Կոչականառությամբ օժտված են թե՛ ներգործական, թե՛ կրավորական և թե՛ չեզոք սեռի բազմաթիվ բայեր: Կոչականառությունն իրականացվում է միայն ուղղակիորեն մեջբերվող խոսքերում: Կոչականառու բայերը կոչականին կապակցվում են համաձայնության եղանակով. տեղի է ունենում մասնակի համաձայնություն թվի քերականական կարգով:

Կոչական կարող են ստանալ տարբեր դասային խմբերի հետ կապակցման հնարավորություն ունեցող չեզոք սեռի բայեր, մասնավորապես նրանք, որոնք առանձնանում են անդիմասահմանափակությամբ: Մակայն պետք է նկատել, որ ոչ բոլոր անդիմասահմանափակ չեզոք բայերն են կոչականառու: Կոչականառությամբ օժտված անդիմասահմանափակ բայերը կապակցման ընթացքում հանդես են բերում դիմային սահմանափակություն. նրանք կոչական են առնում ոչ թե բոլոր, այլ միայն եզակի և հոգնակի թվերի 2-րդ դիմային ձևերով:

Կոչականառությունը հիմնականում հատուկ է անձնանիշ առար-

կաներին կապակցվելու հնարավորություն ունեցող չեզոք սեռի բայերին: Կոչական կարող են ստանալ նաև տարբեր դասային խմբեր ներկայացնող առարկաներին վերաբերող այն բայերը, որոնք, այլ առարկաներից բացի, առանձնանում են նաև անձ ցույց տվող առարկաներին կապակցվելու հնարավորությամբ: Չեզոք սեռի բայերի մեծ մասը կարող է կապակցվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվով կոչականի, և միայն սահմանափակ թվով բայեր են, որ ստանում են կա՛մ միայն եզակի, կա՛մ միայն հոգնակի թվով կոչական: Մի շարք անձնանիշ առարկաների կապակցվող չեզոք սեռի բայերի կոչականատությունը բնորոշ չէ ժամանակակից հայերենին:

Կոչականատությամբ արժույթագուրկ են միայն կենդանանիշ և միայն թանձրացական կամ վերացական իրանիշ առարկաներին կապակցվող չեզոք սեռի բայերը, ինչպես նաև նրանք, որոնք կարող են կապակցվել իրանիշ և կենդանանիշ առարկաների: Նշված բայերը կոչականին կարող են կապակցվել անձնավորման կամ փոխաբերական կիրառության դեպքում:

Ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու ժամանակակից հայերենի չեզոք սեռի բայերի կապակցելիական հնարավորությունների, այսինքն՝ արժույթի մասին:

ГУРГЕН ХАЧАТРЯН, ЛАЛА ГРКИКЯН – *Способность переходных глаголов принимать обращение в современном армянском языке.* – В статье исследуются сочетаемостные возможности переходных глаголов современного армянского языка.

Изучение сочетаемостных возможностей переходных глаголов современного армянского языка показывает, что помимо подлежащего, предикатива, дополнения и обстоятельства, этим глаголам свойственно также сочетание с обращением, выражение валентности которого проявляется только в составе предложения. Дело в том, что способность глагола принимать обращение непосредственно связана с грамматическим актом предикативности. Обращение принимают только личные глаголы или же это происходит с их обязательным участием и только в прямой речи. Но не все переходные глаголы принимают обращение. Существенную роль в этом играет тот факт, к какому классу слов, обозначающих предмет, может относиться действие, выраженное тем или иным глаголом.

Обращение могут принимать только личные переходные глаголы, однако способность принимать обращение свойственна тем переходным глаголам, которые в основном сочетаются с существительными, обозначающими лицо. Большая часть последних может сочетаться с обращением как в единственном, так и во множественном числе, и только ограниченное количество глаголов принимает обращение или только в единственном, или только во множественном числе. Личные глаголы, принимающие обращение, имеют ограниченную сочетаемость: принимают обращение не все формы этих глаголов, а только формы 2-го лица единственного и множественного числа.

Целью данного исследования является изучение валентности переходных глаголов современного армянского языка, принимающих обращение. Это до сих пор не исследовалось. Исследование даст возможность сформировать более полное представление о сочетаемостных возможностях переходных глаголов со-

временного армянского языка, т.е. их валентности, чем и обусловлена актуальность нашего исследования.

Ключевые слова: валентность, непереходные глаголы, согласование, глагол, сочетаемые с существительными, обозначающими лицо (предмет, животное), сочетаемость

GURGEN KHACHATRYAN, LALA GRKIKYAN – *Direct Address Valence of Intransitive Verbs in Modern Armenian.* – The article explores the compatibility possibilities of intransitive verbs in the Modern Armenian language.

The study of the compatibility possibilities of intransitive verbs of Modern Armenian shows that in addition to subject, predicative, object and adverbial modifier, these verbs also combine with direct address, the expression of the valence of which is manifested only in the sentence. The fact is that the ability of a verb to accept direct address is directly related to the grammatical act of predicativity. Only finite verbs can take direct address, or this happens with their obligatory participation and only in direct speech. But not all intransitive verbs accept direct address. An essential role in this is played by the fact to which class of words denoting an object the action expressed by this or that verb can belong.

Only personal intransitive verbs can take direct address, however, the ability to accept direct address is characteristic of those intransitive verbs that are mainly combined with nouns denoting a person. Most of the latter can be combined with direct address both the singular and the plural, and only a limited number of the verbs accept the direct address either only in the singular or only in the plural. Personal verbs that accept direct address have limited compatibility: not all forms of these verbs accept direct address, but only the forms of the 2nd person singular and plural.

The purpose of this research is to study the vocative valence of intransitive verbs in Modern Armenian, the topic that has not yet been explored. The study will provide an opportunity to form a more complete picture of the compatibility possibilities, i.e. the valence of intransitive verbs in the Modern Armenian language, which determines the relevance of our study.

Key words: valence, intransitive verbs, agreement, verbs combining with nouns denoting a person (an object, an animal), compatibility

ՄԱՍ-ԱՄԲՈՂՋ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳՈՀԱՐ ՆԵՐՄԵՍՅԱՆ

Հոդվածում դիտարկվում են աշխարհաճանաչողության հիմնարար հասկացություններից համարվող *մասի* և *ամբողջի* փիլիսոփայական կարգերի լեզվական դրսևորումները: Վերջիններս բնորոշվում են իրենց բարդ բնույթով և պայմանավորված են ոչ միայն լեզվական համակարգերի և դրանց տարրերի հարաբերակցության խնդիրներով, այլև սույն լեզվատարրերի կանոնակարգման և համապատասխան համակարգերի մեջ կարգադասամբ: Անդրադարձ է կատարվում լեզվական տեղաշարժերի օրինաչափությունների ըմբռնման հիմքում դրված ամբողջացման և տարանջատման գործընթացներին, որոնք տարրերի հարացույցային ու շարույթային զուգորդումների արդյունք են, ինչպես նաև՝ մաս-ամբողջ հարաբերությունների և *լեզվական մակարդակ* հասկացության սերտ կապին, որի միջոցով միայն կարելի է բացահայտել մաս-ամբողջ կառույցների առանձնահատկությունները՝ իրենց ձևերի ողջ բարդությամբ:

Բանալի բառեր – *կարգադասում, կոգնիտիվ լեզվաբանություն, հոլիզմ, մերիզմ, ամբողջի մաս և տարր, նույնական հատկանիշներ, տարբերակիչ հատկանիշներ, հարացույցային և շարույթային կապեր, լեզվական մակարդակ*

Լեզուն մարդու իմացական-հասկացական գործունեության ամենաբնորոշ դրսևորումներից է, ուստի և լեզվական միավորների ուսումնասիրության ճանաչողական մոտեցումներն առանձնակի հնարավորություն են ընձեռում պարզելու, թե մարդն ինչպես է բացահայտում իրեն շրջապատող աշխարհը, ինչ սկզբունքներով է համակարգում տարբեր առարկաների բազմազան կապերին ու փոխհարաբերություններին վերաբերող տեղեկույթը: Տրամաբանական է, որ առաջին հերթին հատկապես լեզվագիտական կարգերն են արտացոլում իրական աշխարհի տարատեսակ երևույթներն ու առարկաները՝ արտահայտելով դրանց բնորոշ առնչություններն ու հարաբերությունները: Վերջիններս էլ, բնականաբար, մեր մտածողության մեջ բաժանվում են որոշակի հասկացական կարգերի: Հետևաբար, միանգամայն հիմնավորված է **կարգադասման** (կատեգորիզացիայի)՝ իբրև լեզվաբանական իրողության մասին խոսելը, քանի որ ճանաչողական փորձի կուտակմանը զուգընթաց՝ կարգադասման կատարելագործման առաջնային գործոն դառնում է գլխավորապես լեզվի յուրացման գործընթացը: Հարկ է նշել,

սակայն, որ մարդու կողմից իրականացվող կարգադասման ընդհանուր սկզբունքները հնարավոր է ըմբռնել սոսկ այն պարագայում, եթե հաշվի են առնվում նաև դրա բնական լեզվի ոլորտում ինքնին առաջ եկող և արտահայտվող դրսևորումների յուրահատկությունները:

Լեզուների հետազոտության ճանաչողական մոտեցումները և լեզվական միավորների կարգադասման ընդհանուր սկզբունքներն այսօր լեզվաբանության արդիական ուղղություններից մեկի՝ **կոգնիտիվ** (ճանաչողական) **լեզվաբանության** կարևորագույն միջոցներից են դարձել: Կոգնիտիվ լեզվաբանության առաջացումը պայմանավորված է ոչ միայն առհասարակ լեզվաբանության զարգացման բնականոն ընթացքով, այլև ճանաչողական տարբեր ուսումնասիրությունների և մասնավորապես **կոգնիտիվ գիտության**¹ ձևավորմամբ: Վերջինս տարաբնույթ մի շարք գիտակարգերի ամբողջությունն է և միավորում է գիտական այն հետազոտությունները, որոնք վերաբերում են մտածական գործընթացների կառավարման ընդհանուր սկզբունքներին:

Սկզբնապես ձևավորվելով որպես լեզվագիտական ուսումնասիրությունների մի նոր բնագավառ՝ **կոգնիտիվ լեզվաբանությունը** վերջին տասնամյակներում առանձնացել է կոգնիտիվ գիտությունից՝ իբրև արդի լեզվաբանության ինքնուրույն ոլորտ, և դարձել լեզվաբանական առաջատար ուղղություններից մեկը: Հոգեբանական և լեզվաբանական հետազոտություններ ներառող միջգիտակարգային այս ճյուղի ուսումնասիրության բուն խնդիրները ներկայումս հետևյալն են՝

- լեզվի և գիտակցության փոխհարաբերության հարցերը,
- լեզվի դերն աշխարհի հայեցակարգման և կարգադասման, ճանաչողական գործընթացների և մարդկային փորձի ընդհանրացման գործում,
- մարդու հասկացական առանձին ունակությունների և լեզվի միջև եղած կապերի ու փոխներգործության ձևերի բացահայտումը ևն:

Այլ կերպ ասած՝ կոգնիտիվ լեզվաբանության առանձնակի ուշադրության կենտրոնում այն խնդիրն է, թե լեզվական ձևերը ինչպիսի կապերով են առնչվում մարդկային փորձի ու գիտելիքների կառուցվածքին, և թե ինչպես են դրանք արտացոլվում ու ներկայանում մարդու գիտակցության մեջ:

Այս մոտեցմամբ լեզուն հանդես է գալիս որպես մտածողական

¹ **Կոգնիտիվ** (ճանաչողական) գիտությունը (լատ.՝ *cognitio*՝ «ճանաչում») զբաղվում է մարդու բանականության, մտածողության, նրա ճանաչողական (կոգնիտիվ) ունակություններով պայմանավորված գործընթացների, մարդկանց ու կենդանիների վարքագծի կարգավորման մեխանիզմների ուսումնասիրությամբ: Այն ներառում է հոգեբանության, կարդաբանության, համակարգչային գիտության, լեզվաբանության, փիլիսոփայության, մարդաբանության և այլ գիտությունների մի շարք ոլորտներ՝ հանդես գալով որպես բնության և մարդկային մտածողության փոխհարաբերությունները քննող մի ամբողջական լայնածավալ գիտություն: Կոգնիտիվ մոտեցումների հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ վարքագծի կարգավորման գործընթացում հատկապես շեշտադրվում և կարևորվում է գիտելիքների որոշիչ դերը: Այս մասին մանրամասն տե՛ս «Большая российская энциклопедия», М., 2004-2017; **Величковский Б. М.** Когнитивная наука: основы психологии познания, М., 2006; **Болдырев Н. Н.** Язык и система знаний. Когнитивная теория языка, М., 2018:

գործընթացների դրսևորման **գործիք**, տեղեկույթի յուրօրինակ համակարգման և փոխակերպման **ճանաչողական մեխանիզմ**։ չէ՞ որ հատկապես լեզվի մեջ և լեզվի միջոցով են ամրակայվում մարդկության փորձը, նրա մտածողությունը։ Ուստի միանգամայն օրինաչափ է, որ լեզուն ոչ միայն հանդես է գալիս որպես ճանաչողության մեխանիզմ, այլև դառնում է կոգնիտիվ լեզվաբանության ուսումնասիրության հիմնական առարկան։ Առավելապես այս հիմունքով է, որ կոգնիտիվ լեզվաբանությունն առհասարակ առանձնանում է կոգնիտիվ գիտությունից՝ իբրև լեզվաբանական ինքնուրույն ոլորտ²։ Հատկանշական է, որ ի համեմատություն կոգնիտիվ այլ գիտությունների (որոնք գիտակցությունը քննում են իրենց ոլորտներին բնորոշ նյութին համապատասխան)՝ լեզվաբանության այս ոլորտի յուրահատկությունը պայմանավորված է գերազանցապես նրա ուսումնասիրության առարկայով, այն է՝ գիտակցությունն այս պարագայում քննվում է գլխավորապես ու բացառապես **լեզվական նյութի** հիման վրա։

Այսպիսով, կարելի է հաստատել, որ ճանաչողական (կոգնիտիվ) լեզվաբանության ուսումնասիրության առարկան լեզուն է՝ որպես իմացաբանության միջոց և կառուցվածք, իսկ վերջնական նպատակը՝ բանականության գործունեությանը վերաբերող տվյալների ձեռքբերումը, համակարգումն ու քննությունը³։

Արդեն նշել ենք, որ կոգնիտիվ լեզվաբանության կարևորագույն խնդիրը մարդու ճանաչողական մտածողության և լեզվական իմացության միջև առկա առնչությունների պարզաբանումն է։ Հայտնի փաստ է, որ մարդու իրականության վերաբերյալ պատկերացումները սկզբնապես ձևավորվում են նրա նյութական-առարկայական գործունեության ընթացքում և հետո միայն տարածվում իրերի և զանազան իրողությունների վրա։

Մարդկային աշխարհաճանաչողության առանցքային հասկացությունների շարքում այս առումով բավականին ուշագրավ են **մասի** և **ամբողջի** փիլիսոփայական կարգերը (կատեգորիաները), որոնք արտահայտում են առարկաների որոշակի ամբողջության և այդ ամբողջությունը կազմող առանձին առարկաների հարաբերությունները։ Ընդ որում, հիշյալ առնչությունները մարդկային կենսափորձից անկախ են դրսևորվում և ամենից հաճախ էլ հանդես են գալիս հենց **մաս-ամբողջ**

² Ժամանակակից կոգնիտիվ լեզվաբանության մեջ առանձնագվում են հետևյալ բաժինները՝ կոգնիտիվ **իմաստաբանություն** (որն զբաղվում է առաջին հերթին բառալին իմաստաբանությամբ), կոգնիտիվ **քերականություն** (որն զբաղվում է մասնավորապես շարահյուսությամբ, ձևաբանությամբ և քերականությանն առնչվող լեզվաբանական այլ ոլորտներով), կոգնիտիվ **հնչույթաբանություն**։

³ Տե՛ս **Սեյ և Սոբոլա Յ. Դ., Տերնին Ի. Ա.** Когнитивная лингвистика, М., 2007; Введение в когнитивную лингвистику (Отв.ред. М.В.Пименова), Кемерово, 2005; **Кобрина Н. А.** Когнитивная лингвистика: истоки становления и перспективы развития, Тамбов, 2000; **Дзюба Е. В.** Когнитивная лингвистика, Екатеринбург, 2018; **Скребицова Т. Г.** Когнитивная лингвистика (курс лекций), СПбГУ, 2011։

փոխհարաբերությամբ⁴:

Մարդը դեռևս վաղնջական ժամանակներից վարժվել է առանձնացնել շրջակա աշխարհի առարկաները, իսկ այդ առարկաների մեջ նաև դրանք կազմող տարրերը. այսպես՝ յուրաքանչյուր ոք պատկերացնում է, որ բազմությունը բաղկացած է առանձին մարդկանցից, իսկ նրանցից ամեն մեկի մարմինն իր հերթին կազմված է տարբեր մասերից՝ գլուխ, ուսեր, մեջք, իրան, վերջույթներ ևն, կամ՝ անտառը տարատեսակ ծառերի մի ամբողջություն է, որտեղ ամեն մի ծառ ունի արմատներ, բուն, սաղարթ, ճյուղեր ևն: Պատահական չէ, որ *մաս* և *ամբողջ* հասկացությունները փիլիսոփայության մեջ ի հայտ են գալիս արդեն իսկ ուսմունքների ձևավորման սկզբնաշրջանում: Դրսևորվելով իբրև ճանաչողական գործընթացի հիմնական հասկացություններ *մասը* և *ամբողջը* սերտորեն շաղկապվում են միմյանց և մեկը մյուսի միջոցով են բնորոշվում. մասն ինչ-որ ամբողջի տարրն է, իսկ ամբողջը համապատասխանաբար կազմված է մասերից:

Տրամաբանական տեսակետից *մաս - ամբողջ* փոխհարաբերությունները բազմատեսակ են ու տարակերպ արտահայտություններով են հանդես գալիս: Իզուր չէ, որ դեռևս անտիկ շրջանում Արիստոտելն արդեն անդրադառնում է այս հասկացություններին («Մետաֆիզիկա»)՝ տալով դրանց առաջին սահմանումներն ու մանրամասն մեկնաբանություններ*:

* **Օսնություն:** Հիշյալ բնութագրությունները բավականաչափ հետաքրքրաշարժ են, և թերևս ավելորդ չի լինի դրանք համառոտ ներկայացնել ստորև: Ըստ Արիստոտելի բնորոշման *մաս* կարելի է անվանել

- այն, **ա)** ինչը ստացվում է որոշակի քանակություն այս կամ այն կերպ բաժանելու հետևանքով, կամ այն, ինչն առանձնացվում է այդ քանակությունից իբրև նրա մի հատվածը (օր. 2-ը ինչ-որ առումով 3-ի մի մասն է). **բ)** մեկ այլ մոտեցմամբ՝ *մաս* կարող է կոչվել սոսկ այն, ինչը ծառայում է իբրև չափի միավոր. այդ պատճառով էլ 2-ը մի իմաստով 3-ի մասն է կազմում, մեկ այլ իմաստով՝ ոչ.

- այն, ինչի կարելի է բաժանել **տեսակը**՝ հաշվի չառնելով վերջինիս քանակը. պայմանավորված այս հանգամանքով՝ տեսակները կոչվում են **սեռի** մասեր.

- այն, ինչի բաժանվում է կամ ինչից բաղկացած է **ամբողջը** կամ

⁴ Լեզվագիտական կարգերը նկատելիորեն զանազանվում են հասկացական կարգերից, քանի որ վերջիններիս բովանդակությունն արտահայտելու համար հաճախ լեզվագիտական տարբեր կարգեր են պահանջվում: Այսպես՝ ժամանակի, տարածության, սեռի, դեմքի, թվի կամ քանակի, ինչպես նաև խոսողի կողմից դրսևորվող բազմազան վերաբերմունքների ու կարգային այլ հասկացական իմաստներ արտահայտելու համար կիրառվում են լեզվական տարբեր միջոցներ ու կարգեր, և դրանցից յուրաքանչյուրն առանձնակի ձևով է արտացոլում տվյալ իրողության բովանդակությունը: Անհատի լեզվական ունակություններն այս առումով դրսևորվում են իբրև հասկացողության յուրահատուկ գործոններ:

ձևը (կամ այն, ինչը ձև ունի). օր.՝ պղնձե գնդի կամ պղնձե խորանարդիկի համար և պղինձը (այսինքն՝ նյութը, որին ձև է տրված), և խորանարդիկի անկյունը իբրև մաս են դրսևորվում.

• այն, ինչը հանդես է գալիս իբրև ցանկացած առարկա կամ իր բնութագրող սահմանման բաղադրիչ. այդ պատճառով էլ սեռը համարվում է նաև տեսակի մի մասը, չնայած մեկ այլ իմաստով՝ տեսակն է սեռի մասը⁵:

Նույնքան հանգամանալից ու բազմազան են Արիստոտելի՝ *ամբողջին* վերաբերող ըմբռնումները. այսպիսով, նա *ամբողջ* է համարում՝

• այն, ինչի կազմից պակաս չէ որևէ մեկն այն մասերից, որոնցից բաղկացած լինելու շնորհիվ է տվյալ *ամբողջը* դրսևորվում իբրև բնական ամբողջություն.

• այն, ինչն իր պարունակած իրերն այնպես է ընդգրկում, որ վերջիններս որոշակի բնական ամբողջություն են ձևավորում. իսկ դա երկկերպ կարող է լինել. կա մ այն պարագայում, երբ այդ առարկաներից յուրաքանչյուրն իր հերթին առանձին իր է, կա մ էլ այն դեպքում, երբ այդ բոլոր առարկաներից ձևավորվում է մեկ իր:

• Ինչ վերաբերում է սկիզբ, կես և վերջ ունեցող որևէ քանակության (կամ առարկայի, երևույթի), ապա երբ հիշյալ մասերի դասավորությունը որևէ տարբերություն չի առաջացնում այդ քանակության համար, վերջինս կոչվում է *ամբողջություն*, իսկ տարբերություն առաջացնելու դեպքում՝ *ամբողջ*: Քանակությունը, որին բնորոշ են երկուսն էլ, կարող է համարվել և՛ ամբողջ, և՛ ամբողջություն: Նույնը դիտարկվում է նաև այն դեպքում, երբ ինչ-որ բանի դիրքը փոխելիս նրա բնույթն անփոփոխ է մնում, իսկ արտաքին ձևը՝ ոչ, օր.՝ մումը կամ զգեստը (դրանք ևս պետք է համարել և՛ ամբողջ, և՛ ամբողջություն)⁶:

Նշենք, որ փիլիսոփայության մեջ *մաս-ամբողջ* առնչությունների խնդիրը բավականին ընդհանուր ձևակերպմամբ է առաջադրվում. ո՞րն է ավելի հիմնավոր ու ելակետային՝ ամբողջը, թե՞ նրա մասերը: Անտիկ աստմիստներն առաջիններից էին, ովքեր *ամբողջը* հակադրում էին միավորների *պարզ գումարին* այն հիմունքով, որ բացարձակապես անփոփոխ աստմների միևնույն գումարից ամեն անգամ ձևավորվում են *որակապես տարբեր* իրողություններ: Արիստոտելը ևս պնդում էր, որ զանազան ամբողջությունների առաջացման գլխավոր պայմանը *մասերի դասավորությունն ու կապերն* են, մինչդեռ թվաբանական գումարի պարագայում սովորաբար գործում է «գումարելիների տեղերը փոխելիս գումարը չի փոխվում» կանոնը⁷: Եվ այսուհանդերձ, ամբողջի կազմում ո՞րն է կարևորագույնը՝ մասե թը, թե՞ այդ մասերի միջև առկա

⁵ Տե՛ս **Аристотель**, Метафизика, Сочинения, т. 1, М., 1976, էջ 174:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 175:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 175-177:

կապերի դրսևորումները: Սույն խնդրի մեկնաբանությունները հանգեցնում են միանգամայն ներհակ դիրքորոշումների, իսկ վերջիններիս ելակետային սկզբունքների հակադրության հետևանքով ձևավորվում են ամբողջությունների մի շարք հակաօրինություններ. այսպես

- ամբողջը պարզապես մասերի գումարն է ↔ ամբողջն ավելին է, քան մասերի գումարը,

- ամբողջը ճանաչվում է մասերի իմացության շնորհիվ ↔ ամբողջի ճանաչումը նախորդում է մասերի իմացությանը,

- մասերը նախորդում են ամբողջին ↔ ամբողջը նախորդում է իր մասերին:

Փիլիսոփայական այն դիրքորոշումը, որի համաձայն ամբողջը (ցանկացած առարկա կամ իրողություն) դիտարկվում է իբրև նրա մասերի գումար, և այդ ամբողջի որակը, հատկանիշները առավելապես պայմանավորված են մասերի քանակով, ստացել է **մերիզմ** անվանումը (հուն. **μερος**՝ մաս): Մերիզմի ելակետը հետևյալն է. քանի որ մասը նախորդում է ամբողջին, ուստի մասերի ամբողջությունը որակապես նոր ոչինչ չի ստեղծում՝ բացի հատկանիշների քանակական ամբողջությունից: Ամբողջը որոշվում է մասերով, այդ պատճառով էլ առարկայի ճանաչումն ամենից առաջ կատարվում է ավելի փոքր մասերի տարանջատման շնորհիվ, հետևաբար տվյալ առարկայի կամ իրողության վերաբերյալ ամբողջական պատկերացումը կարող է ձևավորվել մասերը ճանաչելուց հետո միայն:

Հակադիր տեսակետը, ըստ որի յուրաքանչյուր առարկա (ամբողջություն) օժտված է ներքին անքակտելի հատկանիշներով, որոնք պահպանվում են նույնիսկ այդ առարկան մասերի բաժանելու դեպքում, կոչվում է **հոլիզմ** (հուն. **ἅλολος**՝ ամբողջ): Հոլիզմի ելակետը հետևյալն է. ամբողջը միշտ որակապես գերազանցում է իր մասերի հատկանիշները, այսինքն՝ ամբողջն ակնհայտորեն օժտված է նոր հատկանիշներով, որոնք միշտ գոյություն ունեն նրա մասերի որակներից անկախ, և որոնցից զուրկ են նրա կազմի մեջ մտնող մասերը: Այդ ամբողջությունը կազմող տարրերի միջև դրսևորվող կապերի բնույթն օրինաչափ է՝ սահմանելով յուրաքանչյուր մասի համապատասխան տեղը տվյալ ամբողջի կազմում և մասերից ամեն մեկին ամբողջից նոր հատկանիշներ փոխանցելով: Հետևաբար, ճանաչողությունն իրականանում է իբրև առանձին մասերի ճանաչման գործընթաց, որը, սակայն, բացառապես կարող է հիմնավորվել ամբողջի մասին ունեցած գիտելիքով⁸:

Այսպիսով, հոլիզմը մերժում է **ամբողջի**՝ իբրև նրա մասերի սուկական գումար լինելու գաղափարը, և ի համեմատություն այդ մասերի

⁸ Լեզվաբանության մեջ **հոլիզմ** տերմինը նշանակում է խոսքային հաղորդակցում՝ կապակցված արտահայտությունների միջոցով, որոնք տրոհված չեն առանձին բառերի: Հաղորդակցման այդ ձևը, ըստ որոշ գիտնականների, նախորդել է բանական մարդու (homo sapiens) հոդաբաշխ խոսքին և բնորոշ է եղել մասնավորապես նեանդերթալցիներին:

հատկանիշների՝ սույն ամբողջը դիտարկվում է որպես նոր հատկանիշներ ձեռք բերած **ամբողջություն**՝:

Ինչպես երևում է այս համառոտ ակնարկից, *մաս-ամբողջ* հարաբերություններն իսկապես ուշագրավ են և տրամաբանորեն բազմապիսի դրսևորումներ կարող են ունենալ, հետևաբար դրանց մեկնաբանություններն էլ բավականին ինքնատիպ են ու յուրօրինակ: Սույն հետազոտության շրջանակներում, սակայն, նպատակ չունենք հանգամանորեն ներկայացնելու քննվող հասկացություններին վերաբերող փիլիսոփայական տեսակետներն ու բնորոշումները, ավելացնենք միայն, որ *մաս-ամբողջ* փոխկապակցությունների խնդիրը հնագույն ժամանակներից ուսումնասիրության առարկա է դարձել ոչ միայն փիլիսոփայության մեջ, այլև այս կամ այն կերպ առաջ է եկել գիտության տարբեր ոլորտներում և անգամ հասարակական կյանքում: Ուստի վերն ասվածը առավել հիշարժան կարծիքների և մեկնաբանությունների հնարավորինս համառոտ շարադրանքն է, որն անհրաժեշտ ենք համարել *մաս-ամբողջ* հարաբերությունների լեզվական դրսևորումներն ավելի լիարժեք ներկայացնելու համար:

Մաս-ամբողջ փոխառնչությունների բնույթը լեզվում ևս, բնականաբար, բավականին բարդ է և պայմանավորված է ոչ միայն լեզվական համակարգերի (ենթահամակարգերի) ու նրանց կազմի մեջ մտնող տարրերի հարաբերակցության խնդրով, այլև այդ լեզվատարրերի կանոնակարգման և համապատասխան համակարգերի մեջ կարգադասելու հարցերով:

Հայտնի է, որ լեզվաբանության մեջ լեզվական երևույթների ուսումնասիրման երկու տարբեր մոտեցումներ կան: Առաջինի համաձայն՝ որևէ բարդ իրողություն քննելու համար բավական է բաժանել այն առավել պարզ բաղադրիչների և հետազոտել դրանք: Այս մոտեցումը հիմնավորվում է այն համոզմամբ, որ ամբողջը մասերի բաժանելով և դրանց բնորոշ հատկանիշներն ուսումնասիրելով՝ կարելի է համարժեք պատկերացում կազմել ամբողջի բնույթի վերաբերյալ: Սա, թերևս, կիրառելի է պարզ երևույթների քննության ժամանակ, մասնավորապես, ասենք, հնչույթային կամ ձևույթային ենթահամակարգերում: Այս-

⁹ Փիլիսոփայության և գիտության մեջ **հոլիզմը** լայն իմաստով մասի և ամբողջի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ հայեցակարգ է, որի ելակետն ամբողջի որակային յուրահատկությունը և գերակայությունն է նրա մասերի նկատմամբ: Նեղ իմաստով իդեալիստական ամբողջականության փիլիսոփայություն է, որը մշակել է հարավ-աֆրիկյան փիլիսոփա, քաղաքական գործիչ ֆելդմարշալ Յ. Հ. Մմեթսը: Նա է ներմուծել **հոլիզմ** հասկացությունը և տերմինը «Հոլիզմ և էվոլյուցիա» (1926 թ.) գրքում՝ հիմք ընդունելով Արիստոտելի այն միտքը, որ ամբողջն ավելին է, քան նրա մասերի գումարը: Իդեալիստորեն մեկնաբանելով ամբողջի անհանգեցնելիությունը մասերի գումարին Մմեթսը պնդում է, որ աշխարհը կառավարվում է հոլիստական պրոցեսով՝ ստեղծագործական էվոլյուցիայի, նրա ամբողջությունների ստեղծման գործընթացով (տե՛ս Փիլիսոփայական բառարան (Մ. Մ. Ռոզենտալի խմբագր.), Եր., 1975, էջ 255): Տե՛ս նաև *Философский словарь* (под ред. И. Т. Фролова), М., 1981: *Философский энциклопедический словарь*, М., 1983: *Новейший философский словарь* (сост. А. А. Грищанов), Минск, 1998:

պես օրինակ՝ որևէ հնչույթ նկարագրելու համար բավական է այն մասնատել բաղադրող հատկանիշների, և արդյունքում կարող ենք միանգամայն սպառիչ կերպով ներկայացնել տվյալ հնչույթի ամբողջական բնութագիրը (օր. **գ** – պայթական, ձայնեղ, ետնալեզվային, պարզ: Կամ՝ **-յա** ձևույթը մասնատելով **յ** և **ա** հնչույթների՝ պատկերացում ենք ստանում նրա հնչյունական կազմի և ներքին կառուցվածքի մասին):

Լեզվի առավել բարդ համակարգերն ու ենթահամակարգերը, բնականաբար, այլ մոտեցում են թելադրում, քանի որ լեզվական բաղադրյալ միավորների յուրահատկությունները հիմնականում չեն բխում դրանք կազմող բաղադրիչների առանձնահատկությունների պարզ գումարից: Այսպես օր.՝ համեմատենք հետևյալ բառագույգերը՝ *մայրենի, քաղքենի - այծենի, վագրենի - խնձորենի, նոնենի*. նշված բառերը բաժանելով բաղադրիչների՝ նկատում ենք, որ բոլորն էլ նույն կառուցվածքն ունեն *գոյականական արմատ + վերջածանց*, սակայն դրանք կրկին բաղադրելով ըստ բառակազմական կաղապարի՝ համոզվում ենք, որ բառային կամ խոսքիմասային իմաստ արտահայտող տարբեր շարքեր ենք ստանում՝ ա) «մի բան ունեցող, մի բանին հատուկ՝ վերաբերող» ընդհանուր նշանակությամբ ածականներ, բ) «կենդանիների մորթի կամ միս» նշանակությամբ գոյականներ, գ) ծառերի անուններ նշանակող գոյականներ¹⁰: Առաջին գույգ ածականների կոնկրետ հատկանշային իմաստն արտահայտվում է համապատասխան գոյականական բաղադրող հիմքերի միջոցով, մյուս երկու գույգ գոյականների բառիմաստային տարբերությունները պայմանավորված են ոչ միայն գոյականական արմատներով, այլև ածանցային ընդհանուր նշանակությամբ:

Սույն դրույթն ավելի ակնառու է դրսևորվում առավել բարդ կառուցվածք ունեցող լեզվական միավորների, ասենք՝ դարձվածքների ուսումնասիրության ժամանակ: Ինչպես գիտենք, դարձվածքն այնպիսի կայուն բառակապակցություն է, որի բաղադրիչները, վերաիմաստավորվելով տվյալ կապակցության մեջ, զրկվում են իրենց բառային բուն իմաստից և այլ նշանակություն ձեռք բերելով՝ միասնաբար մի նոր՝ այլաբերական-փոխաբերական իմաստ են արտահայտում: Գործնականում, ուրեմն, հնարավոր չէ դրանք առանձնացնելու միջոցով պարզել կապակցության ամբողջական իմաստը, հետևաբար և տվյալ դարձվածքի արտահայտած ընդհանուր իմաստը նրա բաղադրիչների մեխանիկական պարզ գումարը չի կարող լինել¹¹: Օրինակ՝ «*արյունը ջուր դառնալ*» դարձվածքը բաղադրող բառերի իմաստներն առանձին-առանձին որոշելով՝ առանց լրացուցիչ ուսումնասիրության չենք կարող պարզել ամբողջ դարձվածքի բոլոր նշանակությունները՝ 1. «խիստ վա-

¹⁰ Տե՛ս **Ա. Սուքիասյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1982, էջ 351:

¹¹ Տե՛ս **Ա. Մարգարյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1990, էջ 302-303: Նան՝ **Գ. Ջահուկյան** և այլք, Հայոց լեզու, գիրք Ա, Եր., 1980, էջ 472-476: **Լ. Եզեկյան**, Հայոց լեզու, Եր., 2005, էջ 196-199:

խենալ, սարսափահար լինել», 2. «ազգակցական ու հարազատական կապը վերանալ», 3. «կոտորածն ու սպանությունը սովորական բան դառնալ», կամ՝ «*ոտքի տակ ընկնել*»՝ 1. «ստորանալ, արհամարհվել, հաշվի չառնվել», 2. «փոքր կամ տկար լինելով՝ խանգարել»¹²:

Այսպիսով, ակներև է, որ մի կողմից լեզվական ցանկացած ամբողջական կառույց կարելի է անդամատել մասերի, մյուս կողմից՝ յուրաքանչյուր բաղադրիչ կարող է հանդես գալ որպես այդ ամբողջի մի մասը, և մեկն անպայմանորեն պայմանավորված է մյուսով: Ուստի առանց մասերի իմացության իրականում անհնարին է հասկանալ ամբողջը, ինչպես և հնարավոր չէ բացահայտել բաղադրիչների նշանակությունը չըմբռնելով այն ամբողջը, որի կազմի մեջ դրանք մտնում են: Ամենից հատկանշականն այն է, սակայն, որ մասերի իմացությունն ամբողջի ճանաչման վերջնական պայման չի դառնում, քանի որ ամբողջը կարող է օժտված լինել այնպիսի յուրօրինակ հատկանիշներով, որոնք ամենևին բնորոշ չեն նրա բաղադրիչներին:

Մաս-ամբողջ փոխհարաբերությունները հիմնովին հասկանալու համար անհրաժեշտ է նաև հստակորեն տարրորոշել *ամբողջի մաս* և *ամբողջի տարր* (բաղադրատարր, կոմպոնենտ) ըմբռնումները: Տարբերակման գլխավոր չափանիշն այս դեպքում լեզվի ողջ կառուցվածքի հետ վերջիններիս դրսևորած առնչությունների բնույթն է: *Մասը*, ըստ էության, ամբողջի բուն, անմիջական բաղադրիչն է, մինչդեռ *տարրը* միջնորդավորված ձևով է հարաբերակցվում ամբողջին: Մասը ձևավորվում է համապատասխան ելակետային տարրերից, որոնք, միմյանց հետ որոշակի կապեր ու հարաբերություններ հաստատելով, ստեղծում են ամբողջի մասերը: Հետևաբար, մասը ելակետային տարր չէ, քանի որ ի տարբերություն տարրերի՝ օժտված է նոր հատկանիշներով և ամբողջի կազմում ձեռք բերած առանձնահատուկ գործառույթներով, այսինքն՝ պայմանավորված լինելով ամբողջով՝ այն նաև որոշակի ներքին զարգացումների արդյունք է: Այսպես օրինակ՝ *քար* բառի ելակետային տարրերն են *ք*, *ա*, *ր* հնչույթները, որոնք իրար միջև հաստատված կապերի շնորհիվ վերածվում են ամբողջի (բառի) մի մասի (ձևույթի): Բառի մեջ հնչույթների այդ կապակցությունը (*քար*-) տվյալ դեպքում հանդես է գալիս արդեն իբրև արմատական ձևույթ (ամբողջի մաս), քանի որ այդ ամբողջի կազմում ձեռք է բերում նոր հատկանիշներ (իմաստ, անվանողական դեր, առնչություն նույնարմատ բառերի հետ՝ *քարեղեն*, *քարային*, *քարագործ*, *քարակերտ*), այսինքն՝ այնպիսի հատկանիշներ, որոնցից *ք-ա-ր* կապակցությունը զուրկ է հնչյունական մակարդակում: *Քար*- ձևույթի հիշյալ նոր հատկանիշները դրսևորվում են մասերի վրա ամբողջի (բառի) «ներգործման» հետևանքով, իսկ որպես այդպիսի ներգործության միջոց՝ հիմնականում ծառայում են բառի

¹² Տե՛ս **Խ. Բաղիկյան**, Ուսումնական դարձվածաբանական բառարան, Եր., 2002, էջ 94, 549:

հարացույցային և շարույթային կապերը: Ամբողջը (այս դեպքում՝ բառը) ներառում է մասերը, փոխազդեցության մեջ է մտնում նրանց հետ, բայց չի տարրալուծում կամ վերացնում դրանք. բառի կազմում ձևայիններն ըմբռնվում են իբրև բառույթի բաղադրիչներ, իսկ նախադասությունների և բառակապակցությունների կազմում բառը դիտարկվում է որպես շարահյուսույթի մաս (օր.՝ *բնական կարծր քար*, «*Բազալտը հեշտ հղկվող քար է*»): Ձևայինները, ի տարբերություն հնչույթների, ամբողջին (բառին) բնորոշ հատկանիշների կրողն են, և հենց այս իրողության շնորհիվ է լեզվում ապահովվում ընդհանուրի և եզակիի մշտական փոխազդեցությունը:

Ամբողջի (որպես առավել բարդ կառուցվածք ունեցող իրողության) առաջացման ժամանակ մասերի փոխհարաբերությունները հաստատվում են մի քանի գործընթացների ուղեկցությամբ՝ ա) մասերի միջև փոխազդեցական կապերի ստեղծմամբ, քանի որ ամբողջ գոյացնելու ընդունակ են ոչ թե բոլոր տարրերն անխտիր, այլ միայն նրանք, որոնք օժտված են նման կապեր ապահովող որոշակի հնարավորություններով, պայմաններով և որակական բնութագրով, բ) մասերին բնորոշ այն հատկանիշների կորուստով, որոնք ամբողջի կազմավորման համար պարտադիր չեն, գ) ամբողջի այնպիսի նոր հատկանիշների ձևավորմամբ, որոնք պայմանավորված են նրա բաղադրիչ մասերի բնույթով և դրանց միջև առաջ եկած նոր կապերով ու առնչություններով:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ամբողջի և մասի, ընդհանուրի և եզակիի փոխհարաբերությունները դրված են լեզվական տեղաշարժերի օրինաչափությունների ըմբռնման հիմքում: Ամբողջի կազմում մասը, բնականաբար, դրսևորում է ոչ թե իրեն հատուկ բոլոր հատկանիշները, այլ սոսկ նրանք, որոնք մասնակցում են տվյալ ամբողջի ձևավորմանը: Մասերի մյուս հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները պետք է դիտարկել իբրև չիրացված ներուժ. դրանք համապատասխան պայմաններում կարող են գործուն դառնալ: Ամբողջի ձևավորման մեջ գործուն դեր կատարող և այդ գործընթացին չմասնակցող հատկանիշների առնչություններով պայմանավորված՝ լեզվական տեղաշարժերում տարբերակվում են նույնացման (ամբողջացման) և տարբերակման (տարանջատման) գործընթացները:

Լեզվում տեղի ունեցող ամբողջացման գործընթացների համար հիմք են ծառայում տարրերին բնորոշ *ընդհանուր* հատկանիշները, իսկ *տարբերակիչ* հատկանիշները հանգեցնում են ամբողջի տարրալուծմանը՝ պայմանավորելով տարբերակման ընթացքը: Ամբողջացման և տարանջատման այդ գործընթացների միջև ստեղծվում է որոշակի հակամարտություն, որն էլ հենց դառնում է լեզվական նոր տեղաշարժերի դրսևորման հիմնական խթանը:

Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ ամբողջի կազմում ընթացող նույնացման և տարբերակման գործընթացները տարրերի հարացույ-

ցային ու շարույթային զուգորդումների արդյունք են: Հարացույցային մակարդակում տարանջատման գործընթացները հենվում են լեզվական տարրերի տարբեր կամ տարբերակիչ հատկանիշների, իսկ շարույթային մակարդակում՝ ընդհանուր կամ նույնական հատկանիշների վրա: Եվ ընդհակառակը, ամբողջացման գործընթացների համար հարացույցային մակարդակում հիմք են ծառայում տարրերի նույնական, իսկ շարույթային մակարդակում՝ տարբեր բնույթները: Իբրև արդյունք՝ լեզվամտածողության հարացույցային կառուցվածքի առանցքը դառնում է լեզվական միավորների նույնությունը, իսկ շարույթային կառուցվածքի կենտրոնը՝ դրանց ինքնատիպ հատկություններն ու հայտանիշները:

Այս առումով ուշագրավ է Մ. Վ. Պանովի տեսակետը, որի համաձայն՝ վերոհիշյալ գործընթացներում կարևոր դեր ունեն հնչույթային միավորները: Ըստ նրա՝ շարույթի սահմաններում հնչյունների գործառույթը բառերի ու ձևույթների տարբերակումն է, մինչդեռ հարացույցի շրջանակներում հնչյունները, ընդհակառակը, բառերի ու ձևույթների նույնացման գործառույթ են ձեռք բերում*:

* **Ծանոթություն:** Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր լեզվում հնչյունները կապակցվում կամ հերթագայվում են այն օրենքների համաձայն, որոնք առանձնահատուկ են միայն տվյալ լեզվին: Այսպես օրինակ՝ հայերենի բառակազմում երկու բաղաձայն հնչյունների զուգորդման դեպքում առաջինի հետ պարտադիր հանդես է գալիս շ ձայնավորը՝ գոյացնելով բաց կամ փակ գաղտնավանկ (գը-նորդ, ըս-կիզբ են): Բաղաձայնների այլ կարգի կապակցությունները բառակազմի դիրքում բացառվում են: Հնչյունների հերթագայությունը ևս ենթարկվում է որոշակի օրինաչափությունների, օր.՝ մեկուկեսականի կոչվող բառերի երկրորդ վանկի (գաղտնավանկի) շ հնչյունը բառի աճման (աճանցման, բառաբարդման, թեքման են) դեպքում հիմնականում սղվում է (օր.՝ արկ(ը)դարկղիկ, մեղ(ը)ր-մեղրածոր, բարձ(ը)ր-բարձրից են): Հնչյունական միավորների (ինչպես նաև լեզվական մյուս միավորների) զուգորդման և հերթագայության կանոնները ամբողջական փոխկապակցված միասնություն են կազմում և պայմանավորված են միմյանցով:

Ի տարբերություն ամեն մի լեզվում գործող հնչյունական յուրահատուկ կանոնների՝ լեզուների համար ընդհանուրն այն է, որ հնչյունական միավորները բոլոր լեզուներում էլ կատարում են երկու կարևոր գործառույթ. դրանք ծառայում են լեզվի իմաստակիր միավորների (ձևույթ, բառ, նախադասություն) կա՛մ սահմանազատմանը, կա՛մ նույնացմանը: Ուստի պատահական չէ, որ հնչյունական միավորների գործառույթը շարույթի սահմաններում բառերի ու ձևույթների տարբերակումն է, իսկ հարացույցի սահմաններում՝ դրանց նույնացումը: Չէ՛ որ եթե հնչաշղթան անպայման պետք է կազմված լինի հնչյունական միա-

վորների տարբեր գուգակցումներից, ապա հնչաշղթայի հատվածները (մի քանի մասերից բաղկացած օղակները) նույնպես պարտադիր պիտի տարբերվեն իրենց կազմով. դա նրանց հիմնական շարույթային հատկանիշն է¹³:

Որևէ X լեզվական միավորի հարացույցային և շարույթային կապերի տարբերություններն արտահայտվում են հետևյալ գծապատկերով.

$n\gamma-X$	X	$n\gamma-X$
$n\gamma-X^1$	X^1	$n\gamma-X^1$
$n\gamma-X^2$	X^2	$n\gamma-X^2$

Հորիզոնական շարքերը ներկայացնում են շարույթները, որոնցում $n\gamma-X$ և X միավորները կապակցված են: Ուղղահայաց շարքերով արտահայտվում են հարացույցները. $X-X^1-X^2$ միավորները ներկայացված են տարբեր միջավայրերում և դիրքերում (կա՛մ $n\gamma-X$ -ի, կա՛մ $n\gamma-X^1$ -ի, կա՛մ $n\gamma-X^2$ -ի միջև): Եթե X միավորը բառույթ է, ապա շարույթը հանդես է գալիս որպես արտահայտություն, իսկ իբրև հարացույց կարող են դրսևորվել, ասենք, որևէ բառի ոճականորեն տարբեր համանիշները կամ հոլովական, խոնարհման ձևերը (ինչն էլ կոչվում է հարացույց բառիս նեղ իմաստով): Եթե X -ը ձևույթ է, ապա շարույթը բնականաբար բառն է, իսկ հարացույցը՝ նույն արմատը, որը հանդես է գալիս տարբեր ածանցային միջավայրերում: Եթե X -ը հնչույթ է, ապա շարույթը հնչյունակապակցությունն է, իսկ հարացույցը՝ հնչյունների դիրքային հերթագայությունների շարքը¹⁴: X միավորը հստակորեն որոշելի է, եթե տարբերվում է հարևան կից միավորներից և նույնանում է ուղղահայաց միավորների հետ: Այսինքն՝ հորիզոնական ուղղությամբ գործում են վանող ուժերը, որոնք շարույթային հարաբերությունների հիմքն են կազմում, իսկ ուղղահայաց գծով՝ ձգողության ուժերը, որոնց շնորհիվ կազմվում են հարացույցները¹⁵: Այսպիսով՝ շարույթային հարաբերություններում ստացվում են հետևյալ առնչությունները

- բառույթ → արտահայտություն,
- ձևույթ → բառ կազմված ձևայիններից,
- հնչույթ → հնչյունակապակցություն:

Հարացույցային հարաբերություններին բնորոշ առնչակցություններն են

- բառույթ → քերականական ձևեր,
- ձևույթ → արմատական նույն ձևային բառային տարբեր կազմերում,
- հնչույթ → հնչյունների տարբեր դիրքային հերթագայություններ:

Շարույթային առնչությունները հանգեցնում են ավելի բարդ լեզվական միավորների ձևավորմանը՝ ըստ որոշակի կառուցվածքային

¹³ Տե՛ս Սեմյոնով **Մ. Վ.** Русская фонетика, М., Просвещение, 1967, էջ 10-11:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 11:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը:

տիպերի: Հարացույցային մակարդակում առաջանում է լեզվական միավորների նույնությունն՝ ա) լեզվական տարբեր միջավայրերում նրանց պարբերական կրկնության և բ) գործառույթների ընդհանրության հիման վրա: Արդյունքում ստեղծվում են հնչույթային, ձևույթային, բառույթային տարբեր կարգեր, դասեր, խմբեր, համակարգեր:

Եվ ի վերջո, մասի ու ամբողջի կարգերը լեզվում սերտորեն կապված են նաև **լեզվական մակարդակ** հասկացության հետ, որի միջոցով միայն կարելի է բացահայտել մաս-ամբողջ կառույցների առանձնահատկությունները՝ իրենց ձևերի ողջ բարդությամբ: Հիրավի, լեզվական մակարդակի հասկացությունն արտահայտում է բոլոր պատկերացումները լեզվի՝ իբրև ստորակարգային սկզբունքով կազմված ամբողջական մի համակարգի վերաբերյալ, որը բաղկացած է մի քանի ենթահամակարգերից (մասերից)¹⁶: Լեզվական համակարգի մեջ միավորվում են լեզվի համասեռ միավորները: Կարելի է ենթադրել, որ յուրաքանչյուր կառուցվածքային մակարդակի միավոր կազմված է տարրերից, որոնք միևնույն ժամանակ հանդես են գալիս նաև որպես նախընթաց ավելի պարզ մակարդակի միավորներ: Մակայն լեզվական համակարգի կառուցվածքի այդպիսի ըմբռնումը չի արտացոլում նրա մասերի և ամբողջի միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների ողջ բարդությունը: Իրողությունն այն է, որ հաջորդ մակարդակում ներառված տարրերը, ի համեմատություն նախորդ մակարդակի միավորների, ոչ թե պարզապես ավելի բարդ են կամ ծավալուն են, այլ իրականում չեն հանգեցվում նախընթաց մակարդակի միավորների պարզունակ գումարին ոչ արտահայտչական, ոչ էլ բովանդակային առումով*:

Մասի և ամբողջի միջև նույնությունն չկա նաև այն դեպքում, երբ դրանք ձևով համընկնում են, օր.՝ համեմատենք **դաս** բառը և **դաս**- հիմնական ձևույթը, որոնցից առաջինը, ի տարբերություն երկրորդի, ոչ միայն արմատական ձևույթ է, այլև օժտված է 0 վերջավորությամբ, յուրահատուկ հարացույցային կապերով, գործառույթներով ևն: Բառը հնարավոր չէ մասնատել տարրական միավորների այնպես, որ դրանցից յուրաքանչյուրն ամբողջ բառին հատուկ անվանողական դեր կատարի: Միևնույն ժամանակ այն կարելի է տարանջատել այնպիսի գործառույթներ ունեցող պարզ տարրերի, որոնք անհրաժեշտ են ավելի բարդ մակարդակի միավորի՝ բառի ամբողջացման համար: Ընդհանուր առմամբ, մասերի և ամբողջի առնչությունները լեզվական համակարգում դիալեկտիկական բնույթի են. մի կողմից՝ գործում են լեզվի ողջ

¹⁶ СЕ́ и Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование, М., 1977; Горнунг Б. В. О характере языковой структуры // Вопросы языкознания, 1959, №1, էջ 39-48:

* Մեր հաջորդ ուսումնասիրություններում ըստ լեզվական առանձին մակարդակների (բառային, ձևաբանական, շարահյուսական) առավել մանրամասն և համակողմանի կանոնադաշտանք մաս-ամբողջ հարաբերությունների առանձնահատկություններին և մասնավորապես՝ հիշյալ հարաբերություններով պայմանավորված **մասնականության** իմաստի լեզվական տարատեսակ դրսևորումներին:

համակարգի՝ որպես մի ամբողջական բարդ գոյացության ձևավորման միասնական սկզբունքները, մյուս կողմից՝ լեզվի յուրաքանչյուր կառուցվածքային մակարդակ ձևավորվում է համաձայն սեփական օրենքների:

Որպես լեզվական համակարգի կենտրոնական միավոր և որպես կառուցվածքային բարդ ամբողջություն՝ բառը հնչույթին և ձևույթին միանգամայն տարբեր ձևերով է առնչվում: Տարբեր կերպ են իրականացվում նաև բառի բաղադրումը ձևույթների միջոցով և նախադասության կառուցումը բառերի միջոցով: Լեզվի յուրաքանչյուր կառուցվածքային մակարդակ օժտված է իրեն բնորոշ կառույցներով և ստորադիր մակարդակի միավորների հետ համակցման կանոններով: Այսուհանդերձ, մասերի և ամբողջի, բարձր և ցածր մակարդակների միավորների միջև կապը, իհարկե, գոյություն ունի, թեև այն չի դրսևորվում իբրև դրանց պարզունակ հանրագումար: Եթե նման կապ գոյություն չունենար, ապա իրականում հնարավոր չէր լինի խոսել լեզվաբանության մեջ արդեն հայտնի այն առնչությունների մասին, որոնք առկա են հնչյունաբանության և ձևույթաբանության, ձևույթաբանության և ձևաբանության, ձևաբանության և շարահյուսության միջև:

Այսպիսով՝ ամբողջի և մասերի խորքային կապերի վերհանումն ու նկարագրությունը դրված են ժամանակակից համակարգային լեզվաբանության հիմքում, որի ուսումնասիրության առաջնային խնդիրների շարքում առանձնացվում են լեզվական միավորի հիմնահարցը, լեզվական միավորների առնչությունների իմաստավորումը ըստ շարույթային և հարացույցային առանցքների հարաբերության, դրանց համակարգային կապերի ու շեղումների տարբերակայնության ներուժի (պոտենցիալի) բացահայտումը ևն:

ГОАР НЕРСЕСЯН – Языковые особенности отношений части и целого. – В статье рассматриваются языковые проявления философских категорий части и целого, считающихся фундаментальными понятиями познания мира человеком. Отношения часть-целое выделяются довольно сложным характером и обусловлены не только проблемами соотношений языковых систем и элементов - принадлежащих последним, но и вопросами классификации и категоризации этих элементов в соответствующие системы. Исследуются процессы разъединения и целостности - поставленных в основе восприятия закономерностей языковых изменений и являющихся результатом парадигматических и синтагматических сочетаний элементов. Рассматривается также тесная связь отношений часть-целое с понятием языкового уровня, с помощью которого лишь возможно выявление особенностей структур часть-целое - со всей сложностью их форм.

Ключевые слова: категоризация, когнитивная лингвистика, холизм, меризм, часть и элемент целого, тождественные свойства, дифференциальные признаки, парадигматические и синтагматические связи, языковой уровень

GOHAR NERSESYAN – *Linguistic Features of Part-Whole Relations.* – The given article examines the linguistic manifestations of the philosophical categories of part and whole, which are considered to be among the fundamental concepts of human life perception. The latter are characterized by their complex nature and conditioned not only with the problems of the relation between linguistic systems and their elements, but also with the matters of organization in the corresponding systems and regulation. The author touches upon the processes of integration and separation that are in the bases of understanding the laws of linguistic shifts, being the result of paradigmatic and syntagmatic parallelizations of elements as well as the close connection of part-whole relations and the concept of language level through which only the peculiarities of part-whole structures with all the complexity of their forms can be revealed.

Key words: *ordering, cognitive linguistics, holism, merism, part and element of the whole, identical features, distinctive features, paradigmatic and syntagmatic connections, language level*

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

1. **Արծրունի Սահակյան** – պատմական և բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոնի պրոֆեսոր
Артруни Саакян – доктор исторических и филологических наук, профессор кафедры истории Армянской церкви и экклезиологии ЕГУ
Artsruni Sahakyan – Sc. D. in History and Philology, Professor at YSU Chair of the History of Armenian Church and Ecclesiology
Էլ. փոստ՝ artsrunisahakyan@ysu.am
2. **Նաիրա Համբարձումյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրակ. ինստ. ավագ գիտաշխատող
Наира Амбарцумян – кандидат филологических наук, доцент, старший научный сотрудник Института литературы имени Манука Абегиана НАН РА
Naira Hambardzumyan – Candidate in Philology, Associate Professor, Senior Researcher at the Institute of Literature after Manuk Abeghian, NAS RA
Էլ. փոստ՝ nairahambardzumyan@yahoo.com
3. **Սիրանուշ Փարսադանյան** – ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրակ. ինստ. կրտսեր գիտաշխատող
Сирануш Парсадаян – младший научный сотрудник Института литературы имени Манука Абегиана НАН РА
Siranush Parsadanyan – Junior Research Fellow Institute of Literature after Manuk Abeghyan, NAS RA
4. **Ժենյա Քալանթարյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ հայ նորագույն գրականության պատմության և գրաքննադատության ամբիոնի պրոֆեսոր
Женя Калантарян – доктор филологических наук, профессор кафедры истории современной армянской литературы и литературной критики ЕГУ
Zhenya Kalantaryan – Sc. D. in Philology, Professor at YSU Chair of History of Modern Armenian Literature and Literary Criticism
Էլ. փոստ՝ j.kalantaryan@ysu.am
5. **Աշխեն Զրբաշյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի դոցենտ
Ашхен Джрбашян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории современной армянской литературы и литературной критики ЕГУ
Ashkhen Jrbashyan – Candidate in Philology, Associate Professor at YSU Chair of History of Modern Armenian Literature and Literary Criticism
Էլ. փոստ՝ ashjrbashyan@ysu.am
6. **Վարդան Պետրոսյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ
Вардан Петросян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
Vardan Petrosyan – Candidate in Philology, Associate Professor at YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistic
Էլ. փոստ՝ vz.petrosyan@ysu.am
7. **Սարգիս Ավետյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ
Саргис Аветян – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ

- Sargis Avetyan** – Candidate in Philology, Associate Professor at YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistic
 Էլ. փոստ՝ sargisavetyan@ysu.am
8. **Շուշանիկ Պարոնյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ միջմշակութային հաղորդակցության անգլերենի ամբիոնի վարիչ
Шушаник Паронян – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой английского языка и межкультурной коммуникации ЕГУ
Sushanik Paronyan – Sc. D. in Philology, Professor, Head of YSU Chair of English for Cross-Cultural Communication
 Էլ. փոստ՝ shushanik.paronyan@ysu.am
9. **Աննա Աբաջյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ
Анна Абаджян – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
Anna Abajyan – Sc. D. in Philology, Professor, Head of YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistic
 Էլ. փոստ՝ abajyan.anna@ysu.am
10. **Անահիտ Յուզբաշյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Анаит Юзбашян – кандидат филологических наук, доцент
Anahit Yuzbashyan – Candidate in Philology, Associate Professor
 Էլ. փոստ՝ anahit.yuzbashyan@ysu.am
11. **Գուրգեն Խաչատրյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվ. պետական համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի պրոֆեսոր
Гурген Хачатрян – доктор филологических наук, профессор кафедры армянского языка и литературы Ванадзорского государственного университета имени Ов. Туманяна
Gurgen Khachatryan – Sc. D. in Philology, Professor at the Chair of Armenian Language and Literature of Vanadzor State University after Hov. Tumanyan
 Էլ. փոստ՝ gxachatryan@yahoo.com
12. **Լալա Գրքիկյան** – ՀՀ ԳԱԱ Օհրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի հայցորդ, Գյումրիի թիվ 1 ավագ դպրոցի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի
Лала Гркикян – соискатель ШЦАИ НАН РА, учитель армянского языка и литературы в Гюмрийской старшей школе №1
Lala Grkikyan – SCAS NAS RA Applicant, Teacher of the Armenian Language and Literature at Gyumri High School №1
 Էլ. փոստ՝ grkikyan999@gmail.com
13. **Գոհար Ներսեսյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ
Гоар Нерсесян – кандидат филологических наук, доцент кафедры армянского языка ЕГУ
Gohar Nersesyan – Candidate in Philology, Associate Professor at YSU Chair of the Armenian Language
 Էլ. փոստ՝ nersisyangohar@ysu.am

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ LITERARY CRITICISM

- Արծրունի Սահակյան* – Ազաթանգեղոսի պատմության հայ միակամական եկեղեցու խմբագրությունը 3
- Արշրուни Саакян* – Редакция армянского монофелитства истории Агафангела
Artsruni Sahakyan – Edition of the Armenian Monothelitism of the History of Agathangelos
- Նաիրա Համբարձումյան, Սիրանուշ Փարսադանյան* – Ռոմանտիկ սիրո փիլիսոփայական-մարդաբանական մեկնաբանությունը Սրբուհի Տյուսաբի և Սիպիլի վեպերում 23
- Наира Амбарцумян, Сирануш Парсаданян* – Философско-антропологическая интерпретация романтической любви в произведениях Србуи Тюсаб и Сипил
Naira Hambardzumyan, Siranush Parsadanyan – Philosophical-Anthropological Interpretation of Romantic Love in the Works of Srbuhi Tyusab and Sipil
- Ժենյա Բալանթարյան* – Բանաստեղծ գրականագետը (Վահագն Դավթյան – 100)..... 35
- Женя Калантарян* – Поэт-литературовед (Ваагн Давтян – 100)
Zhenya Kalantaryan – Poet-Literary Critic (Vahagn Davtyan – 100)
- Աշխեն Զրբաշյան* – Ակսել Բակունցի արձակի ռիթմը 48
- Ашхен Джрбашян* – Ритм прозы Акселя Бакунца
Ashkhen Jrbashyan – The Rhythm of Prose Axel Bakunts’s

ԼԵՉՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ЯЗЫКОЗНАНИЕ LINGUISTICS

- Վարդան Պետրոսյան* – Հին հայերենի երկբարբառային և եռարբառային կազմությունների հարցի շուրջ (համաժամանակյա քննություն) 57
- Вардан Петросян* – К вопросу о древнеармянских дифтонгических и трифтонгических образований (синхроническое исследование)
Vardan Petrosyan – On the Formation of Old Armenian Diphthongs and Diphthongal Structures (Synchronic analysis)
- Սարգիս Ավետյան* – Եզակի հրամայականի վերջահանգ *ր*-ի բացակայությունը և վերջահանգ *ր*-ի ծագումը պայմանավորող հիմնական գործոնները հայերենի բարբառներում (անգլ.) 68
- Саргис Аветян* – Основные факторы, обуславливающие отсутствие конечного *р* и возникновение конечного *р* императива единственного числа в армянских диалектах (англ.)

<i>Sargis Avetyan</i> – Main Factors Conditioning the Absence of the Final <i>h</i> and the Origin of the Final <i>h</i> of the Imperative Singular in Armenian Dialects	
<i>Ճուշանիկ Պարոնյան</i> – Բարդիմաստի և տեքստի բովանդակության գործարանական փոխհարաբերության հարցը գիտական հոդվածում (անգլ.)	79
<i>Шушаник Паронян</i> – Исследование прагматических отношений между значением слова и содержанием текста в научной статье (англ.)	
<i>Shushanik Paronyan</i> – Exploring the Pragmatic Relationship Between Word Meaning and Textual Content in a Scientific Paper	
<i>Աննա Աբաջյան, Անահիտ Յուզբաշյան</i> – Հասարակական-քաղաքական հարաբերություններ արտահայտող եզրույթները Փավստոս Բուզանդի «Բուզանդարան պատմությունը» երկում.....	88
<i>Анна Абаджян, Анаит Юзбашян</i> – Термины, выражающие общественно-политические отношения в «История Армении» Фавстоса Бузанда	
<i>Anna Abajyan, Anahit Yuzbashyan</i> – Terms Expressing Social-Political Relationships in the “History of the Armenians” by Faustus of Byzantium	
<i>Գուրգեն Խաչատրյան, Լալա Գրիկյան</i> – Ժամանակակից հայերենի չեզոք սեռի բայերի կոչականառությունը.....	101
<i>Гурген Хачатрян, Лала Гркиян</i> – Способность непереходных глаголов принимать обращение в современном армянском языке	
<i>Gurgen Khachatryan, Lala Grkikyan</i> – Direct Address Valence of Intransitive Verbs in Modern Armenian	
<i>Գոհար Ներսեսյան</i> – Մաս-ամբողջ հարաբերությունների լեզվական առանձնահատկությունները.....	111
<i>Гоар Нерсесян</i> – Языковые особенности отношений части и целого	
<i>Gohar Nersesyan</i> – Linguistic Features of Part-Whole Relations	
Տեղեկություններ հեղինակների մասին.....	126
Сведения об авторах	
Information about the Authors	

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1
Address: 1, Alex Manoogian str., Yerevan

Կայք՝ journals.ysu.am
Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Հրատարակչական խմբագիր՝
Издательский редактор
Publishing Editor

Արմեն Հովակիմյան
Армен Овакимян
Armen Novakimyan

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գայանե Գրիգորյան
Гаяне Григорян
Gayane Grigoryan

Թողարկման պատասխանատու՝
Ответственный выпуска
Issued by

Հասմիկ Եսայան
Hasmik Yesayan
Hasmik Yesayan

Ստորագրված է տպագրության 04. 04. 2023: